BOSZNIA
ÉS
A HERCZEGOVINA

*

UTI RAJZOK ÉS TANULMÁNYOK

IRTA

ASBÓTH JÁNOS

33 EGÉSZ OLDALAS KÉPPEL ÉS 184 SZÖVEGRAJZZAL

MIENZIL CS. KIR. HADNAGY FELVÉTELEI, KÖNIGSBERGER SZERAJEVÓI MŰÁRUS EREDETI FÉNYKÉPEI S MÁSOK UTÁN

EGY TÖRTÉNELMI ÉS HÁROM STATISZTIKAI TÉRKÉPPEL ÉS TÁBLÁZATOKKAL

MÁSODIK KÖTET

BUDAPEST
PALLAS IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1887

BOSZNIA

ÉS

A HERCZEGOVINA

BOSZNIA

ÉS

A HERCZEGOVINA

*

UTI RAJZOK ÉS TANULMÁNYOK

IRTA

ASBÓTH JÁNOS

33 EGÉSZ OLDALAS KÉPPEL ÉS 184 SZÖVEGRAJZZAL

MIENZIL CS. KIR. HADNAGY FELVÉTELEI, KÖNIGSBERGER SZERAJEVÓI MŰÁRUS EREDETI FÉNYKÉPEI S MÁSOK UTÁN

EGY TÖRTÉNELMI ÉS HÁROM STATISZTIKAI TÉRKÉPPEL ÉS TÁBLÁZATOKKAL

MÁSODIK KÖTET

BUDAPEST

PALLAS IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

1887

PALLAS RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA

A II. KÖTET TARTALMA

A II. KÖTET KÉPJEGYZÉKE

MELLÉKELT TÉRKÉPEK

EGÉSZ OLDALAS KÉPEK

SZÖVEG KÖZÉ NYOMOTT KÉPEK

MELLÉKLETEK JEGYZÉKE

A POSZAVINA

A SZÁVA. — A POSZAVINA. — LATIFUNDIUMOK. — BRCSKA. — A BOSNYÁK SZILVA. — CSOLNAKÚT. — BJELINA. — GAZDASÁGI HALADÁS. — RABLÓ-KALANDOK. — ZVORNIK. — A BOSNYÁK SEMIRAMIS.

1883 juniusa.

MAGASAN jártak a Száva vizei, mikor sötét estén, zúgó förgetegben Bród elé értünk. A messze kiáradt vizek és a zuhogó záporeső által fenyegetett töltésen csak nagy óvatossággal, meg-meg állva haladt a vonat. Örültünk, mikor minden baj nélkül a pályaudvarra értünk, a honnan azonnal a hajóra szálltunk, mert ezuttal mindenek előtt Bosznia keleti részeinek, nevezetesen a *tuzlai* kerületnek szólt az út. A förgeteg lecsendesedtével még sokáig néztük a sötét folyón csöndesen leuszó hajó födélzetéről azt, a mit a messze-széles Poszavinából ilyenkor láthattunk. Az egész tájkép csak az alacsony partnak vonala, melyről rendes közökben nyúlnak fel a táviró póznái, itt-ott pedig alacsony bokrok és egyes facsoportok. Néha-néha erdő fekete tömegének körvonalai váltják fel azt a sivár egyenes vonalat, mely mindig visszatér. Fényes, világos nappal is utaztam később ezen a folyón. De akkor sem láttam ennél sokkal többet. Csak hogy a fekete partvonal, a fekete fák és bokrok és fekete felhők helyett sárga agyag-földet, élénk zöld növényzetet, derült, meleg eget láttam: nagy ritkán egy-egy roskatag épületet, csordát vagy gulyát, egyszer pedig az exotikus világ határjeléül pelikán csoportot is. Alig mutat gazdagabb látványt a szlavoniai túlpart. De ezen sivár

egyenes vonalak mögött a televény-földnek messze kiterjedő síkságai kisérik a Száva mindkét partját és a bosnyák Poszavina semmivel sem roszabb, mint Szlavonia áldott földje és megváltozott intézmények, megváltozott gazdasági rendszer mellett gyorsan fogja elérni szűz földjével, tán túl fogja szárnyalni Szlavoniát. A nép és szokásai, főkép a folyó közelében különben is a leghaladottabbak az egész országban és alig állnak a túlparti mögött, jeléül annak, hogy a folyó nem olyan erős elválasztó határ, mint a hegység, sőt inkább összekötő kapocs, mert természetes forgalmi út. A rómaiak nem is tekintették határ nak. Túl a Száván az egész Poszavina mind a hegyekig még Pannoniához tartozott és csak az emelkedő hegylánczokkal kezdődött a római Dalmátia. De még a középkorban is az ozorai és a macsói bánság közt oszlott meg a Poszavina, ezek pedig szorosabban tartoztak a tulajdonképi Magyarországhoz, mint a többi Bosznia, sőt nem is számittatván ehhez, csak kivételképen voltak a bosnyák bánok kezére bizva. Csak a török hódítás tartós megállapodása a Száva partján forrasztotta össze végkép e gazdag síkságot a bosnyák vilajettel.

A keleti intézmények, az ingatag igazgatás és törvénykezés, a felekezeti ellentétek és a birtokviszonyok ez alatt visszatartották a Poszavinában is a gazdasági fejlődést, bár a leggazdagabb földek egyike Európában. Óriási latifundiumokat birnak itt egyes bégek, de a természeti viszonyok minden kedvezése mellett is kevés a jövedelmük. Mondják hogy a szerajevói polgármester, Musztapha bég Fadil Pasics, a ki különben is a legdúsabb birtokosok egyike, egyedül a bjelinai járásban 40,000 holdat bir, melyből átlag holdanként 50 kr. jövedelmet húz. Az állapotok a Poszavinában ma azok, melyek a temesi bánságban uralkodtak visszavétele után. És itt is ismétlődni fog kétségkivül az a mesés vagyonképződés, mely ottan folyt a múlt század végén és a jelennek elején. Vállalkozó tőkepénzesek területeket fognak vásárolni csaknem ingyen, melyek egyelőre alig is jövedelmeznek, de ötven esztendő alatt roppant vagyonná fejlődnek. És hogy ilyen üzletet milyen csekély eszközökkel lehet megcsinálni, mutatják egyesek, a kik mint vagyontalan zsidó kantinosok és szatócsok jöttek be az occupatióval és ma már 2—3000 holdat birnak. Valószinű is, hogy valamint a bánáti nagybirtokot főkép örmény és rácz

disznókereskedők alapították, itten a zsidó elem fog hasonló szerepet vinni, mert mások nem versenyeznek vele, a fennálló agrár-viszonyokkal, a még kezdetleges életviszonyokkal megküzdeni nem akarnak.

Pedig, hogy a viszonyok gyorsan haladnak és nagy jutalommal kecsegtetnek, az az első tekintetre látható.

Reggeli ötkor kötöttünk ki *Brcska* városánál, a hol elhagytuk a hajót, mely Belgrádnak folytatta útját. *Szamács*, a Posszavina e részének másik jelentékeny kikötője az éj homályában maradt volt el. Brcskában délig elvégezte a miniszter a hivatalos fogadtatásokat és kihallgatásokat, a közintézetek megtekintését, ugy hogy már ebéd-után folytattuk útunkat *Bjelinába*.

Maga Brcska aránylag gazdag város, épitkezésében már inkább szlavoniai mint bosnyák jellegű. 3000 főnyi lakossága élénk kereskedő nép. A mintegy 2000-nyi muhammedán lakosság a Brcska-patak bal, a keresztények jobb partján laknak. A város a Szávába több méter-nyire leeső fennsíkon fekszik, mely nyugatnak éles, messze látható széleivel egész a Tinja vizéig terjed, délnek pedig a Majevicza Planina vad hegylánczának utolsó kifutóihoz csatlakozik, úgy hogy tulajdon-kép egy promontoriumot képez, mely a rajta túl keletnek kezdődő egykori macsói bánságot elválasztja a Poszavina többi részétől. A macsói bánság, mely a Drina mindkét partján és a Száva jobb part-ján nyúlt el Belgrádon túl egész Szendrőig, ma is úgy bosnyák, mint szerbiai részében megőrizte a «Macsva» nevét. Ennek az emel-kedettebb fekvésének köszöni *Brcska*, hogy nincs úgy kitéve az ára-dásoknak mint a Poszavina egyéb parti helységei, melyek épen ezért többnyire csak pilotákra épített könnyű házakból állanak.

Brcska egész környéke egyes kisebb nagyobb erdő-részleteken kivül be van borítva jól művelt szilvakertekkel, szántókkal, melyeken a kukoricza a lovas-embert elfedni képes, zöld rétekkel és legelőkkel, eleven és fonott sövényekkel, deszkakerítésekkel, úgy hogy messze körülötte bizonyos culturai haladás és jólét látszik. De a Poszavina csaknem egész termény-kereskedelme is itt pontosúl össze. A bosnyák aszalt szilva, melyet innen indítanak útnak Budapesten át Német-országba, Oroszországba, Amerikába, jó esztendőkben 12.000,000 kilogrammra megy.

De gabona-neműekben is jelentékeny a forgalom.

Ebéd után a legtermészetesebb, legkönyűbb, legkellemesebb és mégis ma már legritkább utazási módon folytattuk utunkat. Csolnakokon eveztünk le a Száván Brezovopoljeig. A bosnyákok, kivált a folyómentiek, mind ügyes csolnakászok; egy darab fatörzsből kivájt lélekvesztőben állva eleven marhát képesek átszállítani a megáradt folyón. Mi széles, kényelmes, galyakkal árnyalt, szőnyegekkel boritott csolnakokon úsztunk lefelé, követve egész kis hajóraj által, tele festői keleti alakokkal.

Mintegy puskalövésnyire a parttól láttuk mindenütt a régi török töltést, mely Brezovopoljétől a Brcska fölött fekvő Vidoviczáig védi a partot és egyuttal az egyetlen mindíg használható közlekedési út volt. Valamennyi többi út csak száraz időben volt járható, sőt a keresztény parasztság gondosan őrizkedett attól, hogy lakhelyei közt észrevehető közlekedési vonalakat tartson fel, mert csak távol az ilyenektől érezte magát biztonságban. A közlekedés még itt a síkságban sem igen folyt máskép, mint gyalog vagy lóháton. Az occupatio óta gyorsan szaporodnak minden irányban a főútak, a mellék-vonalok maguknak a községeknek jószantából, és velük együtt válnak általánossá a szekerek, melyeket eleintén Szlavoniából hoztak, de most már rendesen és hasonló minőségben Brcskában és Bjelinában is készítenek.

Brezovopolje, muhammedán nevén *Azizié*, Abdul-Aziz szultán után, 1864-ben keletkezett tisztán muhammedán telep, midőn ugyanis itt telepítették meg a Belgrádból elüzött törököket. Ezek közül azonban csakis a legtehetetlenebbek maradtak meg, a tehetősbek gyorsan átköltözködtek a városokba és így az új telep pusztulóban van.

Brezovopoljén túl a Majevicza-Planina kifutói elhagyva a Száva partjait, ismét gyorsan visszalépnek, és délkeletnek indúlva, egy nagy síkság kellő közepén csupa szilvások közt érjük el néhány óra alatt gyorsan haladó szekereinken Bjelinát. A vacsoránál az öreg Omer-bég meséli el, hogyan védték a török-szerb háború alatt Bjelinát, Alimpics tábornok szerb hadai ellen. Hosszú szakála hófehér, de szeme ifjúi tűzben lobog, midőn arról beszél, hogy a szerbek ellen fegyvert fogni mindíg kész. *Bjelina*, a Száva és Drina közti sarokban, attól két, ettől egy órányira, a sas-síkságban, — Orlova-polje, — fekvő, jelentékeny város, 6500-nyi csaknem egészen muhammedán lakos-

sággal, erős spanyol-zsidó községgel, virágzó marha- és gabonakereskedéssel. Ez a város is már csaknem egészen téglából épült.

Átalán az egész Poszavinában azt tapasztalhattuk, hogy gyorsan indúl magasabb gazdasági fejlődés felé. A kitünő földek még most igen olcsók, úgy hogy átlag 18 frton a legkitünőbb, 5 frton középminőségű földet lehet venni holdanként. Ez egyfelől annak tulajdonítható, hogy még mindíg sok a műveletlen terület. Egyes jobbágyok sokkal több földdel birnak, mint a mennyit művelni képesek vagy akarnak. A csekély igények, a természetes indolentia, a fennálló agrar-viszonyok mellett gyakran beérik azzal, a mi szükségeiket fedezi,

SZÁVA-VIDÉK

sőt még bizonyos kárörömmel hagyják meg műveletlenül a többit, tudva hogy ezáltal csökken a földesúr jövedelme is.

De az alacsony értéket magyarázza a kamatláb magassága is. A pénz- és kölcsönüzlet eddig kizárólag az uzsorás spanyol-zsidók kezében volt. Átalán évről-évre több és több föld vétetik azonban művelés alá a hatóságok jótékony befolyása folytán és főkép annál fogva is, hogy igazságos jogszolgáltatás mindinkább elveszi a földesúr és jobbágy közti összeütküzések élét.

Az agrár-pörök száma rohamosan csökken és többnyire békés egyezkedéssel végződik. A szűz föld gazdagon fizet és buzdít. Igaz, hogy bajokat is okoz az átmenet. A nagy bégek, habár uzsoraadóssággal is terhelvék, oly roppant területtel és ezen annyi jobbággyal birnak, hogy csak nyerhetnek a culturai és kormányzati haladással.

A kis birtokosok, a kik most már nem zsarolhatják a jobbágyokat, és csak a törvényes harmadot igényelhetik, részben már nem uraskodhatnak úgy, mint azelőtt. Ha például két földesúr csak egy jobbágygyal bír, akkor rosszabb helyzetben van, mint a jobbágy. Az ilyenek is könnyebben boldogúlnak a gazdag Poszavinában, mint másutt, ha munkához látnak, és sokan lettek fuvarosok, szatócsok, apró vendéglősök, handzsiák. De a ki dolgozni nem akar, persze elpusztúl és vádolja a rosz időket, esetleg kivándorol. Másfelől a szabad parasztosztály képződésének mutatkoznak örvendetes jelei.

Mind több kmet megváltja magát és földjét az agától vagy végtől. Gyakoriak a panaszok az szabad legelés és faizás korlátozása ellen az eddig kiméletlenűl pusztított erdőkben és még több a panasz a vészes marha lebunkózása ellen. De mindez nagy és áldásos haladást eredményez. Eleintén sok volt a panasz az útépítési közmunka ellen is. De a szekerek rohamos szaporodása mutatja legjobban, hogy a kész utak előnyeit mennyire felfogja a nép és most már önkényt is összeköti községeit forgalmi utakkal. És ha végre az uzsorások szidják a kormány közbenjöttével létesült földhitelüzleteket, a földbirtok gyorsan érezni fogja az olcsó tőke áldásait. Az ország más részeinek egyik nagy baja, hogy a primitiv régi kézműves ipar a monarchia haladott iparával és a tőlünk bevándorolt iparosokkal versenyezni nem képes, a mi elválaszthatlan minden gyors culturai haladástól, alig mutatkozhatik a Poszavinában, mely kiválóan földművelő, de különben is már közelebb áll a Száván-túli viszonyokhoz. A gazdagodás leginkább tapasztalható a Száva-hajózás és átalán a kivitel gyors emelkedésében; a közbiztonság helyreállítása, a mindenütt felállított jó népiskolák csak előmozdíthatják a jólétet. Az azelőtt szétszórt házcsoportok közt alig létezett, de most már csaknem mindenütt keresztűl vitt községi szervezet szilárd alapot nyújt minden haladásnak. Az elismerés nem is hiányzik és a minisztert mindenütt őszinte szivélyességgel fogadják és bizalommal fordúlnak hozzá.

Egy napi időzés után Bjelinából *Zvornikba* folytattuk utunkat.

Bjelinától délnek a Majevicza-Planina utolsó dombos kifutói mind közelebb húzódnak a Drinához. Jobbra e dombokkal, balra a gazdag síksággal mintegy másfél óráig kocsiztunk *Janjáig*. A háttérben a Planina czikázott lánczolata kéklett: nem terméketlen, de nehezen

hozzáférhető hegység a Drina, a Szprecsa és a Boszna völgye és a Poszavina síksága közt, tele régi várromokkal és őskori sírokkal. Szekértársam, egy zsandár kapitány, a rablók elleni kalandjaival mulattatott, melyeknek szinhelye a Planina és a Drina volt. Ez országrészből a rablók most már egészen ki vannak pusztítva, csak az egy *Milán Nikolics* tartotta magát még az által, hogy majd a bosnyák, majd a szerb területre át meg át kelt a Drinán, a mint az egyik vagy a másik ország hatóságai üldözték. Még mi is hallottunk vállalatairól. Csak 1885-ben lőtte le a Drina egyik szigetén valaki magából a lakosságból. Janja nagy keresztény falu, szétszórt, sövénynyel kerített házakkal a főtér körül, mely a hasonnevű patakon fekszik. A Janja-Rjeka közel a faluhoz a Drinába ömlik. Utunk egyenesen délfelé vezet tovább, mindég közel a Drinához. A Majevicza kifutói mind meredekebben emelkednek és mindinkább a folyóhoz szorítják az útat, mely *Sepák* falvánál, egy mértföldnyire Janjától, már egészen hozzásimúl a Drinához. Szorosan ennek mentén és magas hegyek alatt haladunk most már tovább *Zwornikig*.

Még meredekebben emelkedik fel a zord hegység közvetlen a folyóból a szerbiai túloldalon. A Drina szélesen és sebesen, de szabályzatlanúl kanyarog számos kisebb nagyobb puszta szigettel e szoroson át. A bosnyák part elég élénk. Nem sokára Sepák után *Szkosics* mohammedán és keresztény falu alatt haladunk el, fölötte a Kliesevácz hegyén Kosztúr várroma. Azontúl is tarkán váltakoznak cseres erdővel szántóföldek és házcsoportok. A magányos elhagyatottságban emelkedő szerb parton itt már alig mutatkozik egy-két helység, holott lejebb még városokat láttunk, Janjával szemben *Lesniczát*, Sepákkal szemben *Lozniczát*.

Mintegy további három mértföldnyi út után végre megszünik a bosnyák parton fennmaradt keskeny völgy is, a hegyek mindkét partról szorosan maguk közé fogják a folyót és ez útszorosban fekszik *Zvornik* vára.

A városnak mintegy 8000-nyi többnyire muhammedán, részben orthodox lakossága van. Fekvése, szűken, de hosszan elnyúlva a meredek hegyek és a Drina zöldes vize közt, gyönyörű. A város déli végén fekszik a tulajdonképi vár, mely elzárja teljesen az útszorost és tornyok, védfalak által össze van kapcsolva a csaknem merő-

legesen fölötte, a Veluvnik egyik csúcsán emelkedő fellegvárral. Erre a 660 lábnyi magasságú pontra kell felmászni, ha egész regényességében akarjuk élvezni Zvornik fekvését. Mögöttünk zord hegység, melyen át vezet a tuzlai út. Előttünk csaknem merőlegesen levezető erődített falakon végig megy le tekintetünk, hogy belenézzen az útszorost elzáró tulajdonképi várba, melytől balra húzódik hosszú vonalban a város. Előttünk a Drina ezüst szalagja, azontúl a sötétes szerb hegyek alatt Mali-Zvornik helysége, a honnan csak a 60-as évek végén űzték el a törököket. A zvorniki védművek jelentéktelenek a mai fogalmak szerint. De középkori állapotukban jól fenntartva, érdekes, daczos képét nyújtják az akkori erődítési művészetnek.

Régebben *Zvornik* csakugyan kulcsa volt az egész országrésznek. A török foglalás után a császári seregek többször ostromolták. 1688-ban Lajos badeni őrgróf be is vette, de már 1689-ben visszavették a törökök. 1717-ben Petrás tábornok itten súlyos vereséget szenvedett. Több mint 1000 embere elesett, 300-an fogságba estek és ezeket Ozman-basa Csuprilics lemészároltatta. Ez időből maradt meg máig a zorvniki várban egy császári ágyú, nyílván párja a Mosztárban őrzöttnek.

A bosnyák olygarchiának a porta elleni harczaiban nagy szerepet játszottak e várnak birtokosai, a zvorniki kapetánok.

A zvorniki várhoz is fűződik egy régi monda, a mint az nem is lehet máskép a hősmondáktól mindenütt visszhangzó Boszniában.

A vár falába befalazott vörös márványtáblát mutatnak, melyen női alak és már olvashatlan ó-szláv felirat látható. «Prokleta Jelena» az átkozott Jelena arczképe ez, a ki réges-régen még a bosnyák királyság előtt, mint hatalmas királyné uralkodott a zvorniki várban. E bosnyák Semiramisnak ép oly messzehírű volt szépsége, mint minden kérőt visszaútasító szűzi büszkesége. A nemes *Vuk Jugovicsnak* már három bátyja bújdosott el meszsze kalandokra reménytelen szerelemnek bújában, Vuk Jugovics maga egész éjjeleken át merengett a Drina túlpartjáról át a királyné kertjeire, melyek erős fallal körülvéve a Drinába egyenesen leszakadó sziklákon terjedtek. Egész napokat, hosszú éjjeleket szokott a királyné e kertben tölteni, de soha senki mást nem bocsát be *Muley* az óriás szerecsen, a ki a várban őrzi a kertnek ajtaját. Vuk Jugovicsnak sólyomszeme felfede-

zett magasan fent a Drina fölötti sziklafalban egy másik ajtót, vadrózsával sűrűn fedve, de ki tudna oda feljutni? Vajjon megpróbálta-e az a szerencsétlen, a kinek holttestét látta egyszer hajnalkor leúszni a Drinán, rózsabimbóval a kezében?

A királyné egyik lakomáján, mikor a királyné már magukra hagyta boros kupáknál mulató vitézeit, hogy egyedűl visszavonúljon hűvös kertjeibe, utána lopózik Vuk Jugovics, a ki a királyné mellett ült és szívével nem bírt többé. Hiába ostromolja forró szerelmével Jelenát. Mikor a kert ajtajánál utóljára visszaútasítja, a vitéz Vuk szívszakadva könyörög, hogy legalább a kertbe belépni engedje. «Ne kivánd Vuk Jugovics», — mondja merő arczczal a királyné, — «mert ha belépsz, az enyém vagy és el nem hagyhatsz, a míg élsz.» Mikor pedig Vuk forró fohászszal tovább könyörögne, esküdözve, hogy egyebet nem is kiván, nehéz sóhajjal, szomorú arczal megigérte, hogy ám legyen, de elébb térjen vissza társaihoz, és mondja el, hogy ő is testvérei után megy világgá, vitézi kalandokra.

Leirhatatlan boldog volt Vuk a tündér-szépségű kertben, mert Jelena itten sem hideg, sem büszke nem volt többé, hanem lázas hévvel viszonozta forró szerelmét. Csakhogy az első hetek után mind ritkábban, mind rövidebb órákra jött a királyné, Vuk pedig mind sápadtabb, mind szomorúbb lett magányos rabságában. Mikor hónapok után sötét éjjel megint egyszer, mint már annyiszor, könyörögne a királynénak, hogy adja vissza szabadságát, fegyverzörej és dulakodás hatol a várból a kertbe, és rémülve jelenti Muley, hogy Vuk Jugovicsnak hű fegyvernöke fellázadt csapat élén az egész palotában keresi urát, mert gyanakszik, hogy a királyné tartja fogva. Jelena kardját hozatja, hogy maga szálljon szembe a lázadókkal. Vuknak segítségét nem fogadja el, mert becsülete tiltja, hogy szeretőjét itt találják. Sőt Vuknak menekülnie kell. — «Távozzál ez ajtón» — mondja a királyné, félretolva egy hatalmas sziklát a kertnek falából. Rettentő rémkiáltás hallszik, Muleyt ütötték le a betörő lázadók és ugyan e pillanatban czikázó villám világítja be a sötét éjet és Vuk, a ki már az ajtóban áll, a Drinát látja maga alatt sok száz lábnyi mélységben.

«Jelena! Én vagyok az első, ki ez útra megy? Jelena, te ölted meg testvéreimet?» — «Igenis Vuk Jugovics, mert megutáltam sze-

relmüket, úgy mint a többiét és a tiedet.» — «Jelena édes szerelmem, most te vagy a halál fia, légy átkozott!» Óriás erővel fogta meg Vuk a királynét, de Jelena nem akart egyedűl meghalni. A betörő fegyveresek Vuknak nevét kiáltozva, épen akkor érkeztek a rettentő birkózáshoz, mikor mindketten lezuhantak a Drinába.

Zvornik különben számtalan mondában és hősdalban fordúl elé. *Kraljevics Marko*, a szerb nemzeti eposz hőse is Zvornik fölött, ott, a hol valóságos sziklaszorosban, kiugró szírtek és hatalmas gúlák közt folyik a Drina, ugratja át kedvencz lován e folyót.

TUZLA ÉS A SZPRECSA VÖLGYE

TUZLA ÉS SÓFORRÁSAI. — A SZPRECSA MENTÉN. — GRACSANICZA. — A MAGYARSZKA-VRATA.

Zvornikból, a hol szintén egy napot szánt volt a miniszter a környék lakosságával való érintkezésre, és a hol messze egész a felső Drina erdős-sziklás vadonaiból összegyült ez alkalomból a nép, másnap, bucsúzva a szép Drinától, átkeltünk a Majevicza-Planina azon aránylag keskeny bástyáján, mely itten egyfelől a vizválasztót képezi a Drina és a Bosznába folyó Szprecsa közt, másfelől a kapcsolatot a vlaszeniczai és szreberniczai, és általán azon messze Szerajevóig és Gaczkóig terjedő hatalmas hegylánczolatokkal, melyek különben a Majevicza-Planina tömegeitől el vannak választva a Szprecsa hosszú széles völgye által. Mintegy két óra alatt érjük el szerpentinákon a szoros magaslatát, közel hozzá a magányos Szapardi-hánt, mely Szapáry László tábornokra emlékeztet, és most már mindég nyugatnak lefelé haladva, a Szprecsának eleintén keskeny, majd valóságos síksággá kitáguló völgyébe jutunk. E viruló síkság éjszaki határán, mindig a Majevicza-Planina alján vezet tovább az út, mig a mellékpatakok által gyorsan növekedő Szprecsa inkább a déli hegyláncz alatt folyik. De nemsokára ismét elhagyja utunk a Szprecsának egyenesen nyugatra huzódó széles völgyét, melyet csak Tuzlán túl fogunk viszontlátni. Tuzla maga régi hires sóforrásaival benn fek-

2*

szik a hegyekben, utunk éjszaknak fordúl, hogy átkeljen a Csaklavicza-Planina szorosán, melyen túl ismét nyugatnak indúlunk folyvást a Jala szűk, erdős, egyhangú völgyében egész *Dolnja-Tuzláig*, a hova kétszeri lóváltással mintegy tiz órai kocsizás után érkeztünk.

Mindjárt a fogadtatáson meglátszott a helynek jelentősége. A mintegy 8000 lélekkel biró város, melynek lakossága csaknem egészen muhammedán, a kerületi központi hatóságokon kivül orthodox püspöknek is székhelye, és egyike azon keveseknek, melyek a bosnyák őskor óta szerepelnek. Először Konstantin Porphyrogenitusnál van emlitve, mint «Salenes» Ad Salinas volt római neve. A szlávok ma is Soli-nak nevezik és «tuz» is sót jelent törökül. A magyar középkori okmányokban mint «Sou», «Sow» fordúl elő, fővárosa a «Sóföldjé»-nek, vagy «sós» bánságnak. Az Adriától a Pontusig az egyetlen hely, ahol só fordul elő, és innen ered régi nevezetessége.

Tuzla gyönyörüen fekszik a mintegy 60 lépésnyi széles *Jala* éjszaki jobbpartján két párhuzamos hegyláncz közt. A fehér házak messze szét vannak szórva a város zöme körül úgy, hogy még egy órányira hozzátartoznak és az egész tájképet élénkitik. A város közepén álló citadella már csak rom, lebontásra is van már szánva és köveit folyton használják ujabb épitkezésekre. A folyó partján állnak még némi maradványai a város-falaknak. A várost komoly ostrom fenyegette 1690-ben, midőn a császáriak *Percsinlia* tábornok alatt Gornje-Tuzla közelében nagy győzelmet arattak a törökök fölött. *Percsinlia* azonban beérte azzal, hogy mintegy 3000 katholikust a barátokkal együtt kitelepített Szlavóniába.

A konak, a citadella közelében, egyike a legszebbeknek az egész országban, szolid kőépület valóságos termekkel. A megérkezésünk estéjén rendezett ünnepélyes kivilágitásnál, melyhez a keletiek oly jól értenek, és melyet maguk annyira élveznek, a város valóban tündéri látványt nyujtott. A folyó partjai, a két hid, a citadella, a várfalak és a mecsetek, még a távol hegyek is ragyogtak körvonalaikban és késő éjjelig hullámzott tarka lámpásaival a nép. Az élénk tömegből, mint itteni specialitást, ki kell emelni a szép czigány lányokat. Mint az egész keleten, Bozniában is sok a sátrakban élő vándorczigány. Tuzlában azonban állandóan letelepedett egész czigány-colonia van, mely a külső utczák egy részét lakja.

Minthogy a város túlnyomóan muhammedán, természetesen ők is muhammedánok és pedig nagy ostentatióval, noha például a mecsetekben nem türik őket. A férfiak zenészek, üstfoltozók, lókupeczek, stb. ép ugy, mint nálunk. A vénasszonyok kártyát vetnek, jósolnak, a lányok mint nyilvános énekesnők, tánczosnők élnek és még lejebb is nyulnak keresetükben. De noha erkölcseik épen nem szigorúak, jellemző vonás, hogy a keresztények, főkép pedig az idegen bevándorlottak előtt ép oly megközelíthetlenek, mint bármely muhammedán nő, jóllehet különben nem tartják a hárem szigorát és még a fátyolt sem viselik.

Tuzlában a miniszter legfőbb gondját természetesen a só-kutak képezték. Azon primitiv módon, amint eddig kezeltettek, mintegy 30,000 forintot hajtottak a dolnja-tuzlai és az ettől két órányira, már a Majevicza-Planinában fekvő gornja-tuzlai források együttvéve. A használatban levő források nem is voltak eléggé tartalmasak, hogy modern sófőzde felállítását igazolták volna. A geológiai vizsgálat azonban azt mutatván, hogy mély fúrások értékesebb forrásokat fognak megnyitni, ezek a fúrások elrendeltettek és a legfényesebb eredményre is vezettek. Egy nagyszabású sófőzde felállítása azonnal foganatba is vétetett, és e mellett folynak a további kutatások kősóra is.

A szomszédban előforduló széntelepek biztosítják az illető tüzelő anyagot. 1886-ra a bevétel már 294,000 frttal van előirányozva, minek ellenében most, midőn még beruházások folynak, 92,241 forint a kiadás.

Tuzla a són kivül gabonával, szarvasmarhával, sertéssel és lovakkal is élénk kereskedést űz.

Azalatt, hogy Tuzlában töltöttünk egy napot, utasok érkeztek, akiket *Milán Nikolics* megállított volt ugyanazon az úton, melyen mi jöttünk az előző napon. Közülök egy irnokot, «mivel azokhoz tartozik, a kik az emberiséget üldözik», főbelövéssel fenyegetett. Miután a többiek kérlelték, hogy csak szegény irnok, a kinek gyermekei is vannak, beérte azzal, hogy kifosztogatta az egész társaságot.

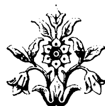
Tuzlából egy napi tartózkodás után, mely főkép a só-üzlet fejlesztésének volt szánva, a Jálán s majd a Sprecsán lefelé folytattuk utunkat.

A Jala vize ugyanis, mely a Ravna-Tresna gerinczét elvágja a Majevicza tömegeitől, a kettő között nyugatnak folyva, néhány óra alatt kivezet bennünket valamivel Han-Pirkováczon és a messze hires kiszeljaki borvizforrásokon túl ismét a Szprecsa-völgyébe. Csakhogy e völgy most már nem oly széles, mint a minőnek kezdetén találtuk; a magas, erdős hegyektől környezett tágas, virágzó sikságból, melybe Zvornikból lejutottunk, és melyet a Csaklavicza szorosán át ismét elhagytunk, hogy Tuzlába és a Jala-völgyébe jussunk, a Szprecsa ismét a hegyek közé lépett közvetlen ott, a hol beleömlik a Jala és a két viz közti éles sarokban leeső sziklabástyákkal hirtelen végét éri a Ravna-Tresna tölgyes gerincze. A Szprecsa innen fogva keskeny, de egész napi járásnyi völgyet képez, mely a Majevicza-Planina és a Vrana-Planina közt folyton éjszak-nyugatnak huzódik egész Dobojig, a hol végre a Bosznába ömlik. Bár hosszához képest a völgy keskeny, azért mindég szabad kifejlést enged a buja szántóföldeknek, melyek az erdős hegyhátakról kapják folytonosan a nedvességgel együtt a humust. E porhanyó földben ássa keskeny, de mély ágyát a Szprecsa hosszú kanyarulatokban, végig balra az uttól, mely szorosan a Majevicza alatt marad. Jobbról-balról számtalan apró hegyi viz öntözi a földeket, mielőtt a Szprecsával egyesül. És minthogy a hosszú völgynek földjei csaknem kizárólag *apró agák* és *szabad parasztok* birtokában vannak, kik maguk művelik azokat, elhanyagolt területeket itt nem látni. Csaknem minden telek körül van határolva a legkülönfélébb fákkal, külön ültetve a gyümölcsfák, az irtás alól meghagyva a hárs, a jávor, a bükk, a mogyoró, a füz, úgy hogy valóságos parkot képez a lombosok e változatossága. Az alakzatok és lombozatok e gazdag váltakozásában van legfőbb bája e völgynek, mely gyönyörűen fejlődött a maga élénk frisseségében, a mint a reggeli ködök felszálltak, széjjel szakadoztak és eloszlottak aranyos párázatban a sötét magas hegyeken átkelő napnak hatalma alatt. A balparti hegység közül a mint előre haladunk mindinkább kiemelkedik az *Ozren*, és a mint Gracsaniczához közeledünk, egész imponáló hatalmasságában áll előttünk az erdőktől gazdagon boritott 4000 lábnyi magas háta. Gracsanicza maga, járási székhely, mintegy 3500 lakossal, s ez az egész völgynek egyetlen nagyobb helysége. De mint a jobbra-balra elszórt számos apró falu, Gracsanicza sincs magában a völgyben, hanem

egy fél órányira a Szprecsától mintegy katlanban fekszik mecseteivel és hires meleg-fürdőivel a hegyhátban, két oldalán az ugyancsak Gracsanicza nevű pataknak.

Az emberi lakhelyek e félreeső volta sajátságos, szinte megbabonázott csendbe borítja az egész völgyet, egész utunkat. Most azonban ez a csend meg van törve. Egész zajával hatolt a civilisatio e néma, félreeső völgybe. Magyar vállalkozók, Boross és Vásárhelyi ellepték a magyar munkások ezreivel, élénk iparközponttá lett a szerény Gracsanicza, Tuzlában pezsdül az élet, és mire napvilágot látnak e sorok, gőzkocsi megy végig Dobojtól egész Tuzláig a Szprecsa és Jala-völgy hosszán.

Délután érkeztünk Dobojba, miután elhagytuk a Szprecsa-völgy kapuját, melyet ma is «Magyarszka-Vrata», magyar kapunak nevez a nép, tán hogy egyik doboji győzelem után erre nyomúltak magyar csapatok Só-földjére. Dobojból a most már Szerejevóig kiépitett *Boszna*-vasúton jutottunk késő este az ország fővárosába.

A ZAGORJE

A ZAGORJE JELLEME. — UTAZÁS LÓHÁTON. — A TRESZKAVICZA PANORÁMÁJA. — INSURGENS BANDERIUM. — HOGYAN KELL A BOSNYÁKKAL BÁNNI. — HADI TANÁCS. — A SZUTJESZKA SZOROSA ÉS RÉMES MONDÁJA. — KŐSZÁLI KECSKE. — A KRBLJINA VADONA. — A CSENGICS-KASTÉLY. — DERVIS BÉG CSENGICS, A BOSNYÁK GRÓF. — A GLAGOLIT ÍRÁS. — BESIR BASA CSENGICS BALLADÁJA. — EGY FÉNYES FEGYVERTÉNY. — A KALINOVIKI TÁBOR. — A FELKELŐK ÉS RABLÓK TACTIKÁJA. — GUERILLA-CSENDŐRSÉG. — ULOK.

Szerajevóból csaknem egyenesen délnek, egész a montenegrói határig, a hirhedt Zagorjén át voltunk utazandók. Sziklás, gyér növényzetű fensík, kellő közepén a zordon havasoknak, melyek a Szerajevo, Fócsa, Gaczkó, Neveszinje, Mosztár, Konjicza által képzett nagy kört foglalják el, Boszniának a járhatlan planinák után legvadabb, legelhagyatottabb, legelmaradottabb területe, föld- és néprajzilag inkább a Herczegovinához tartozó, melyhez történelmileg és a legújabb beosztásig politikailag is tartozott. Ez volt fészke az 1881-iki felkelésnek, ezt a területet lepték el mindig mindenekelőtt a Montenegróból betörő bandák, valamint ez volt folyton harczra kész határőrvidéke a mohamedán Boszniának Montenegro ellen. A védelmet, harczot, magát a közigazgatást az összes állami jövedelmekkel együtt, a porta végkép az ottani bégeknek engedte át, kik között nevezetesen a *Csengicsek* valóságos hűbér-fejedelmi dynasztikus állásra emelkedtek, csakhogy nem hűbért fizettek, hanem ellenkezőleg még subsidiumokat is húztak, annyira nem tartotta a porta érdemesnek és lehetségesnek, hogy maga kormányozza ez országrészt gyér és apró falvaival, melyekből messze fenyegetve emelkednek ki a bégek ostrom-szilárd feudális várkastélyai.

Ha ma még felmerülnek az országban rablók, történik gyilkolás, leginkább ez a színhelyük.

Kocsi-forgalomról, szekérútról itt még szó sincs. A civilisatio egyetlen képviselői katonáink erődített táborai egy-egy napi járásnyira egymástól. Az élet és tehát az utazás is, itt még középkori. Öt napon át utaztunk lóháton, egész 11 óráig egy-egy nap alatt. Jól járt, a ki, mint magam is, magas magyar katona-lovat kapott. Nem oly biztos ugyan a hegymászásban, mint az apró bosnyák ló, veszedelmesebb a felbukás — és volt egy passage, a hol az elég nagy cavalcade minden embere felbukott kivétel nélkül — hanem a kinek biztos bár, de folyton tánczoló bosnyák ló jutott, az csak egészen megtörve érkezhetett az öt napi lovaglás végpontjára. A legkeservesebb azonban az első nap volt, nem az egész napi lovaglás szokatlansága, hanem a szakadó eső miatt, melyben két-három óra alatt mindenki annyira bőrig ázott, hogy megszünt minden további védelem és vásottan lovagolt az egész társaság hosszú sorban egymásután csaknem szótlanul, csurogva a víztől szünet nélkül, hasonló hangulatban, mint a minőt a tájkép mutatott: a Zselezsnicza megvadult patakjának hosszú torkolatja, tele nehéz ködökkel a gyorsan magasra emelkedő sötétzöld hegyoldalak közt, melyeknek erdős legelőin csak nagy néha mutatkozik távol fagunyhó. Csak ritkán engednek az oszló ködök hirtelen, meglepően nyíló szabad, hatalmas kitekintést a Bjelasnicza, majd a Treszkavicza-Planina vakmerően czikázott fehér havasaira, melyek ismét eltűnnek ép oly hirtelen újabb ködfátyolok mögött.

ZAGORJE-BÉG

Még sötét volt, mikor összegyűltünk báró *Nikolics* házánál és már szakadt az eső, mikor lóra ültünk. A Miljacska balpartján végig lovagoltunk ki a városból, el a csúcsos Trebevics alján terülő ódon zsidó-temető szikla-síremlékei alatt, majd elhagyva a Miljacskát, fordulva balra, délnek, a mint az út a Trebevics körül fordul, melynek alján haladunk tovább, keresztül a gerinczeiről megdagadva leszakadó patakokon. Ezek elsejénél leapad csoportunk, visszatérnek a hatóságok főnökei, a kik a minisztert a városon kikisérték. De azért a tisztekkel és tisztviselőkkel, kik velünk utaznak, még mindig tekintélyes lovas-csoport vagyunk. Jobbra, a merre lesietnek a vizek, a Szerajevszki-Polje tere, a hajnalnak, ködnek, esőnek daczára is élénk, viruló síkság villáival, kerteivel és falvaival, a Boszna ezüst szalagával, elzárva hátterében az Igman sötét fala által. Kobilo faházainál átgázolva a Kobilo-Vodán, mely még a Trebevicsről szakad, hátat fordítunk a hegynek, miután csaknem félkörben megkerültük, átkelünk a Kobilo-Brdo küszöbén, mely a síkságba kinyúlik és a «Crveni Klanacz», a «vörös szoros» őrháza alatt a *Zseleznicza* torkolatába jutunk, nem messze Vojkovics községén túl, a hol a Zseleznicza vize kilép a síkságba. Innen fogva a Zseleznicza jobb partján haladunk felfelé, a *Gala-Jahorina*-hoz tartozó *Czerni-Vrh* 1800 mtrnyi csúcsáról lejövő lankásokon át, mélyen alant a torkolatban a szakadó patak, rajta túl erdős gerincz gerincz után, fel egész a *Bjelasnicza-Planina* 2100 méternyi hóborított havasáig. Mind meredekebben emelkedik a torkolat és útunk is egy fordulat után a Czrni-Vrh-nek, és miután már 2—300 méternyire emelkedtünk Szerajevo fölé, *Ilovics* házcsoportjánál, a mint a ködök pillanatnyira szabad kitekintést engednek, egyszerre előttünk áll egész nagyszerűségében a Bjelasniczához csatlakozó *Treszkavicza-Planina*: a gyorsan emelkedő csúcsos, bükkös gerinczen túl szelíden elhajló fenyves-gerincz és azon felül a havasi réteken messze elnyúlva a sziklák regiója, valósággal hármas ormú falkorona, fényesen átragyogó hómezőkkel az ormok tetején. A természet szűziességében, embertelen vadon, melynek 1800—2100 méternyi csúcsairól leeső meredélyei messze körös-körül lakatlanná teszik területét és mely nyugatnak a Narenta völgye és Konjicza felé hasonló, bár kevésbé emelkedett vadonokban, az 1300 méternyi Visocsicza és az 1400-as Zovnicza, az 1600-as Jelicza-Planinában

találja folytatását, míg keletnek kifutó ága, az 1678-as *Veliku-Koza*, melyről a Zseleznicza is ered, a Zagorje fennsíkjának képezi egyenesen útunkban fekvő küszöbét, mely a fócsai hegyvidékhez vezet át.

Jlovicson túl, a hol úgy a Treszkavicza éjszaki oldaláról, mint a Gala-Jahorina tömbjétől is, tehát balról s jobbról egyszerre, jelentékenyebb patakokat, a Lucsidol és Czrna vizét veszi fel a *Zseleznicza*, ennek vize láthatólag megapad, a meredek torkolat is mindinkább tágul és lapúl, a mint hátunk mögött marad a Czrni-Vrh 1800 méternyi csúcsa és nem sokára előttünk fekszik az erdős *Veliku-Koza* alján, buja havasi legelők és tág kőmezők közt a várva-várt Trnovo, jobbra mindig a Treszkavicza imponáló látványával. A magas meredek zsindelytetőt viselő alacsony faházak kis csoportjától balra tágan és vendégszeretően int menedékünk, a katonai barak, a hol barátságosan nyujtott estebédet és éjjeli szállást találunk.

De itt találjuk már a zagorjei bégek egy díszes csoportját is, élükön Dervis bég Csengics, régi ismerősünk, most már a Ferencz József-rend csillagával büszke mellén.

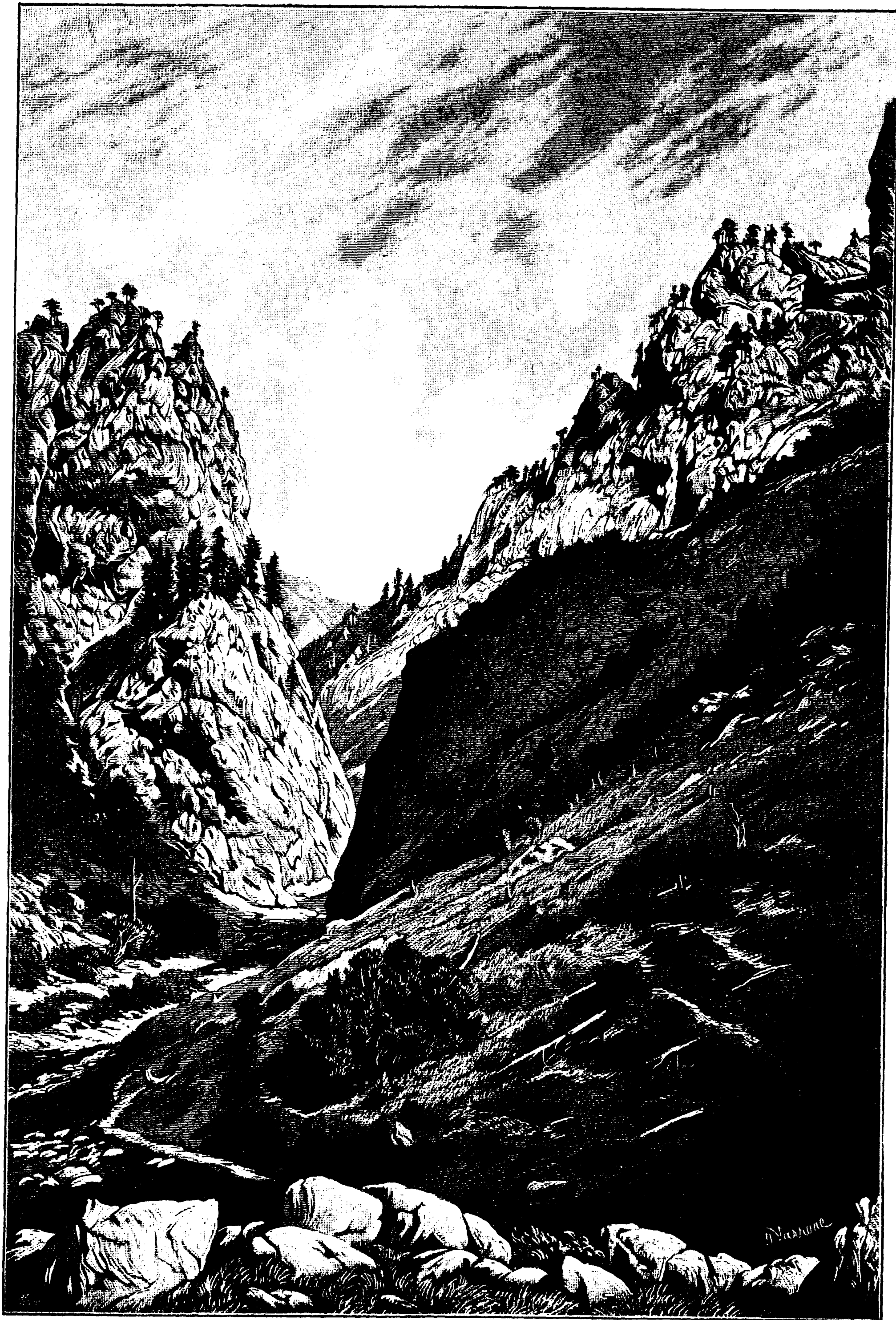
Valóban sajátságos egy hivatalos kiséret az, melynek fedezete alatt másnap folytatandók vagyunk utunkat a Rogoj, majd a Krbljina nyergein át.

Meglehet, hogy e tisztek és bégek és embereik, a kik mind békés barátságban voltak kiséretünket képzendők, még nem régen épen egymásnak szegezték volt fegyvereiket. *Dervis* bég *Csengics* ugyan, a ki egész életét a montenegróiak elleni hőstettekkel illustrálta, nem adhatta rá öreg fejét, hogy az ottani bujtogatókkal szövetkezzék ellenünk. Ő mindég ép oly loyalisnak bizonyúlt mostani czárja iránt, mint a milyen híven szolgálta azelőtt a szultánt, sőt a dolgok új rendjének jelentékeny áldozatokat is hozott. De nagyszámú, messze elterjedt nemzetségének nem egy tagja élénk részt vett még az 1881—82-iki felkelésben is. *Hadsi bég Csengics* jelentékenyen szerepelt benne és mostan itt van köztünk, nem különben bajtársa, *Ibrahim bég Kutalja, Ramo Csemo* és mások, kisebb-nagyobb urai a Zagorjének, szereplői a felkelésnek, fegyveres embereikkel, a kik ép úgy követik feudális uraikat mai békés, hódoló kivonulásukban, mint nemrég a harczban. — Mindezek részesei ő Felsége kegyelmének, mely visszafogadta azon felkelőket, a kiket közönséges bűntett nem

terhel és a kik önként alávetették volt magukat, lerakva a fegyvert, visszatérve a bujdosásból, fogadva igaz hűséget «kemény hitükre». Csupa erőtől duzzadó, nyilt tekintetű férfiak, a kiket bizonyára nem nemtelen indokok, inkább téves kötelesség-felfogás, vagy épen az akkori igazgatás hibái kergettek a felkelésbe. Magatartásuk igazolja megkegyelmezésüket. Többen közülök kitűnő szolgálatokat tettek azóta a rendnek fenntartásában, a kedélyek lecsillapításában. *Ibrahim bég Kutalja* később kivándorolt. Nem tudott beleszokni a csöndes, nyugalmas, zavartalan békébe, ő, a ki majd a montenegróiak ellen, majd a montenegróiakkal, de mindíg harczi kalandokban élt. Mintegy esztendővel ez utazásunk után, melyen még híven kisért, eladta birtokait és kiment a szandsákba. Nemrég hallottuk a szegényről, hogy tönkre ment és a büszke bég, a ki semmi rendes uralmat megtűrni nem tudott, ma másnak a földjét míveli, nyomorúlt kmet lett. De nyilt férfi módjára megmondta, hogy nincs maradása, kivándorolt, fogadását, hogy izgatásban, zendülésben részt nem vesz többé, megállotta.

Igaz, hogy mind e férfiak megkivánják a magukhoz való bánásmódot. Csak a keleti apró ravaszságokon túljáró ész, a kemény kéz imponál nekik, de párosúlva nyilt, barátságos modorral, jóindulattal, meghódítja őket ellentállhatlanúl, számíthat rájuk. Sok függ az olyan tisztviselőtől, mint a minő *Vojvodics*, a fócsai commándír, a hogy járási főnöküket a zagorjai bégek nevezik. A kik az ő kezét a legsúlyosabban érezték, most a legjobb barátjai, az ő kiséretükben érzi magát a legbiztosabban, bennük találja legjobb szövetségeseit, ha Montenegróból átjövő rablók és csavargók mutatkoznak. Most is egyedül általuk kisérve jött a miniszter üdvözlésére magányos, elhagyatott hegyi-ösvényeken Fócsából Szuszjeznon és Mrezsiczán át a Bistricza és majd a Dobropolszku patakjának éjszaki lejtőin, a Rogoj nyergén keresztül.

Még Trnovoban nagy hadi-tanácsot tartottunk, vajjon merre folytassuk utunkat? Menjünk-e egyenesen tovább délnek, keresztül a Zagorje fensíkján, Kalinovik katonai táboráig, onnan egyenesen a felső Narentához és azt az uloki erődítésnél átlépve, tovább a Morinje havasi pusztaságán át, Gaczkoba? vagy ellenkezőleg délkeletnek átmetszve a Zagorje fensíkját, Borjába, a hol Dervis bég Csengics várkastélya áll, onnan egyenesen keletnek a kis Krupi-

A SZUTJESZKA SZOROSA

czán le, míg a Lelja- és a Dumos-Planina közéből egyenesen északnak folyó Govzával egyesül, azután a Govzán le odáig, a hol a Rogojról délkeletnek lefolyó Dobropolszku patakkal egyesül és *Hadsi bég Csengics* várkastélya áll, aztán a két patakból támadó *Bistricza* vizén tovább keletnek, míg a Fócsa fölötti Bródnál a Drinába szakad, onnan délnek le a Drinán a Szutjeszka-szorosáig és azon végig délkeletnek, a Csemerno-nyergén le Gaczkóba. A két út nyugati és keleti félkörét képezi mintegy a környek, melynek közepét a Lelja- és Dumos-Planina 2000 méternyi havasai teszik járhatlanná. Köztük és a tőlük keletre eső Treszkovácz-Planina közt, mely még szintén e körbe esik, vezet ugyan egy ösvény, a két hegycsoportot összekötő Csatova-bara 1800 méternyi nyergén és a Narenta forrásait rejtő Zsivány-hegyen keresztül Kalinoviktól csaknem egyenesen délnek, a Csemerno nyergéhez és Gaczkóig, de e lakatlan, víztelen havasi sziklavadon ez egyetlen ösvényét valóban alig használja más, mint a Montenegróból a Zagorjébe és onnan vissza lopódzó zsivány.

A keleti félkört képező útra a hasonlíthatlan tájképi szépségek csábítottak.

Az elhagyatott Zagorjében daczra-harczra emelkedett kastélyok után a Drina sziklás, cserfaerdős partjai, de mindenekfelett a híres Szutjeszka-szoros, melyet magasztalni nem győz, a ki valaha keresztül ment rémteljes torkolatán.

Nem messze a montenegrói határ ama pontjától, a hol a Durmitor két oldaláról lefolyó Tara és Piva egyesülve a Drinát képezi, szakad e folyóba délnyugatról a Szutjeszka vize egy hasonlíthatlanul nagyszerű szikla-szoroson át, mely felvezet a Csemerno-nyergéig. Éjszaki falait a Treszkovácz-Planina kopár, ormos mész-csúcsai képezik, eleintén erdős lejtők fölött, majd leesve a víz medréig. Délről a Vucsevo-brdo és a Szuha-gora képez hóval telt fogakat, melyek a spanyol Sierrákra emlékeztetnek és az egész fal be van borítva a legfantasztikusabb dolomit-alakzatokkal fel a tetejéig, mely 5—6000 lábnyira emelkedik a völgy színe fölé. Így halad az ember folytonosan fel és le a szűk szoros oldalain, majd nehezen kapaszkodó bükkös erdőn, majd puszta sziklafalán keresztül szürkés és fehéres dolomitgúlák közt tekergő keskeny ösvényen, melyen óvatosan lépdegél a tátongó örvény fölött a ló. Szédülők behúnyt szemmel vitetik magu-

kat általa, eleresztve a kantárszárat. Háromszor át kell kelni a sziklák miatt a Szutjeszkán, mely immár csak hegyi patak, mély medrében siető zöldes tiszta vizével. Fehér dolomit-szirtek emelkednek 3—4000 lábnyira a meder fölött, köztük kúszó fenyőfákkal. Majd valóságos katlanná válik a torkolat, mintegy 60 lábnyi szélességét egészen betölti a víz, függőleges mész-falak közt, melyek 800—1000 lábig emelkednek. A jobbparti alacsonyabb fal fölött *Pirlitor* középkori várának romjai állnak.

Egy rémes monda szól e várról. Vukasin rácz király beleszeretett a herczegovinai vár urának, Momcsillónak feleségébe, Vidoszávába. Az asszony megüzente neki, hogy ura másnap vadászatra megy. Szárnyas lova van és győzhetlen kardja. De az asszony elfogja égetni a szárnyakat, szurokkal hüvelyébe ragasztja a kardot. Ha Vukasin lesben áll embereivel, legyőzheti Momcsillót. Így is történik. A menekülő Momcsilló nagy nehezen éri el várát, de ezt zárva találja. Húga leereszt egy kötelet, de Vidoszáva azt is átmetszi. Momcsilló el van veszve. De Vukasin borzadva ennyi árulástól, lófarkra kötteti Vidoszávát és Momcsillo húgát, Euphrosinát veszi feleségül. Ettől születik a mondák hőse, *Marko* királyfi, a hős Momcsilló képmása.

A romokon túl az útat dolomit-gúlák és oszlopok teljesen elzárják, úgy, hogy magában a vízben kellene tovább hatolni, vagy a sziklán keresztül törni. És valóban ez történik, mert az út egy darabig az éjszaki sziklafalba van vágva éppen elég szélesen és magasan, hogy egy ló elhaladhasson fülkéjében, maga fölött a szikla tömegével, alatta a vízbe leeső függélyes meredélylyel. Az útnak ősrégisége abból is látszik, hogy nem repesztve, hanem a sziklából kivésve és törve van. A meglepő, megdöbbentő képek ily folytonos változásaiban vezet fel a torkolat Csemerno nyergére, melynek jellemző neve, keserű, az ez uton annyiszor vivott elkeseredett harczokról szól. A Csemerno nyerge 1373 méternyire fekszik és míg éjszak-nyugati oldalai a Dumos-Planina felé húzódnak, délkeleti oldalait a Lebersnik és a Voluják 2200 méterig emelkedő gerinczei képezik és ezeken át szoktak a Piva-melléki montenegróiak a Zagorje felé portyázni és nem egyszer ütköztek az éber bégek fegyvereibe már a Csemerno nyereg kis plateauján, a honnan különben három útjuk nyílt a kalan-

dokra: a Zsivány-hegy alatt éjszaknak a Dumos és a Treszkovácz-Planina vadonai közt a Zagorjéba, a Szutjeszka-torkolaton át keletnek Fócsába, vagy nyugatnak le Gaczkóba.

Bármily csábítók voltak ez útnak regényes szépségei, tapasztalt kisérőink, a kik nem egy hadjáratból ismerték nehézségeit, határozottan ellenezték, hogy a tegnapi esőzés után, mely alatt a vizek csak úgy szakadtak az égből, ezt az útat válaszszuk, mely a legjobb időben sem egészen veszélytelen, és melynek egész hosszában egyes nyomorúlt hánokon és négy török őrházon kivül más éjjeli tanyát nem találunk. Elhatároztatott tehát, hogy meglátogatjuk ugyan Dervis béget borjai kastélyán, de ezen kitérés után a kalinoviki és uloki katonai táborokon át folytatjuk útunkat Gaczkóba.

Trnovoból távoztunk előtt megtekintettük még a helység mellett levő bogumil síremléket, mely azért érdekelt, mert itt láttam először, a mit közelebb a montenegrói határhoz aztán gyakran találtam, a kőszáli kecske ábráját ily sírkövön. Dervis bég erősen állítja, hogy ezt az Európaszerte kivesző állatot még maga látta az országban, sőt hogy még most is van. És könnyen meglehet, hogy ez a ritka állat legalább a Durmitor vadonaiban egyes példányokban még létezik.

Utunk eleintén még mindig a Zseleznicza jobb partja fölött, erdős lankás oldalán vezetett el keskeny, de pompás, kavicstalan és csaknem sík lovagló ösvényen, hatalmas, terebélyes bükkfák közt, úgy, hogy a tegnapi napnak fáradalmai után, mintha valóságos parkban lovagolt volna az ember. Gyönyörű, tiszta egű, meleg nap fokozta még e nagyszerü természet élvezetét. Igy jutottunk gyorsan a már 1215 méternyire emelkedő Rogoj nyergére, mely szomorú emlékezetű azóta, hogy épen egy évvel később lőtték le itten rablók *Csulinovics* hadnagyot, csaknem egyidejűleg avval, hogy Dervis bégnek Borjából Fócsába útazó öcscsét gyilkolták le, mint mondják Dervis bég helyett, a kire tulajdonképen lesben álltak. A Rogoj egyik vízválasztó a Boszna és a Drina vizei közt; a Zselezniczát mögötte hagytuk volt és közel a nyergen túl Dobropolje falvánál már a Drina felé siető Dobropolszku patakot léptük át, megkezdve a mászást a már 1476 méternyi Krbljina-nyergére.

Sajátságosan érinti az embert, ha ebben a nagyszerű, de elhagyatott, magányos vadonban, mely még mindig újra s újra ázik

embervértől, idylli, gyöngéd ábrándozás lepi meg az útast egy nagy sziklafalba vésett feliratban: «Wilhelminensthal». E vadonban állomásozó katonáink valamelyike adhatott sívár kötelességei közt, a rablók által engedett szünetben ily módon kifejezést hű szive emlékezésének.

Dobropoljén túl a természet hirtelen változik. Valamint zagorjei kisérőink, a bégek folyton ugrató apró lovaikon, embereik gyalog sőt mezítláb, de könnyű, nemes, gyors lépésben, kőről kőre ugorva, elütnek a bosnyák typustól hatalmasabb, ruganyosabb, aczélosabb, delibb és feketébb alakjaikkal, ugy el-el maradnak a sűrű erdők és puha legelők és mindinkább a karsztnak kemény, éles, de formadús, napégette, meleg okker-színű területe jut uralomra.

Kemény mászás után eljutottunk sziklák és fenyves-csoportok közt a Krbljina jól megerősített kis katonai állomására, 3 és félórányira Tirnovotól, a hol az őrség télen-nyáron tanyázik távol minden emberi közlekedéstől, ha csak egy-egy zagorjei bég nem útazik erre Szerajevóba. Kényelem, jóllét itt nem létezik, még annyi sem, mint egy bosnyák faluban. De azért nem hiányzott az igazi katonai szíves látás és jó kedv és egyike azon panorámáknak, melyek például a Svájczban nagyszerű vendégfogadót varázsoltak volna e pontra. Előttünk fekszik a zöld foltok által csak ritkán megszakított köves Zagorje egész fensíkja, körüléve hegyektől hegyek fölött, óriási szikla bástyázatok hóban ragyogó csúcsokkal: mellettünk nyugatnak közvetlen felszállva a Treszkavicza, messze délnek a Lelja-Planina a Voluják és azontúl a montenegrói *Durmitor* csoportja, keletnek a Novi-Bazári, és már-már csak sejtelemnek az albániai lánczok és gerinczek.

A Krbljina magasáról rövid pihenés után gyorsan szállunk le a Zagorje hullámos fensíkjára, a hol a természetadta egyetlen jövedelmi forrás a sziklamezők közt elterülő, lassan folyó, pangó erektől áztatott sovány legelő, juhok és kecskék által ellepve. A kalinoviki úttól, mely egyenesen délnek a fennsík nyugati oldalán megy végig, délkeletnek hajlunk átmetszve e síkság jó részét, *Szivolje* házcsoportjától és magas dombon hentergő colossalis, de alig ékített bogumil-sirköveitől egész *Borjáig*, már-már a fensík déli szélén, 3 órányira a Krbljinától, a nélkül, hogy a két pont közt emberi lakkal vagy emberrel találkoztunk volna. *Borja* maga is alig áll egy pár házból, de már messziről int a hatalmas «kúla.»

Ilyen kúlákkal végig be van hintve a Zagorje. Bárhol álljunk, felvetődik egynehány a látkörben. Egyszerű, vakolatlan erős négy kőfalból magasra felemelkedő torony, tele egészen apró ablakokkal, melyek inkább csak lőrések; öt-hat emeleten egymás fölött vannak elrendezve e nyílások, egy ablak kettővel váltakozik minden emeleten és minden oldalpáron, úgy, hogy az ablakok a kártya-ötösök szemei szerint vannak elrendezve, emeletenként két ablak az egyik, egy a másik oldalpáron, megfordítva a következő emeleten. Az egészet csúcsos zsindelytető borítja. Emberi lakhelyek csak az ilyen kúlák alatt húzódnak meg, melyekbe a lakosok veszély idején menekülnek, szükség esetén ostromot állva. A hol egy-egy hatalmas bég residiál, ott a kúla körüli terület még erős oldalfalakkal, sőt árkokkal van körülvéve és ezeken belűl állnak az urasági emeletes épületek, — külön épülete természetesen a háremnek, — festői csoport, a bosnyák házaknál mindig, a díszesebbeknél annyival inkább található kiugró részek, erkélyek, verandák, bolthajtások által. A helység körül sovány vetések váltják fel a sziklás legelőterületet.

A borjai kastély előtt Dervis bég Csengics hívei és a ház rokonai csoportosan várták urukat és vendégeit; a természetes méltóság mely a Zagorje minden lakosát jellemzi, az előzékeny szolgálatkészség, melyet a kitüntetendő vendég iránt a háznak legközelebbi rokona is tanúsít, nehezen tette megkülönböztethetővé, hogy ki úr, ki szolga. Csak Dervis bég emelkedett ki nagyúri fellépésével, rövid parancsaival, a minister körüli gondjaival, mintegy fejedelmeként az egész vendéglátó seregnek. Egy percz alatt megvolt telve az udvar toporzékoló lovakkal, lótó-futó emberekkel. A hárem rácsai mögött homályos alakok mutatkoztak. Mi szűk falépcsőn felmentünk a selamlikba, és csakhamar füstölgött a csibuk és a kávé. A selamlik bejárata fölött nagy betűkben: «Dervis bég Csengics, bosnische gróf.» Valamelyik káplárunk örvendeztethette meg evvel a házi urat. Az alacsony selamlik minderjeivel, szőnyegeivel alig különbözik mástól, csak hogy a szokott tárgyakon kivül fegyverek is lógnak a falon, mert a megbízható, vagy épen kitüntetendő bégeknek, kivált ha veszélyes vidéken laknak, fegyver-engedélyük van, a mi legnagyobb büszkeségüket képezi, — és a fegyverek közt díszes okmányok üveges rámában, köztük a Ferencz József-rend csillagos középkereszt-

jének, a medsidié-rendnek oklevelei, és kitünő helyen a szultán irádéja, melylyel az egész Zagorjét, az összes állami jövedelmekkel együtt, Dervis bég kormányzására és védelmére bizza. Dervis bég kész resignátióval mondott le erről a magas és jövedelmes állásáról, mely a régi szandsák-bégekéhez volt hasonló, de azért természetesen nem szünt meg rá büszkének lenni, és méltán, mert a montenegróiak elleni fényes fegyvertények egész sorával vívta ki. Ez oklevelek magyarázatában el-elmondogatja családjának egész történetét, közbe-közbe elővéve más okmányokat is, magasztaló, elismerő leveleket, nagyrészt a ma már alig ismert glagolit írásban, melyet csak a bosnyák bégek tartanak még fenn. Mert Boszniában olyan a felekezetek elkülönzése, hogy mindeniknek egy ugyanazon nyelvre más írása van, melyhez bizonyos rajongással ragaszkodik. A római katholikusok a latin, az orthodoxok a cyril írást használják, a muhammedánok néha arab-török írással írnak bosnyákúl, de gyakrabban a glagolit írással, melyet a nehéz arab alphabet helyett esetleg még török szövegre is használnak. A glagolit írásban ők, a régi bosnyák aristocratia ivadékai, a régi Bosznia egyik nemzeti hagyományát tartják fenn. A glagolit írás eredete ma is homályos. Az orthodox egyházi írók szerint a római egyház találta volna fel, hogy könnyebben elvonja a népet a keleti egyháztól. A glagolit írás csakugyan a cyril és a latin közt áll, de ép úgy lehet mondani, hogy a cyril írás erősen görögösített glagolit írás. Nem szenved kétséget, hogy a glagolit írás hazája a régi római Dalmátia, melynek legnagyobb részét a mai bosnyák-herczegócz terület képezte, noha el volt terjedve Bulgáriában is, bár kevésbé szögletes formában. Csakugyan vannak, a kik azt tartják, hogy *Cyrill* és *Method* a glagolit írást használták, melyet csak később görögösített a görög egyház. IV. Incze pápa bullája, mely a glagolit írást megerősíti a délszláv liturgiában azt mondja, hogy e szlavon írást Szt. Jeromos (a IV. században) találta ki. A bogumilek is a glagolit írást használták, még sírköveik gyér feliratain is található, és valószínű, hogy a bogumilek elleni küzdelemben volt a szentszék egyik concessiója a glagolit írás.

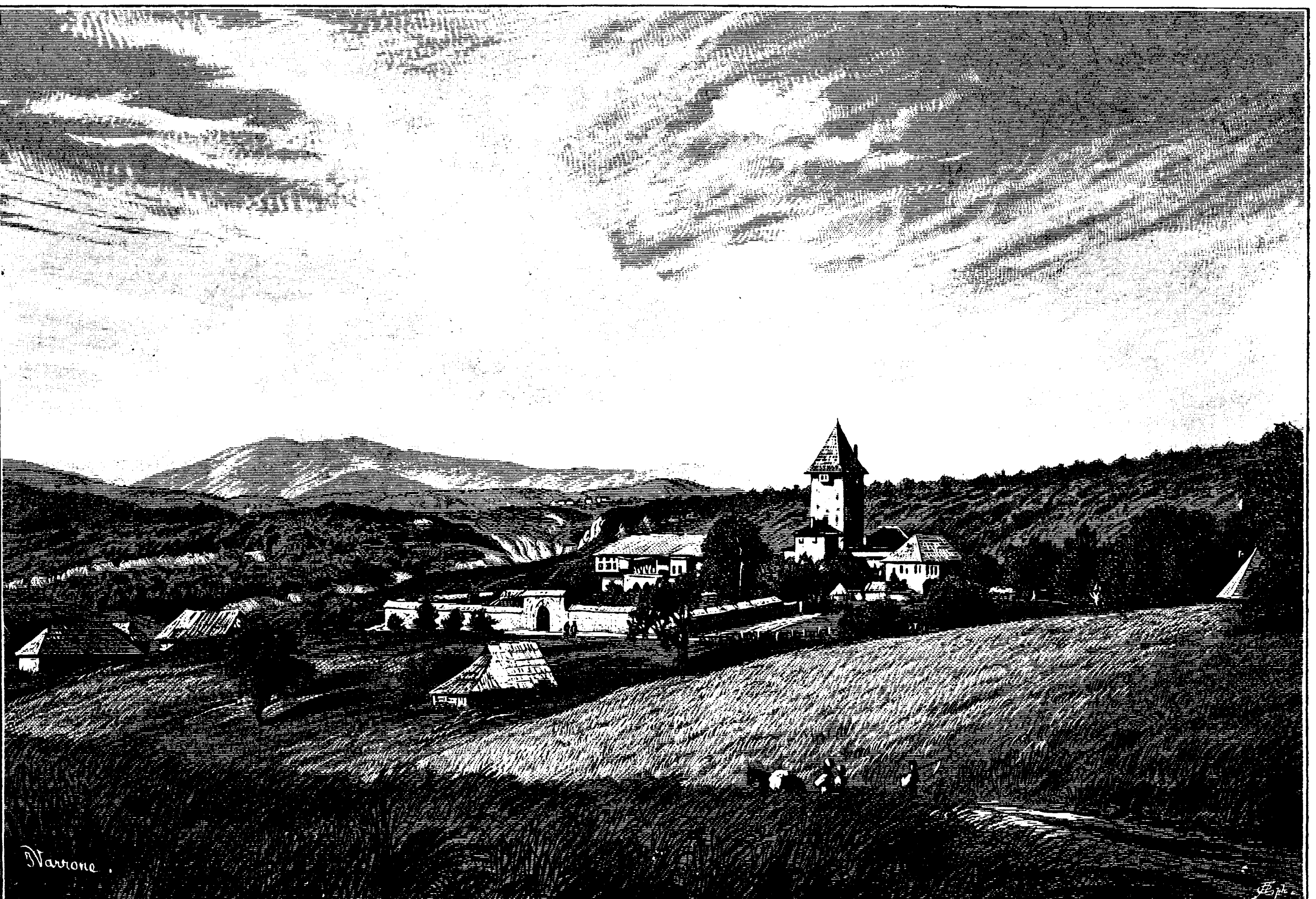
Némelyek azt hiszik, hogy a diocleai presbyter híres krónikája, a legrégibb délszláv hagyomány, eredetileg ez írásban volt fogalmazva. Különben rövid krónikákon kivül csak községi és főleg egyházi

iratokban léteznek maradványai. Prágában a IV. Károly császár alapította horvát benczés-zárda 100 esztendőn át a glagolit írást használta. A XVI. század közepén Tübingában is jelentek meg glagolit könyvek, a délszlávok közt az *ágostai* hitelveket terjesztendők. Különben léteztek glagolit nyomdák Velenczében (1487—1812) Zenggben (1507—1508), Fiumeban (1531) és Rómában (1621—1791). A török uralom alatt, midőn a bogumilizmus elmerült a muhammedanizmusban, és a keresztény felekezetek szorosabban csatlakoztak a Phanarhoz és Rómához, a bosnyák barátok mindinkább felhagynak a glagoliczával, a XVII. század közepén még egyszer felakarják eleveníteni *Zmajevics* és *Kacsics* zárai érsekek, de azontúl mindinkább kipusztúl az egyházból, épen úgy mint a «*Bukvicza*», melyről tán inkább áll, hogy a bosnyák latin papok csinálták a cyriliczából, hogy elkülönitsék híveiket a görög egyháztól. Ma már a glagoliczát csak a bosnyák bégek használják még, a bogumilek csemetéi, mutatva ebben is, hogy mennyire conservativek, változatlanok a világ minden változása mellett is.

A Csengicsek különben nem származnak az ország ősi nemességéből. Családjuk az ozmanlikkal jött be Bagdad vidékéről. De azóta válhatlanúl össze van kapcsolva az ország történetével. Többen álltak élén mint vezirek. Dervis bég felsorolta mindazt a számtalan basát és miralajt, a ki családjából eredt. Híres a Zagorjében és messze azon túl a Besir-basa Csengicsről történeti alapon szóló vitézi ének, egyike a legszebbeknek a délszláv népköltészetben:

BESIR-BASA CSENGICS

Két fekete holló száll fel
Moszkovának síkságáról,
Vértől piros a szárnyáig,
Vértől piros a szeméig.
Röpül három, négy-öt napig
Fekete-Oláhországon,
Fekete-Bogdánián át,
Rumélián, Szkenderián,
Herczegovinába röpül,
Zagorjának fensíkjára,
Három, négy-öt órát röpül,

A CSENGICS-KÚLA

Idestova, össze-vissza,
Nem száll másnak udvarára:
Besir-basa Csengicsére.
Leszállnak ott a kúlára,
Szárnyuk csapja az ormokat,
Véres tollat elejtenek,
Az erkélyen beejtenek.
Meglátja a ház asszonya,
Siet a fehér udvarra,
Fel-fel tekint az ormokra,
És így szól a két hollóhoz:
«Testvéreim, sötét hollók,
Kinek ittátok a vérét,
Merről jöttök véres hollók,
Nem jöttök-e Osziától,
Moszkovának síkságáról,
Nem láttatok török hadat,
Besir-basa jó uramat,
Édes öcscsét Hasszan-béget,
Édes fiam Ozman-béget,
Izmail-agát az öcsémet,
Avda-agát, a bajraktárt
És a többi török urat?
Jókedvében van a sereg?
Tombolnak-e a jó lovak?
Lobognak-e a lobogók?
Szeraszkier-e az uram?
Dúl-e hada, mint a farkas?
Szágúldanak a csapatok?
Hozzák-e a sok rabszolgát?
Hurczolnak-e gyaurt lánczon?
Kap-e elég gyönge szüzet?
Zsákmányolt-e számomra is?
Mikor fognak haza térni?
Hadd várhassam az uramat!»

De vissza szól a két holló:
«Édes húgunk, Besír neje,
Jó hirt adni de szeretnénk,
Jajj de kevés jót láthattunk!
A mint láttuk, úgy elmondjuk.
Nem rég voltunk Moszkva előtt,

Mindent láttunk, a mit kérdesz.
Láttuk ott a török hadat
Besir-basa jó uradat,
Édes öcscsét Hasszan-béget,
Édes fiad Ozman-béget,
Izmail-agát vén bajraktárt,
És a többi török urat.
Jó kedvében volt a sereg,
Tombolának a jó lovak,
Lobogtak a magas zászlók,
Szeraszkier volt az urad,
Dúlt a hada mint a sárkány.
Hozták a sok rabszolgákat,
A férfiak lánczon sírtak,
Az asszonyok tánczra keltek,
Mert a basa úgy rendelte,
Akár tetszett, akár ha nem.
A te basád mellett fekszik
Hét rab-leány minden éjjel,
A te fiad mellett három,
Egynehány a többinél is.»

S szól a basa felesége:
«Testvéreim sötét hollók,
Ezért kaptok ajándékot!»
Ám a hollók visszaszólnak:
«Lassan asszony, hadd végezzük!
Győz vala már Besir-basa,
De az ördög nem nyugtatta,
Mind tovább ment Moszkva felé.
Látva eztet a muszkáknak
Királynéja, Jelizava,
Titkos aknát hagyott ásni,
Áteresztė török hadat,
Az aknának tüzet adott,
Égnek röpült a török had,
Harmad napra esett csak le.»

Hallva ezt az asszony jajjgat:
«Jajj ti hollók! Szörnyű balsors!»
De a hollók tovább szólnak:
«Mind ez még nem minden, asszony

Mostan jön még csak a balsors.
A seregnek maradékát
Megtámadja Jelizava,
Hatszázezer kozákjával,
Leszorítja Osziára
Itt pusztúlt el a török had,
Dicső vezir tizenkettő,
Apró basa száma nélkül,
Boszniának nyolczvan bégje.»

Jajjgatva kiált az asszony :
«Oh jajj nekem ! Minő csapás !»
De a hollók tovább szólnak :
«Mind ez még nem minden, asszony !
A basádat és a fiad
Elevenen ott elfogták,
Jelizava elé vitték,
Itt a basa örömére
Régi pajtást talál elé,
Harczegovinából valót
Csernojevics Száva nevűt.
Ámde Száva így szól hozzá :
«Megölted öt testvéremet,
Elpusztítád földeimet,
Magam alig menekültem
Jelizava királynéhoz.»
Szóhoz sem jut már a basa,
Handzsárt forgat Csernojevics,
Leüti a basa fejét,
Leütné még fiadét is.
De nem hagyja Jelizava :
«Megállj öcsém Csernojevics,
Ártatlan még, csaknem gyermek,
Megtanúlja írásunkat !»
S keresztelik Ozman-béget
Muszka könyvre megtanítják,
Kalugyerré felavatják !»
Alig hallja ezt az anya,
Szíve szakad, földre roskad
Földre roskad, halva marad.

E szép régi dalnál sokkal ismeretesebb az *Izmail Aga-Csengics* haláláról szóló ének, a montenegróiakkal a század elején folyt harczok egy epizódja, mely Mazuranics horvát bán feldolgozásában több nyelvre van lefordítva.

Maga Dervis bég is emlékezetesen szerepelt Omer basának 1861-iki hadjáratában, és ismeretes azon fényes fegyverténye, midőn 700 emberrel két napig védelmezte a montenegróiak és felkelő keresztény herczegóczok ellen a Piva szorosát. Noha minden oldalról körül volt véve, büszkén visszautasítá a tisztességes capitulatio ajánlatát; a montenegróiak annál elszántabban hazczoltak, mivel meg voltak győződve, hogy a kis csapatnál van maga a szerdár-ekrem. A második estén már 110 holtja és sebesültje volt *Dervis* bégnek Ekkor az éjnek leple alatt egyik híve átlopódzott az ellentáboron és másnap reggelre váratlan segélyt hozott Gaczkoból.

A segély csak 500 emberből, de annyi dobból és trombitából állott, hogy az ellenség megijedt a kereszttűztől és Dervis bég csapatja megmenekült.

A háziúr bemutatta nekünk kis fiát, a tíz éves Hajdár-béget is, a ki nagy komolysággal végezte előttünk fapuskával a hadseregünkben szokásos összes fegyverfogásokat. Bátyja, Omer-bég, a fócsai járási hatóságnál van alkalmazva

Egy órai pihenés után bucsúztunk Borjától, nem urától, a ki tovább kisért Kalinovikig. Borjától egyenesen nyugatnak fordultunk, a jazsicsii kúla alatt a kalinoviki útra, és nemsokára a kalinoviki táborba értünk, mely a Zagorje fennsíkjának délnyugati sarkában, a Treszkavicza végső déli kifutói, a *Gradina* és *Verács* magaslatai közt fekszik, melyek az egész környéket dominálják. A két magaslat közt menvén át a rendes forgalmi út, — persze csak lovas ösvény, — egyfelől Szerajevóból Gaczkóba, másfelől Mosztárból Fócsába, magányos hán állott volt e ponton.

Az utolsó felkelés óta azonban elsánczolt sátortáborral van megerősítve, míg magán a sziklás, szürkés-sárga magaslaton őrházak állanak.

A Gradina oldalán lefolyó, sziklákon át szép zuhatagot képező patak termékenyé teszi a tábor környékét és katonáink mint mindenütt, itt e vadonban is búzgón művelik zöldséges kertjeiket, melyek

nélkül el lenni nem tudnának. De hogy a patakot szegélyző fák és bokrok és a zöld kertek és vetések mellett is herczegovinai földön vagyunk, nem csak a magaslatok karszt jelleme, hanem az is mutatja, hogy valamivel a táboron túl az egész patakot, mely különben malmot hajt és annyi zajjal zuhog, egyszerre elnyeli a föld. Nincs többé, vége van.

A kalinoviki táborban igazi katonai kedélyes hangulat és jókedv uralkodik; víg tekézés és végtelen vacsora és poharazás közt telt el az est, míg csak eszünkbe nem jutott, hogy reggeli négy órakor ismét lóra kell szállnunk.

Eddigi kisérőink elmaradtak, köztük Dervis bég is híveivel, ujakat, nem kevésbé érdekeseket kaptunk.

Az 1881—82-iki felkelés után fenmaradt rablóbandák és a túl a határokról még gyakran ismétlődő betörések megfékezésére egy intézményt tervezett és léptetett életbe Kállay, mely nem csak fényesen igazolta magát, hanem bizonyos népszerűséget is vívott ki a lakosságnál, mint minden, a mi bámulatra készteti a tömegeket.

Az ilyen bandák, melyek, kivált eleintén, az általuk részben terrorizálva volt köznép támogatására is számolhattak, főkép a hol a lakosság csak messze elnyuló vad területeken magányosan élő pásztorokból állott, többnyire könnyű szerrel túljártak az őket üldözőbe vevő csapatokon.

Ha történt is feljelentés, ez is csak az üldözők félrevezetésére történt.

A rendes katonaság a maga szükségeivel, elővigyázati rendszabályaival, a terep és a népszokások hiányos ismeretével, természetesen sokkal nehézkesebb volt az üldözötteknél, melyek szükség esetén könnyen átlépték a határt, s azon túl követhetők nem voltak, bár nem egyszer megálltak puskalövésnyire, hogy gúnyosan üdvözöljék a tehetetlenné vált ellenfélt.

Pásztorsíppal, énekszóval, kurjogatással adták többnyire ártatlanoknak látszó pásztorgyerekek hegyről-hegyre az ártatlanoknak látszó jeleket.

A miniszter alapos ismerője mind e régi practikának, melyeket századok óta alkalmaztak a török-uralom alatt a politikai és nem politikai banditák; felismerte, hogy ezeket csak saját fegyvereikkel lehet

megverni. Így keletkezett az a közbiztonsági intézmény, mely a «Streifcorps» szóból idomított strafuni név alatt egyike a legnépszerűbbek és legrettegettebbeknek az occupált területen. Zsandárokból önként hozzá jelentkező és pedig nagyrészt magyar katonákból és bennszülöttekből, megkegyelmezett felkelőkből van összeállítva, kik mint pandurok a hatóságok szolgálatába léptek. Mindenki megtartja a maga öltözetét és csak a balkarra kötött szalag által teszik magukat ha kell, ismerhetőkké. Mint a rablók, semmit sem visznek magukkal a puskán és egy kis kenyértáskán kivűl.

A mit a rabló requirál, ők készpénzen veszik, melylyel a szükség szerint ellátvák. Lószerben, pokróczokban, bocskorban állandó kézi készletük van az ország legkülönbözőbb pontjain, első sorban a vadonokban elhelyezett állandó őrségeknél. Így indúlnak meg éjjel, kisebb nagyobb szakaszokban, két embertől egész százig, a nélkűl, hogy valaki sejtené, meghúzódnak az erdő mélyében, sziklák barlangjaiban egész napon át ha kell, járnak mezítláb, zajtalanúl, bekóborolják a gyanús részeket a nélkül, hogy bevárnák a jelentést, hogy itt vagy ott rablók mutatkoztak. Mindig a vadonban, mindig a nép közt élve, ismerik mind a kettőnek minden csínját-bínját, számtalan összeköttetést szereznek, felkeltik a lakosságban a respectus mellett a bizalom és megbízhatóság érzetét, épen úgy félrevezetik, lépre viszik a rablót, a hogy ez tette azelőtt katonáinkkal, a pásztorfiú most már az ő szolgálatukban adja meg a jelt, szükség esetén a rejtekből rászegzett fegyver hatása alatt; megtörténik, hogy az éjnek és járatlan sziklaösvények biztosságában a határon átkelő bandita egyenesen a strafunik karjaiba szalad; ha pedig nagyobb csapatok képződnének, gyorsan összpontosúlnak nyílt csatára készen. Szóval, a bennszülött elemmel kebelükben, túl járnak a rabló eszén és megverik saját tactikájával. A strafunik kapcsolatban azzal a rendszabálylyal, hogy ahol ismeretlen orgazdák támogatnák a rablókat, pénzbirsággal sújtatik az egész község in solidum, végkép keservessé és annyira lehetetlenné tette az azelőtt olyan virágzó rabló-életet, hogy ha egyik-másik jó barátunk, például *Lazo Szosicza*, a montenegrói Piva-kerület híres commandirje, a Durmitor hegységének csaknem független ura, a ki száz ökörrel tapostatja le a havat, de idegennel ám, ha Csetinyébe utazik, át is küld úgy ünnepélyes alkalmakkor, például ha a

miniszter megjelenik az országban, vagy ha ujonczozás van, egy-egy bandát, annak ugyan hamar vége van.

Egy ilyen strafuni-szakasz képezte ezentúl kiséretünket és velünk volt Szveticsanin kapitány is, a strafunik kemény parancsnoka.

Kalinoviktól délnyugatnak még egy darabig mintegy keskeny csíkban betolúl a Zagorje fennsíkja a nyugoti falát képező Treszkavicza és déli falát képező Lelja-Planina utolsó kifutói közé, egész *Krajisszélicsi* házcsoportjáig. Itten a Treszkaviczához tartozó *Vrhovinától* és a Lelja-Planinával összefüggő *Vucsje-Brdóból*, Farkas-hegyből, összefolynak a hegyi patakok és a Krajiszélicza-rjékát képezik, mely a most már gyorsan leeső talajban, mindig közvetlen a meredek, erdős Vucsje-Brdo alján tovább délnyugotnak, a délkeletről jövő Felső-Narentába siet. E patak fölött haladtunk tovább, mindig a Vucsje-Brdo oldalain, eleintén még köves területen *Obalj* házcsoportjáig, a hol pihenőt tartottunk, azon túl csöndes, terebélyes, mély bükkösben, mely a Farkas-hegyet tetejéig borítja, míg meg nem pillantottuk egyszerre mélyen alattunk a Narenta sajátságosan zöldes-fehér vizét, mely már itt is elég szélesen, de még nem a partjait később jellemző sziklák, hanem mindkét oldalt meredeken felszálló erdős hegyhátak közt folyik.

Most már a Narentán föl egyenesen délnek haladunk mindig magasan a folyó fölött és mindig a Vucsje-Brdo oldalán, melyet e szerint Kalinoviktól fogva hosszú félkörben megkerülünk, egész odáig, a hol e hegynek már déli falai hatalmas terraszokban esnek le a Felső-Narenta völgyébe és a számtalan letajtékzó erektől a «Bjela-Vodu» nevét veszik fel. E fordulat előtt meredeken lekanyarodó serpentinákon, melyeken a társaság legnagyobb része gyalog vezeti lovát, leszállunk a Narenta vizéhez; a partok itten kissé tágúlnak, hosszú fahíd vezet át a folyón, rajta túl romokban egy magányos mecset áll: mindaz a mi az 1881—82-ki felkelők harczaiból, melyeknek itt volt góczpontjuk, megmaradt a régi Ulokból. Kalinovikból, melynek magassága 1097 méter, lejutottunk 678 méterre, de a túlparton ép oly meredeken amint lejöttünk az imént, ismét fel kell lovagolnunk már kopárabb magaslatra 704 méterig, hogy elérjük az új Ulokot, mely a felkelés óta épített kis erődből áll, már közelebb Obernya helységéhez, mint a régi Ulokhoz.

KALINOVIK

A hegy tetején álló erődnek erős bástyái és kapui előtt várnak bennünket már az ez elhagyatott magányban élő helyőrség tisztjei. Újon épített hideg falai közt, melyeknek lőrésein át a miniszternek átengedett legjobb szobába is befütyöl a szél, szalmapárnákon, pokróczok alatt töltünk egy fagyos éjt, mert itten már a barak-táborok kényelme is megszünt és reggel négy órakor búcsúzva háziurainktól, a kikre ilyen életet állandóan ráparancsol a katona kötelessége, már ismét lóháton vagyunk, hogy a *Morinje* havasi pusztaságán át idejekorán leérjünk a gaczkói síkra.

A MORINJE ÉS A GACZKO-POLJE

A CZERVANY-KLANACZ ÉS SZIKLAVÁRA. — A MORINJE ÉS VESZÉLYEI. — AZ ODAVESZETT LAKODALMASOK. — MONTENEGROI TELEP. — HERCZEGÓCZ LOVAG-CSOPORT. — A GACZKOI SÍKSÁG.

Mintegy 1000 lépésnyire Uloktól délnek csaknem áthághatlannak látszó tépett sziklabástya emelkedik körülbelül 4000 lépésnyi hosszban egész 1328 méterig, a «Czervany Klanácz» küszöbe. Amint ezt átlépjük, mintegy szárnyfedezete gyanánt látjuk nyugati végéhez a *Gvozd,* keleti végéhez a *Szomina* magaslatát odatapadva. Valamivel előbbre, a kettő közti hézagban a sziklás *Panosz* háta áll. Valóságos rendszere a természetes védműveknek óriási dimensiokban, erősítve még mesterségesek által; mert a Szomina csúcsait öt kúla koronázza. Kemény harcz is folyt e sziklaváréért nem egyszer; utoljára 1882. év februárjában a Neveszinje és Gaczko felől jövő csapataink és az Uloknál összpontosult felső-narentai és zagorjei fölkelők közt, kiknek a leghiresebb vezetőik, *Ibrahim* bég *Csengics* és *Salih* aga *Forta* commandirek, *Vaso Buva* és *Stoján Kovacsevics* szerdárok stb. álltak élükön.

Némelyikük az imént kisért bennünket a Zagorjén át. Mások, mint Szalih aga Forta, Stojan Kovacsevics, aki közönséges rabló volt, Montenegróban és a Szandzsákban élnek.

Ha e sziklavár bástyájáról, a Czervany-Klanáczról kitekintünk, nyugatról a Czervany-Planina, kelet felől a Dumos-Planina 1800 mé-

ternél magasabb csúcsai tekintenek zordonan reánk, előttünk pedig egy tájkép terül el, páratlan a maga méla egyhangúságában: a Morinje.

A déli láthatár végtelénségéig terjed egy könnyen hullámzó élénk zöld terület, melyben fehéren nyulnak el itt-ott alacsony sziklabordák, sötéten tátongnak karszt-lyukak. Végtelen sziklatalaj az egész fennsík, átlag 1300 méternyi magasban, rövid fűvel sűrűn benőve, melyben helylyel-közzel a gentián virága kéklik. Semmi fa, semmi bokor, semmi nyoma az emberi kéznek és művelésnek a minden irányban sok mértföldre nyuló területen. Egyetlen egy forrása, mely mellett utunk elvezet, a Pasina-Livada. Montenegrói pásztorok megkisérlették volt itten egy nyomorú telepet teremteni, de ez is elpusztúlt csakhamar és alig látszanak már nyomai. Nem tarthatta magát a borzasztó hózivatarokban, melyek a Morinjén dühöngnek julius és augusztus havait kivéve az egész éven át, támadva váratlanul, elsodorva mindent.

E hózivatarok, de a Czervany-Planinából kitörő éhes farkasok miatt is oly veszélyesnek tartják télen a Morinjét, hogy csak 40—50 emberből álló karavánokban mennek át rajta.

A *Pasina-Livadától* nem messze van még egy pont, melynek az egyhangú, változatlan havasi pusztaságban legalább neve van: *Szvatovszke-Greblje*, lakodalmi sirok, sziklák és karsztlyukak közt egy nagy csoportja a régi sirköveknek. 100 évvel ezelőtt, mondja a monda, erre vitte menyasszonyát Omar bég Ljubovics Ulokból Neveszinjébe. E ponton érte őket a Dumos-Planináról és a távol Volujákról átnyargaló hóvihar, és odavesztek mindannyian, a vőlegény és az egész lakodalmas nép, 160-nál több vitéz és levente, csak a menyasszony menekült meg pompás török lován csodálatos módon és lejutott a Czervany-Planina gerinczén át a neveszinjei sikságba; szomorú menyasszony, halálnak hirmondója.

Egy másik monda szerint két lakodalmi menet találkozott itten, mely ugyanazon menyasszony után ment. A kitört harczban elhullott egyiknek valamennyi tagja. Kétségkivűl századosmondák újabb variátiói, mert a sirkövek, bár nem látható többé rajtuk semmi jel, a török-kor előttiek, azonosak a bogumil sirokkal, melyek a Morinje más helyein is találhatók.

Minthogy a közelben alig állt valaha helység, valószinű, hogy harcznak áldozatait fedik. A 100 évet a bosnyák hamar rá mondja minden régi dologra, öreg emberre.

De julius és augusztusban megélénkül a Morinje, a gaczkói és a neveszinjei sikságból, sőt Montenegróból felhajtják a juhokat, melyek itten nyaralnak. A pásztor egy-egy barlangot választ lakhelyül.

Hosszú órákon át barangoltunk mindég délfelé a Morinje zöld hullámai közt; alacsony emelkedések folyton elzárják a láthatárt úgy, hogy alig látunk valahol egy-két száz lépésen túl, és haladva órákon át úgy látszik, mintha folyton egyugyanazon helyen vesztegeltünk volna.

Fel és le, fel és le ugyanazon hullámok közt, ugyanazon sziklák alatt, ugyanazon öblös lyukak fölött, fent a fehér égbolt, köröskörül semmi.

Alig mutatkozik itt-ott nyoma a járt ösvényeknek. Mint a tengeren és a sivatagon csak az égi testek járása és a bennszülöttek gyakorlott ösztöne mutatja az utat.

Négy-öt órai lovaglás után a déli irányból inkább keletnek kezdtünk huzódni és igy kiértünk odáig, a hol a Morinje hosszú, széles hátakban le kezd esni délkeletnek. Az első magas hátnak alján kis patakot képeznek az összefolyó esővizek, a patak partján egy pár gunyhó és egy pár szilvafa áll, emberek futnak össze, amint lekanyarodunk hosszan, meredeken, lakói a *Szlivlje* nevű kis helységnek, mely szintén montenegrói telep. Gyönyörű marczona alakok, déli typussal, buja fekete hajzattal; kár hogy hirnevük nem felel meg a benyomásnak, melyet megjelenésük tesz. Pásztorok volnának, birkatolvajoknak mondják. Míg a patak szélén, a falu alatt megpihenünk, oly környezetben, mely a Marinje kietlensége után szinte festőinek tetszik, és a telep főnöke, a glavár a miniszternek teszi udvarlását, mulattatásunkra hősdalokat énekel egyikük a guzlához és valamenynyien nagy örömmel osztozkodnak borainkban, hideg ételeinkben.

Leérve Szlivljénél a Morinje délkeletnek leeső szélének, mely már a Javor-Planina nevét viseli, a második hátára, ennek és a szlivljei pataknak hosszában haladunk tovább délnek egészen hasonló területen, mint a Morinje felsőbb részén. A széles háton túl ismét egyszerre, még függélyesebben leesik a talaj egész a völgynek aljáig, mely a

Javor-Planinát a Ponikve-Planina hasonjellegű, Gaczko felé huzódó fennsíkjától választja el mély, keskeny, meredek, erős esésű bevágásban, a szlivjei patakkal párhuzamosan délnyugatnak folyó Zsupanj-patakkal éles medrében.

Csakhogy az előbbinek pangó folyása mellett ez már zabolátlan, tajtékzó hegyi-patak, mely köveket, homoktömegeket sodor magával és rak le mentében.

Végig lovagolva a két patak közt a Planina ez alsóbb hátán végre elértük legdélibb pontját. Mélyen alattunk a Zsupanj vize egyesült a Basticza patakjával, melynek keskeny völgye a már emlitett Ponikve-Planina és a vele szemben húzódó Bjelasicza-Planina közt délkeletnek vezet a gaczkói síkságba. Az egyesült patakok Zahlumszka-Rjeka neve alatt folynak tovább a Morinje déli meredek esése és a velünk szemben emelkedő Umacz hegy közt és ez a völgy, folytatása az előbbinek, kivezet nyugatnak a neveszinjei síkságba, mely a Morinje nyugati falát képező Czervany-Planina és a Mosztár fölött elhuzódó Velez-Planina közt fekszik. Úgy álltunk magas álláspontunkon, mint egy bástya sarkán, mely mindkét oldalt meredeken esik le a vizárokba, balra a tajtékozva leszakadó Zsupanj, előttünk a Zahlumszka csöndesen kanyargó ezüst szalagja. Hosszú óvatos kanyarulatokban ereszkedünk le a csúszós rövid fűvön. Lent, a vizek öszszefolyásánál, Fojnicza helysége előtt, egész lovas tábor várt bennünket: a neveszinjei küldöttség.

Átkelve a Zahlumszka hosszú fahidján közvetlen a Zsupánj beszakadása alatt, még egy kis darabig fel a viznek balpartján, melynek neve most már Basticza, a neveszinjei küldöttség élén lovagoltunk be Fojniczába, a hol a gaczkói nem kevésbé fényes és tarka küldöttség várt. Itt csaptunk nagy ebédet galyakból készült sátrak alatt, melyek előtt fanyárson forogtak a tábori tüzek előtt az ürük. A gaczkói járás egyik tisztviselője, montenegrói születésü, more patrio szeldelte fel a barnapirosra sült állatokat egy-egy éles handzsárcsapással. Jól esett a hosszú lovaglásra a pihenés e festői környékben, melynek harczias szint adtak nemcsak a sátrak és tüzek, hanem a staffage is, mely katonáinkon kivűl a küldöttségek tarka díszbe öltöztetett tagjaiból állott. Leirhatatlan, felejthetetlen látvány vala, mikor ismét lóra ülve folytattuk utunkat a Basticza sziklás, szűk völgyén át a

Gaczkopolje síkságába. Beláthatlan sorban tolongtak utánunk a lovasok a völgy szorosában, és kiérve a síkra betöltötték annak egész szélességét, neki eresztve egész rajokban a toporzékoló lovakat, össze-vissza, előre-hátra száguldva, tombolva, kurjongatva, dobot verve, zászlókat lobogtatva, hősi dalokat énekelve, lóhátán egymást ölelve. Ez a zaj mutatta leginkább, hogy más nép, más éghajlat alatt vagyunk, mint Boszniában, de az a délczeg öntudat is, melylyel itt a keresztények is fellépnek, a kik a montenegrói hatás alatt és támaszkodva Montenegróra, soha sem hajoltak meg önként a muhammedán uraknak, és nyiltan vagy alattomban szakadatlanúl folytatták a harczot. És ez az úri öntudat kifejezést nyer nemcsak délczeg alakjaikban, fellépésükben, hanem fényes, színpompás, arany-ezüstben ragyogó öltözeteikben is, melyek közt már gyakori a montenegrói lapos, kerek kis sapka fekete karimával, himzett piros tetővel, az albániai fusztanella módjára az öv alatt kiszélesedő fehér szoknya, a kék bugyogó alatt a lábikrákat szorító fehér darócz-harisnya. A vajdák, szerdárok, glavánok, kik többnyire harczban, mint csapatvezérek szerezték e czímeiket, az ujjatlan tarka dolmányt, melyből kilobognak a bő ingujjak, elől csupa vert művű ezüst lemezekkel beborítva viselik, valóságos ragyogó pánczélként. Kivert, vagy ezüst szögekkel czifrázott szíjakon lógnak az ezüst tölténytáskák. A kinek engedélye van rá, büszkén viseli díszes pisztolyait, handzsárját a hatalmas övben, vagy aranyos görbe kardját oldalán.

A kinek nincs, az legalább egy pár kést dug az övbe.

Hosszú fehér szakállal, montenegrói sapkában, de fekete papi öltönyben egy pópa, Bogdán Szimunics, a ki hires csapatvezér volt 1861-ben úgy mint 1875-ben. Vén szakála mellett ő egyike a legbuzgóbb éneklőknek.

Csak a bégek, hosszú bojtú fezben vagy épen turbánban, aranynyal kivarrt zöld és piros selyem kaftánban, őrzik meg itt is méltóságteljes, rendithetlen nyugalmukat. Igy vonulunk át a Gaczko-Poljén, messze kiterjeszkedve mocsarai közt, közel négy száz lovas ember, alig egynehányan polgári öltözetben, fehér nap-sisakokban, katonatisztek és tisztviselők egyenruhákban, a nagy sokaság fantasztikus keleti öltözetekben egy menet, melyhez hasonlót soha sehol sem láttam.

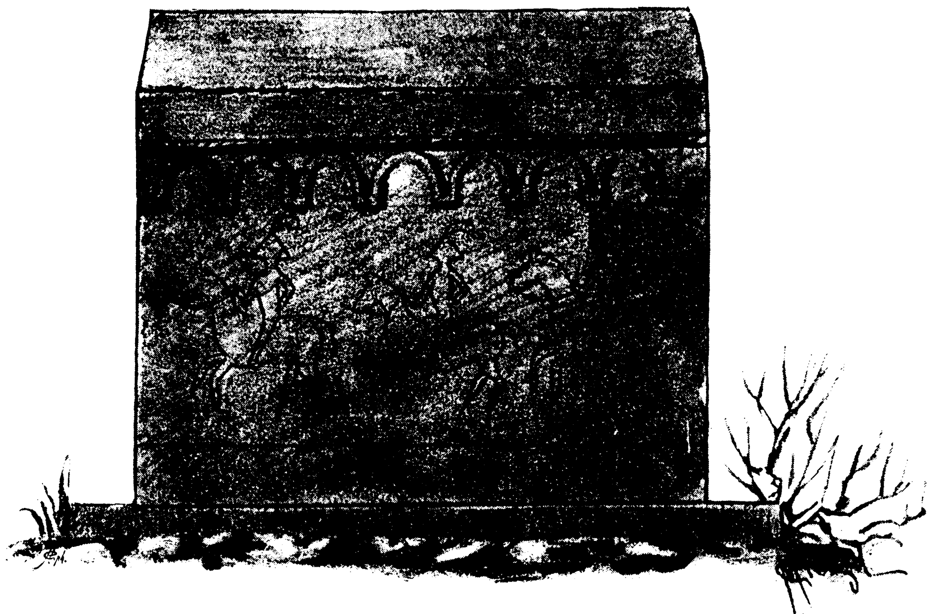
Ilyen lehetett Maxim Csernojevics lakodalmi menete, mikor átkelt a tengeren, hogy haza vigye a velenczei dózse leányát.

Selyem, bársony a hősökön,
Skarlátpiros, drága ruha,
Mely a vértől pirosabb lesz,
Napsugártúl rózsaszinű.
Violaszín mente rajta,
Forgós sapka a fejükön.
A mellükön ezüst lemez,
Igy ragyog az ifjúságunk,
A legdelibb öltözetben,
Koronája a menetnek,
Hogy ne legyen hasonmásuk,
Sem latin, sem szerb országban.
Mindent birnak a latinok
Kovácsolják az ezüstöt,
Művészettel az aranyat,
Készítik a skarlátruhát,
De nem birják legmagasbat:
Ilyen büszke, fejedelmi,
Vidám s merész tekintetet.

A Gaczko-Polje éjszak-nyugoti csúcsától, melyen beléptünk, délkeletnek a montenegrói Dobrnják-kerület felé, melybe szűk szoroson át vezet, körülbelül 15 kilométernyi hosszban, egész 5 kilométerig terjedő szélességben elhuzódó medencze, köröskörül magas hegyektől körülvéve, melyeken több a szikla, mint a vegetátio. A medencze éjszakkeleti partja eleintén plateauban emelkedik, melyen még facsoportok és kertek az alacsony száraz falak sürü labyrintja közt is láthatók, de aztán hirtelen száll fel tépett giganticus sziklafalakban a Csemerno nyergéig és a Lebersnik és Kuk-Planina magaslatáig. A délnyugati partot alacsonyabb, de meredek dombok képezik némi növényzettel, melyeknek lánczolata mögött azonban ép oly hirtelen emelkedik az erdős Bjelasicza-Planina és dél felé a koritói sziklavadon. A medencze síkja még mindíg 900 méternyire emelkedik a tengerszíne fölé. Zárt helység, vagy város, mely a Gaczkó nevét viselné nincs; a név az egész medenczét illeti, melynek emelkedő partjai apró házcsoportokkal vannak beborítva, kivált az éjszakkeleti plateauk ravináiban.

Mind e házak herczegócz módra, istállóúl szolgáló ablaktalan földszinttel, az emeleten is csak szűk ablakokkal, szilárd kőből és fedelekkel, védelemképesen építvék.

Az összes épületek száma mintegy ezerre mehet, de minden család vagy rokonság elszigeteli magát és számához képest egy, két, hat házat foglal el egy csoportban a maga földjeinek közelében. Ez elszigetelés oka lehet, hogy muhammedánok és keresztények nem férnek meg együtt, a régi harczias szokások, köztük az örökös vér-

A GACZKÓI TEMETŐBŐL

bosszú, melyben nagyobb biztonságot nyujt az egyes rokonságok elszigetelése, végre Montenegro közel szomszédsága, a hol minden város, Niksics, sőt Csetinje is ilyen csoportokban épül. De eredhet onnan is, hogy a lakosság lassanként, egyenként telepedett meg, mindenki az általa elfoglalt földön.

A legterjedelmesebb házcsoport az északkeleti parton, melyhez azelőtt leginkább tapadt a Gaczko neve, és mely a török hatóságok székhelye volt, Metochia, melynek görög neve valamely parochiának

fiókjára vall. Gaczko, régebben Greckonak írva, szintén valamely görög zárda telepére utal. Az új hatósági épület Metochián túl épült, és most inkább ehez kezd, mint központhoz a *Gaczko* név tapadni. Míg a híres *Ismail-bég Csengics*, a népies éposz hőse uralkodott a Gaczko-Poljén, addig az ő kulájához, mely Avtováczczal szemben a másik partnak dombjai alatt emelkedik, ragaszkodott volt Gaczko neve.

Hogy hol volt az eredeti főtelep, mutatja a középkori temető, mely nem messze Metochiától az Avtováccznak vezető útnak jobboldalán terül el. Mintegy kétszáz sirkő borítja itten a lankás rétet a mostani keresztény temető mellett. Egy nagy része a köveknek felhasználtatott az útépítésnél. Ellentétben azon felfogással, mely a diszített köveket főkép Herczegovinának, a jelteleneket Boszniának tulajdonítja, az itteni kövek túlnyomóan egyszerű kőlapok. De több kő mutat jelentékenyebb diszítést: leveles párkány alatt kóló-táncz, szarvas vadászat, tollas lovasok csoportja stb. Figyelemreméltók az ősi temető közepén egy 12 méter hosszú, 4 méter széles sirbolt alapfalai, melyek az egyes sirkövekhez hasonló quaderekből, sőt egyes diszített sirkövek felhasználásával épültek. Nem messze innen magas, durva kőkereszt áll.

Tovább Avtovácz felé magányos alacsony dombon másik, sokkal kisebb, de sokkal díszesebb csoportja áll az ilyen siroknak. Az egyes kövek embernél magasabbak, és többnyire szép ornamentális és oszlopdiszítést mutatnak. De itt is csak egyik kő mutat alak-diszítést, két küzdő szarvast. Egy sarkophag olvashatlanná vált felirattal van diszítve.

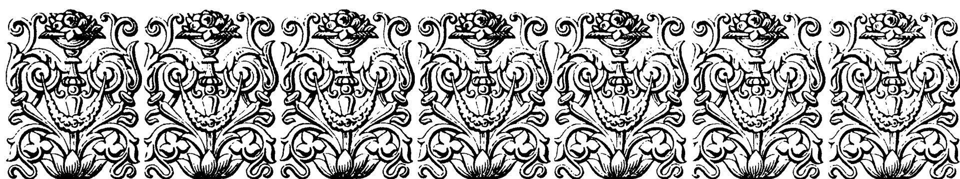
A Gaczko-Polje maga, minden irányban emelkedő talajjal körülvéve kétségkivül tónak medenczéje volt valaha, melynek vizei a fojniczai völgyön át a neveszinjei sikságba folytak volt. A vizek idővel kifurták a földet és a Csemerno és Lebersnik forrásaiból eredő *Musicza*, mely végig kanyarodik az egész medenczén, a Bjelasicza előtt fekvő domb-láncznak végén ponorokban tűnik el a föld gyomrába a dombláncz mögül jövő patakkal, és az éjszak felől, mindjárt a Gaczkopolje bejárata után Gracsanicza házcsoportjánál lefolyó Csajnicza és Gracsanicza patakokkal együtt, melyeket még útjában felvett. Igy elnyelve a föld által, nem juthat a fojniczai völgybe, melyen át a Basticza a Neveszinszke-Poljéba folyik. A ponor üregében elvesző *Musicza* vize mint mondják csak távol Trebinje mellett lát újra napvilágot. De ha olvad a hó, mely november elejétől juniusig borítja a Gaczko-

poljét és erősebb tömegekben jönnek le a vizek a hegyekből is, akkor a ponor üregе nem győzi felvenni az összegyülő vizeket és a medencze nagy része évről-évre újra tóvá válik, melynek vizei lassanként folynak le ellenkező irányokban, messze terjedő mocsarakat hagyva hátra; ezek a napnak melege alatt gyorsan felszáradnak és szeptember közepéig megtermik az árpát, mely a marhatenyésztés és némi zöldségtermelés mellett az egyetlen cultura. Daczára a déli fekvésnek, az évi közép-meleg igen alacsony, úgy a magas szinvonalnál fogva, mint az éjszakkeletnek emelkedő havasok és a közel tenger befolyását elzáró délnyugati hegységek miatt.

Azért mondja a népdalokban a lány a gaczkói kérőről:

Sokat hallottam a földről,
Gaczko sivár sikságáról
Messze körül magas földek,
Sík az egyik, domb a másik,
És a többi puszta szikla.
Soha ott a hó nem olvad
Örökké a hó megmarad :
Nem kell nekem ez a kérő . . .

A KORITÓI SZIKLASIVATAG

ÉS A VÁRDÁRI SÍRTELEPEK

A SZIKLÁK VADONA. — HERCZEGÓCZ PÁRBAJ. — KLJUCS VÁRA. — A BARLANG-TÓ. — SZANDALJ KIRÁLY MONDÁJA. — A TÖRTÉNELMI SZANDALJ ÉS MAGYARORSZÁGI SZEREPLÉSE. — A KOBILA-GLAVA NYERGE. — PRAEHISTORICUS SÍROK. — A KORITÓI SZIKLASIVATAG. — FÖLDMIVELÉS A SZIKLÁK KÖZT. — A CORDON. — A VÁRDÁR ÉS NECROPOLISA. — AZ ISTEN TÖLGYE. — A RADMILOVICSI BOGUMIL TEMETŐ. — SÍRKÖVEKBŐL CISTERNA.

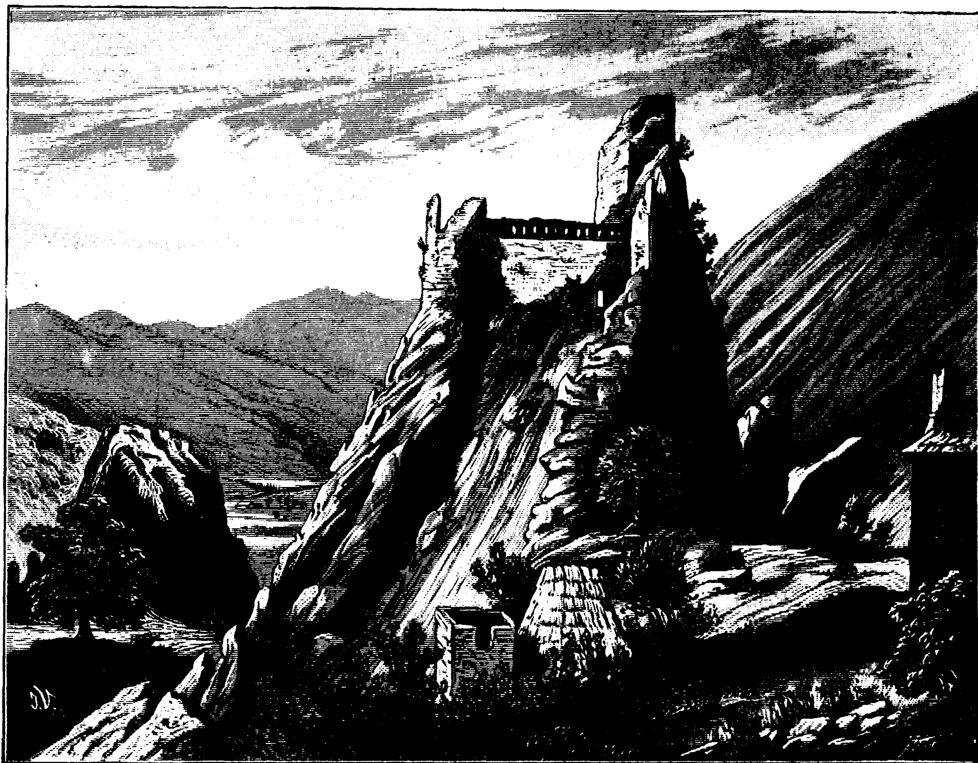
A SZIKLÁK egy sivatagja tele hősi emlékekkel és az ősi sziklasírok messze terjedő egész városával, ez az út Gaczkóból Trebinjéig, ahol egyszerre, váratlanúl valóságos paradicsomba jutunk: festői bérczek alatt csillogó vizek kanyarognak buja dohány-mezők közt, melyek fölött a szőlő, a füge, az oliva és a gránátfa vörös virága leng.

A hatósági épülettől, — melyet tartózkodásunk alatt folyton körültanyáztak a legtarkább csoportozatok, bégek, szerdárok, glavárok, pópák, földmívelők, pásztorok, koldusok, a kik mind a miniszterrel akartak beszélni, — Avtovácz és Izmail bég kúlája közt elhaladva, átkeltünk a gaczkói medenczét délkeletről elzáró dombokon, és átlovagolva a már sziklák közé épített Mjedulics és Dahanics nevű tanyák közt, egyszerre benne voltunk a sziklák világában, melyhez hasonlót csak a judaeai sivatagban láttam. Erő, egység, jellem a legnagyobb mértékben. Minden összehat és mi sem zavarja a hatást. A terület maga, mint történelme, tele pusztulással, rettegéssel, de tele erélylyel, fellázadó, kitörő emelkedéssel.

Az ember érzi, hogy a kik e földhöz ragaszkodtak, azoknak harczra termett embereknek kellett lenni. Kevély jellemeket, forró sziveket, kevés igénynyel, de az érzésnek és akaratnak anynyival erősb

kifejlődésével kellett teremnie e köves, kiégett földnek, melynek merész és erélyes alkotása minden sivársága mellett, sőt tán épen sivársága által is hatalmasan kapja meg a képzeletet.

Hamvas-szürke vagy élénk okker-sárga kőzetek, egész bérczteleppektől, hatalmas sziklatuskóktól és nagy, hegyes gúláktól fogva le a mérvek minden fokán át egész az apró törmelékig, mely a földet

KLJUCS (HERCZEGOVINA)

mindenütt behinti, sűrűn kivált ott, a hol ravinák és szakadások bocsátkoznak le a fővölgyvonalakba és a hol az útszorosok vezetnek át a nyergeken.

Majd egy omlatag amphitheatrum, melynek összeszorúlt sziklái és sűrű kavicsai közt épen csak a fürge félénk gyík talál búvó helyet, a lónak lába folyton megszorúl. A növényzet csaknem teljesen hiány-

zik, épen úgy mint a viz. Nagy elvétve merűl fel egy forrás, mely hirtelen elvész ismét a sziklák üregeiben, miután egy kis zöld foltot teremtett maga körül.

Majd később a magas Várdár alatt messze félkörben húzódva helységtől helységig a sziklák sivatagjában a sziklasírok telepei, melyek mutatják, hogy itten, a hol ma csak pusztaság és nyomorú gunyhók léteznek, egykor, ősidőkben, számos, virágzó, hatalmas nemzedéknek kellett élni, mely nemcsak harczok, hanem víg lovagjátékok, táncz és vadászat közt töltötte napjait, a mint az óriás sirkövek faragványai, egyéb rejtélyesebb, megfejthetlen jelek és alakok közt élénken tanusítják, egy nemzedéknek, mely nemcsak harczias és büszke, hanem művelt, sőt művészetre hajló volt, hogy ilyen elenyészhetlen emlékekkel örökítette meg halottait.

E sírok harczias jelenetei és jelvényei; a régi letört várromok, melyek e sziklasivatagban állnak; a hősdalok, melyektől visszhangzik és melyek századok történetét ölelik fel, a harczok és kalandok lánczolatát le a mai napig; végre a kövekből és szikladarabokból összehevenyészett erődítések, melyek nyomai hegyen-völgyön láthatók; a cordon, mely alatt útunk végig megy és melyen többnyire ilyen improvizált erőditések mögött most katonáink őrzik a határt Montenegróval szemben: mindezek elegendőképen beszélnek arról, hogy sohasem szűnt meg itten a harcz, mióta a halomföldi grófok a zétai Balsákkal a travunjei fejedelemségért verekedtek. És maga e földnek természete, nehéz életfeltételei, harczra teremtik lakóját. Csak erős szervezet állja meg próbáit, de a ki itt felnevekedik, az kemény lesz testben és elmében, tele daczczal és mély ellenszenvvel minden iránt, ami zavarni akarja sajátságaiban, tele büszke megvetéssel az idegen elpuhító erkölcsök és szokások, a civilisatio igényei iránt, de a maga viszonyai közt elég magához való észszel, ügyességgel, merészséggel, ismerve szülőföldjét minden sajátságában és rejtekében, birva a fáradságot és nélkülözést, gyakorolva a fegyverben, veszélyes, komoly ellenség természetes védváraiban, melyeknek rejtekéből váratlanúl, vakmerően rohan ki, hogy rémes üvöltéssel és villogó handzsárral törjön a meglepett ellenségre, de melyeknek falai és sánczai közt csodálatos szívóssággal képes magát tartani is sokszoros ellenséggel szemben, ha csak visszavonulását fenyegetve nem látja. Mert az ellenség kezébe

esni halva sem szeret, inkább rettegve a halálnál a várható meggyalázást, mely itten a foglyon mindíg, gyakran az elesett ellenfelen is megejtetik.

Ezen a talajon, ilyen emberek közt teremnek azok a vad és mégis nemes szellemtől áthatott dalok, melyek hatása annál megkapóbb, minél egyszerűbben és hívebben tükrözik az életet. Ilyen:

A PÁRBAJ

Neveszinje szép falvában
Levelet ír Ljubovics bég,
Köves Píva felé küldi
A jó Bájo térdeire:
«Halljad bolond pívai Bájo,
Miért haraptál szivembe,
Mért ölted meg az öcsémet?
Szállj ki mostan véres harczra!
Három helyet adok neked:
Koritónak sziklaföldjét,
Trusszinának őserdejét,
Vagy a hol csak találkozunk!
De ha nem mersz találkozni,
Orsót küldök kenderszállal,
Fonhatsz nekem puha inget».

Finom levél jön Bájohoz,
A ki ime így válaszol:
«Ljubovics bég derék uram,
Kár elesned a kezemtől,
Nem szeretném, ha megölnél,
Jőjj el inkább békülésre.
Ha megöltem az öcsédet,
Tettem téves ifjuságban,
És megbántam keservesen.
Jőjj el inkább békülésre,
Ime küldök arany almát.
Az almában száz aranyat».

De vissza ír Ljubovics bég:
«Bájo, írja, pívai fattyú,
Hogyha akarsz kibékülni,

Eljöhetsz az udvaromra,
Csókolhatod agaramat,
Arab lovam vaspatkóját,
Lábamnál a sötét földet.»

Pívai Bájo e levélre
Csikorgatja a fogait,
Felemeli büszke fejét,
Igy ir vissza haragjában:
«Ljubovics bég óh te balga,
Koritónak sziklaföldjén
Várj meg engem szemtől szembe.»
Felkészűl a pivai Bájo,
Selyem, bársony köntösében,
Magához vesz két zöld kardot *
Vele készűl hű barátja,
Esküdt szövetséges társa **
Njegosevics Máto nevü.
És kivonúl a két barát
Píva dicstelt határából
Koritónak szikláira.

Ottan vár a török rájuk,
Fehér sátor alatt iszik,
Saban-aga szolgájával.
Oda érve pívai Bájó,
Belép nyiltan a sátorba,
Leül ott a sziklaföldre,
És leülve imígy köszönt:
«Isten hozzád Ljubovics bég,
Akárkit sújt ez az óra!»
Leoldja a zöld kardokat,
Oda dobja Ljubovicsnak:
«Ime nézd a zöld kardokat,
Válaszd ki a jobbat magad.»
Könnyű lábra ugrik a bég
Kihúzza a maga kardját:
«Nem kell nekem keresztény kard,

* Az aczélt, de átalán a világos szürkét, például a fehér ökröt is zöldnek mondja a bosnyák.

** «Pobratjím», élet-halálra kötött, szent barátság.

Ime itt a magam kardja
Damaszkuszi jó aczélból.»

Könnyű lábra ugrik Bájo,
Kimennek a nyílt térségre,
Kimennek és ott elválnak.
Njegosevicst küldi Bájo,
Vizsgálná meg ellenfelét,
Nincs-e pánczél vajjon rajta?
Amint Máto megvizsgálná,
Pánczél inget hármat talál,
Egyiket a másik fölött.
Ám Ljubovics megöleli,
S megcsókolva így szól hozzá:
«Uristenben való vérem,
A pívainak meg ne mondjad
Három pánczélt hogy viselek!
Mert ha kedvez a szerencse,
Neked adok minden ruhát,
Minden fegyvert, minden pénzt is,
Bájónál a mit találunk.
Nagyra tartlak mindörökre,
Fehér udvart adok neked,
Ezer darab sárga aranyt.»

S csalásra kész az áruló,
Hogy a kigyó harapná meg!
Megcsalja a frigyes társát,
Esküszik hogy Ljubovicsnak
Finom ingen, selymen, bársnyon
Kívül egyéb nincs a testén.
Ljubovics most küldi hívét,
Vizsgálná meg pívai Bájot.
Megvizsgálja és jelenti:
«Finom ingén, selymen, bársnyon
Kívül egyéb nincs a testén.»

És kiállnak a harcztérre,
Zöld kardjával pívai Bájó,
Damaszk kard a bég kezében.
Visszalép most a két sógor *

* Párbajsegéd.

A bajvívók összecsapnak.
Nagyot vág a pívai Bájo,
Keresztűl vág selymen, bársnyon,
Tüzes szikra villan vissza.
Nagyot vág most Ljubovics bég,
Keresztűl vág selymen, bársnyon,
Fekete vér ugrik vissza,
Pívai Bájó jobb karjából.
Látva Bájó az árulást,
Félre löki a zöld kardját,
Neki esik Ljubovicsnak,
Jobb kezével a kardjának,
Balkezével a torkának,
Levágja a kemény földhöz,
Összetépi vad fogával.
Réműlve fut Njegosevics,
Réműlve fut Saban-aga,
Utánuk röpűl a Bájo:
«Frigyestársam Njegosevics,
Tegnap hogy megmenekültél,
Máma nem fogsz menekülni.
Utoléri s az áruló
Feje röpül egy csapásra.
«Megállj szolga, Saban-aga,
Vetkeztesd le Njegosevicst,
Kemény hitre! Nem lesz bajod.»
Bájo maga visszafordúl,
Felköti holt Ljubovicsnak
Fegyverét és gazdag övét,
Három zacskó aranyt rejtőt,
Felpattan a kese-lóra
Lelovagol latin partra,
Ott a karját begyógyítják.

* * *

E vérrel áztatott sziklasivatagnak mindjárt elején felvetődnek regényes emlékei. A mint elérjük *Czrniczát*, nehány alacsony kőviskót, mely azonban e sziklasivatag lakóinak már-már paradicsom, mivel valóságos forrással és e körül némi sovány növényzettel is bír, előttünk, délnek, a Kobila-Glava kopár nyerge emelkedik, tőlünk

jobbra nyugatnak pedig a Baba-Planina és a Koritnik gerinczei által képezve egy óriás szikla-amphitheatrum nyílik, mely éjszaknyugatnak forduló keskeny sziklavölgyben találja folytatását. E sívár és meztelen, de a kőzetek phantastikus alakzatai által megkapó amphitheatrum mélyében, bejárata előtt a keskeny sziklavölgynek emelkedik a tüskésbarnás gyér bokrok, egy-két lombos fa és nehány alacsony viskó fölé hentergő sziklák közt egy pár valóságos szikla-pyramis és ezek legmagasabbikát omladozó várfalak, letört tornyok maradékai koronázzák, kinőve mintegy a felnyuló sziklából, úgy hogy az ember alig tudja mindkettőnek mély okker-színe mellett meghatározni, hol végződik az egyik s kezdődik a másik. A gaczkói síkság alatt már mintegy 40 méternyire fekvő amphitheatrum és völgy, — melyet a czrniczai patak legalább az évnek egy részén át öntöz, elmerülve s majd felvetődve ismét a sziklaterületen, míg másfélórai folyás után végkép el nem vész, — a Golinjev-Dol nevét viseli. A rom, mely a Baba függőleges sziklafala alatt a völgy szűkülésénél őrt áll, Kljucs vára, vagy «Kral Szandalj», Szandalj király vára, a hogy a nép nevezi. A kljucsi lakosok fecskefészkei közt sasok fészkeként áll a sziklacsúcson, melynek csak egyik oldalán lehetséges feljutni a szűk portához, itt is csak fáradságosan, sőt veszélylyel a gyakorlatlannak. Erősek és szilárdak még ma is a lőrésekkel ellátott falak, melyeket gyakran maga a termésszikla pótol. Az udvart törmelék és görölvény tölti be, buja növényzettel borítva, és eláll ja a bejáratot a két toronyhoz, mely az egyedül hozzáférhető oldal sarkait védi. Az egyes helyiségeket és szobákat a falak maradékai mutatják.

Nyugatnak a vártól három magas sziklafal húzódik, két-három méternyi vastagságban, mely hirtelen merevélyben végződik. E természetes védfalak közt voltak a nép hite szerint az istállók és kertek. Alatta e sziklamerevélynek nagyobb patak folyik. Vize egyszerre szakad ki a *Baba* függőleges sziklafalából, és hatszáz lépésnyi rövid folyás után elmerül egy karsztlyukban a völgynek túloldalán. Mielőtt kilépne, mély, terjedelmes barlangban gyűl össze a Baba hegyének gyomrából. A barlang bejárata mintegy tiz méternyire van a völgynek színe fölött. Alacsony vizállásnál a patak a sziklafal egyes hasadásain és lyukain bugyog ki, de hóolvadás vagy erős essőzések után megtelik a barlang mélysége és öblös nyilásából hatalmas, roha-

mos áradatban tör ki a viz, zuhatagot képezve, mely párját ritkítja, és ilyen erővel törve ki a sziklából, csakis a Karsztban található.

Alacsony vizállásnál, ha a zuhatag eltünt és csak a sziklafalból szivárog ki mint spongyából a viz, gyakorlott hegymászó feljuthat a zuhatag által kicsiszolt óriás kőlapra, mely a barlang bejáratát képezi. Senki sem hatolt még tovább. Mélyen tátong alant a fekete üreg, kősziklák közt csöndes viztükörrel fenekén. Fecskék és galambrajok röpdesnek az óriás szikladóm belsejében. Falait csodás színpompában ékítette a természet. Valóságos freskókat képeznek a mohák és a nedvesség az élénk zöldnek, sárgának és narancsszínnek, a gyöngéd ezüstszürkének és rózsaszínnek, a fekete sötétségnek, és a megtörve leérkező napfényt visszaverő viztükörnek árnyalataiban és ellentéteiben.

Hogy meddig terjed a barlang, hol végződik, alig lehet meghatározni, mert a háttért mély sötétség borítja, a behatolás pedig lehetetlen. Lehet hogy a barlangban összegyülő vizek a gaczkói síkkal állnak összeköttetésben. Ép oly kevéssé lehet tudni, hogy hova megy a víz, miután eltünt a völgynek túloldalán. A népies bizonyíték mindég az, hogy hol jöttek megint elé a bedobott emberfejek és véres hullák. De ilyen mesék ép úgy bizonyítanak a Bileknél hirtelen felmerűlő Trebincsicza, mint a Koritnik és Liznik gerinczein túl fekvő, Stolacz felé húzódó Dabar-Poljeban felmerülő Opacsicza mellett.

Annyi bizonyos, hogy a barlang egyik falának magasában egy második üreg tátong. A nép azt tartja, hogy ezen üreg mögött egy terjedelmes tó terül el a Baba-Planina bércztömegében. Erős dobással behajított kövek csakugyan olyan visszhangot keltenek, mintha mély vizbe zuhannának. Magas vizállásnál tán innen vetődik át a viz az első üregbe, míg különben a sziklafalakon szivárog ki.

Kljucsnak muhammedán lakói közt egész monda él a várról és néhai uráról és most is mutatják král Szandalj trónját, egy egyszerű kőkoczkát, melyen törvényt ült, mint a hogy konakja előtt most is teszi a montenegrói knéz. Szandalj király hatalmas úr vala, rettegése ellenségeinek, és még a világhódító török császár ellen is megtudta védeni magát. Mikor a török hadak már elfoglalták az egész országot köröskörül, akkor Szandalj király betömte kősziklákkal, szurokkal, kenderrel a ponort, melybe a barlangból kiömlő patak lefolyik,

úgy hogy az áradó viz lassan-lassan elborította az egész Gobinjev-Dolt, az egész Gaczko-Poljét, és még azontúl messze földet. Csak Kljucs vára nyúlt ki a beláthatlan viztükörből éles sziklaszirtjén, melyen Szandalj király minden támadással daczolt, számtalan hajóval és csolnakkal tartva fenn az összeköttetést a távol partokkal. És miután a viz végre mégis útat tört magának és lefolyt, még három eszten-

GOMILA

deig állott ellent a vár az ostromoknak és csak Szandalj király halála után bukott el. Épen úgy, mint a Mosztarszko-Blatonál, itt is erősíti a nép, hogy a Baba magas sziklafalaiban még mindig találhatók vasgyűrűk, melyek a hajók kikötésére szolgáltak, és az egykori tónak színvonalát is mutatja; a különben világos szürke Baba fala bizonyos magasságig, mely vizszintes vonalban élesen húzódik el, csak-

ugyan sötétebb színű és mohákkal borított. Természetes magyarázata ennek a hegynek bensejéből időnként kiszivárgó nedvesség. De nem szenved kétséget, hogy az ilyen karsztvölgyek és medenczék legnagyobb része, mint a Gaczko-Polje, a Mosztarszko-Blato is, egykor valóságos tavakat képeztek. Ma is akárhány állandó hegyi-tó és még több olyan van e hegyek közt, mely az évnek egy részén át megtelik, nyáron kiapad. De a Szandalj-monda, a mint a kljucsi lakosok apáról fiúra adják a mai napig, különben sem puszta monda, nem a népképzelet szüleménye. Ellenkezőleg azt bizonyítja az okmányok kutatása, hogy valóságos történelem, csupán csak egyszerűsítve és nagyítva, a hogy a századok távolságán át a nép a történelmi eseményeket látni szokta. Sőt az a meglepő, csodálatos, hogy milyen hiven őrízte meg a szájbeli hagyomány egyszerű fővonásaiban a localis történelmi múltat e világfeledte szegény muhammedánok közt, itt a hol semmi történelmi oktatás, de átalán oktatás is alig létezik, oly dolgokról, melyekkel a legújabb időkig maguk a történészek is alig foglalkoztak. És csodálatosabb még, hogy ez megtörténhetett daczára annak, hogy teljesen megszakadt a kapcsolat a múlttal, elveszett a nemzet, az ország, megváltozott a vallás és vele együtt a szellemi látkör, az összetartozás tudata és ime mindemellett ez a szegény nép, mely az izlam hódítása óta nem tanúlt egyebet, mint sovány földjét művelni, kecskéit őrizni, sziklái közt a handzsárt forgatni, és egy pár arab imát ledarálni, el nem felejtette múltjának nagyjait és diadalait. Kiderűl ebből, hogy milyen nagy történelmi becse van a mondának és mennyire pótolja az irodalmat ott, a hol irodalom nincs, de kiderűl azaz őserejű, megdönthetlen conservatismus is, mely épen a bosnyák muhammedánok közt él; vallásuk változik a századok nagy eseményeinek súlya alatt, katholikus, bogumil, muhammedán. De minden változáson át kiolthatlanúl él a nemzeti tudat, és mig az orthodoxok közt a szerb, a katholikusok közt a horvát agitatio tért tud találni, a muhammedán bosnyák a bosnyák hagyományoknak marad tántoríthatlan őre.

A kljucsi vár a történelmi nevezetességűek egyike, 1426-tól fogva sűrűn említtetik, és az 1514-iki magyar-török békekötésben névszerint említtetik. Szandaljt magát jól ismerjük a bosnyák bogumilek és trónversengések történetéből. Hogy a kljucsi várban székelt,

okmányok bizonyítják. Egyike a legnagyobb bogumil-főnököknek, egy időben az ország leghatalmasabb főura, ha nem is volt király, a királyéhoz hasonló hatalmat gyakorolt és tán királylyá lesz, ha váratlanúl meg nem hal.

Unokaöcscse ama Vlatko Hranicsnak, a ki I. Tvrtko számára egy bogumil hadsereg élén meghódította Horvátországot és később az epochalis rigómezei ütközetben, melyben odaveszett Szerbia, aránylag szerencsével vezényelte a bosnyák segédhadat. *Szandalj Hranics* a Kozacsa nemzetségből egyike volt azon mágnásoknak, kik Jelena Gruba gyönge kormányzata alatt magukhoz ragadtak minden hatalmat, és hosszú időre puszta árnyékká tették a királyi tekintélyt. Saját udvartartásuk van, kegyeket osztanak, idegen hatalmakkal alkudoznak, sőt ezekkel és egymásközt háborút viselnek. Ilyen háborúval támadta meg *Szandalj Hranics* vajda, akkor, 1341-ben, még csak egyszerű bosnyák földesúr, több barátainak és szövetségeseinek élén a hatalmas Szankovics családot, mely ez időben a halomföldi grófságban uralkodott. A Szankovicsok legyőzése után *Szandalj Hranics* ép úgy uralkodott *a mai* Herczegovina területén, mint a Jajcza melletti másik Kljucsban resideáló *Hrvoja Vuksics*. kivel utóbb sógorságra is lépett, a bosnyák Alföld és általán az éjszak-nyugati Bosznia fölött. 1404-ben a bosnyák urak viszokoi congregatióján, mely Osztoját elűzve, II. Tvrtko Tvrtkovicsot kiáltá ki királynak, *Szandalj Hranics* már egyike volt a főszereplőknek Hrvoja és a bogumilek dsedje, püspöke mellett.

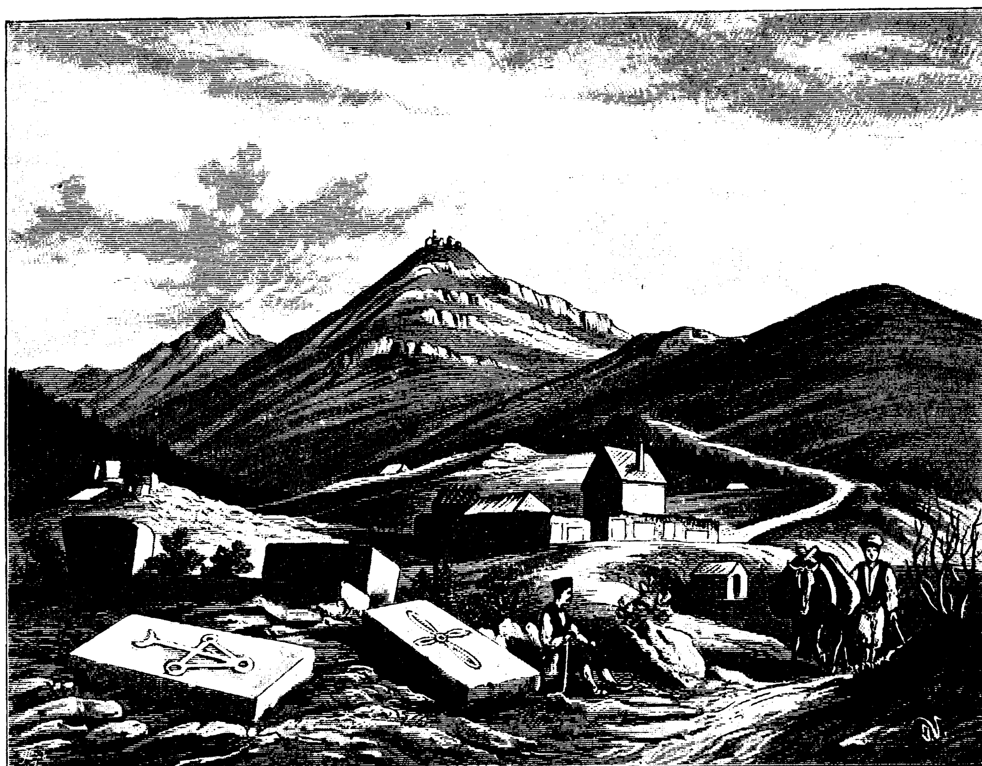
Midőn Zsigmond 1405-ben fegyverrel vissza akarja helyezni Osztoját, Szandalj egyik főtényező a nápolyi Lászlóval kötött szövetségben, a ki viszont 1406-ban lépéseket tesz Velenczénél, hogy a köztársaság adja ki Dulcigno, Antivari és Budua várait, vagy legalább ez utóbbit, melyeket a zétai Balsáktól elfoglalt, Szandaljnak, a kitől viszont a Balsák ragadták el ezeket, mig Osztoja és Zsigmond ellen vala elfoglalva. Már ekkor látjuk tehát a szakadatlan határvillongást a mai Herczegovina és a mai Montenegro közt. Szandaljt Velencze maga «dominus in partibus Albaniae» nevezi, a mint utóbb egész 1815-ig a «velenczei Albaniának» neveztetett a Cattaro körüli egész vidék. 1407 decz. 23-án a velenczei tanács maga felajánlja Buda (Bude, Budva) várát Szandaljnak, ha a jövő év tavaszáig a hűtlen Zetát,

mely velenczei védluraság alól a törökhöz menekült, közös erővel teljesen megfékezni sikerül. De már 1407-nek őszén XII. Gergely pápa keresztes hadra szólítja a keresztény világot a bosnyák bogumilek ellen és 1408-nak nyarán a magyarok ismét Boszniában állanak és Zsigmond teljesen megveri Tvrtkot Dobornál. Szandalj Hrvojával együtt menekült meg a csatából és mig Zsigmond a Dobornál elfogott 126 bosnyák mágnást lefejezteti, örömmel fogadja a két megmenekült vezért, midőn Budára jönnek hódolni. Mikor azonban Zsigmond közvetlen uralma alá akarja helyezni Boszniát, Szandalj Osztoja pártját fogja. Zsigmond király 1410-ben ujabb sereget kénytelen Boszniába indítani, az ország nagy részét újra meghódótja és feldarabolja, az Alföld Hrvojának, Ozora Gara Jánosnak, Sóföldje Maróthi János macsói bánnak, Szrebernicza ezüst bányája a szerb Lazarevics Istvánnak jut, de a felső Bosznavölgyben valamint saját dominiumában, Halomföldén, Travunjában, Podrinjében Szandalj fentartja Osztoja királyságát, Osztravicza várát pedig, melyet Horvátországban felesége után bir, eladja 5000 aranyért Velenczének, nehogy Zsigmond birtokába jusson. Az okmány Kljucsból van keltezve.

Zsigmond a kit megdönteni nem tudott, megnyerni igyekezett. Számos meghívás után 1412-ben Szandalj ujra felvonúl Budára az Ulászló lengyel király tiszteletére rendezett ünnepélyekre, melyeken 13 fejedelem, 21 gróf, 26 főur, 1500 lovag jelent meg idegenek közül, és pedig Görög-, Olasz-, Franczia-, Lengyel-, Cseh-, Oroszországból, Ausztriából, Lithvaniából, Szerbiából, Bulgáriából. A lovagjátékokban Szandalj bosnyák lovagjai nyerték el a pálmát, Szandaljt magát a király leginkább tüntette ki és annyira meg is nyerte, hogy Szandalj elfogadja a megbizást, hogy védelmezze a szerb despotát a török ellen, a minek a következő évben győzelmesen eleget is tesz. «Dum pridem magnificus Zandalius regni nostri Boznae wayvoda fidelis noster dilectus una cum aliis eiusdum regni nostri Boznae... fidelibus in regno Rasciae apud illustrem principem Dezpotum ... in nostris servitiis fuisset constitutus ....» irja Zsigmond.

A királyi kegy azonban felkeltette *Hrvoja* féltékenységét, a ki Szandalj mellett egyszerre és érdemei daczára hátratéve érezte magát. 1412-ben ezenfelül megszünt a két olygarcha közt a sógor-

sági kötelék is és Szandalj Katharinának halála után, ki Hrvojának unokahuga volt, Stratimirovics György zétai fejedelem özvegyét, Helenát vette feleségül. Valamint Szandalj egykor a Szankovicsokra, úgy most Hrvoja rátört Szandaljra, illetőleg birtokaira, mig Szandalj maga Szerbiában hadakozott. Szandalj Budára sietett, és innen olyan vihart idézett Hrvoja fejére, hogy ez a király parancsára minden

VRBICZA A VÁRDÁR ALATT

oldalról megtámadva, saját városainak is nagy részét kénytelen volt Szandaljnak átengedni. De miután Hrvoja már 1415-ben *török* segélyhez folyamodott, 1416-ban másodszor nyomúlt a török sereg Boszniába és pedig most már egyenesen *Szandalj* ellen. *Szandalj* t. i. *Osztoja* király társaságában orgyilkosok által leölette *Radinovics Pál* knézt, a ki utána vagy mellette a leghatalmasabb ur és régi szövetsé-

gese volt Halomföldén és a kit, tán féltékenységből, most árúlással vádolt. Radinovics fiai voltak azok, a kik második izben hozták be a törököket. Ezek csakhamar elárasztották nemcsak Podrinjét, hanem az egész Halomföldét és Travunját Raguzáig. Ekkor állhatta meg Kljucs várában Szandalj a hosszú és nehéz ostromot, melyről a monda beszél, és mely alatt, meglehet segitségére voltak a vizek is, melyek tavaszszal betöltik a herczegovinai medenczék egy részét. A hadjárat azzal végződött, hogy a török hatalom először fészkelte meg magát állandóan Vrhboszna várában, a honnan Izsák szandsák-bég parancsnokolt, és hogy Szandalj is, daczára sikeres ellentállásának, kénytelen volt elismerni a szultán felsőbbségét, a mennyiben későbbi okmányai szerint «Istennek és a nagy császár Mahomet-bég szultán kegyelméből és ajándokából» tartja birtokait. Szandalj azonban arra használta fel e viszonyt, hogy teljesen függetlenítse magát a bosnyák királyi hatalom alól. 1418-ban Osztoics István koronázásától távol maradt, az új királyt nem urának, hanem csak társának tekintette és az ő rovására terjesztette birtokait Izsák-bég segítségével. Csak miután Izsák-bég, a ki Boszniából vezette az első török sereget magyar földre, odaveszett 1420-ban Temesvár alatt, és magyar támaszszal II. Tvrtko kezdte ismét helyreállítani tekintélyét Boszniában, hódol Szandalj is megint a bosnyák királynak és megjelenik Tvrtko koronázásán is. Hogy ezentúl is minő tekintélyt őrzött meg, megmérhető abból a körülményből, hogy a bazeli zsinat midőn a török veszélylyel szemben a kereszténység egységét akarta helyreállítani és gondját különösen a bosnyák bogumilekre is fordította, 1433-ban Raguza közvetítésével Tvrtko királyon kivül Szandaljhoz is fordúlt. A nagy bogumil főnök válasza elútasító volt, hivatkozással egyébiránt az akkor dúló polgárháborúra, melyet Osztoja fia, *Radivoj* knéz idézett fel török segélylyel.

És ezt a polgárháborút ki is aknázta.

Tvrtkonak, ha meg is hódolt, nem tette hatalmának újabb növelése nélkül. A halomföldi összes vajdákat és knézeket alávetette magának. A ki ellentállt, mint a Radivojevics család, azt elűzte, birtokaitól megfosztotta. Hatalma kiterjedt messze Zétába, a mai Montenegróba, másfelől pedig Horvátországba. Már 1423-ban rettegett tőle Nelipics Iván knéz horvát bán, 1424-ben pedig tényleg

elfoglalta a Cetinján túl a horvát Poljizát. Végre a Radivoj által indított polgárháború azon elhatározást érlelte benne, hogy a bosnyák királyi trónra a Kotromán-ház helyett a Kozacsa-házat emelje. Midőn Tvrtko 1433-ban elébb Brankovics György szerb despotával, majd Radivojjal hadakozott, Szandalj a despotával együtt, kivel második neje által szintén sógorságba jutott, pénzen megvásárolta a szultántól Boszniát. A despota Zvornikot és Ozorát foglalta el, a többi Tvrtko elűzetése után *Szandalj* hatalmába jutott.

Szandalj két évig uralkodott Boszniában királyi hatalommal, noha a királyi czím nélkül. Egyes mágnások ellentállottak neki, mint Juraj Vojszalics vajda, Hrvoja unokaöcscse és utódja az Alföldön. De kivált a mai Herczegovinában teljhatalmú úr volt. Itten a Narenta-torkolatától a Limen túlig terjedt uralma. Nyáron át drinai váraiban élt, Szamobor várán Gorázda mellett, Kozman várán Fócsa mellett, Szokol várán a Piva és Tara összefolyásánál, Kukunjban Plevlje mellett és kljucsi várában, a hol egykor a törökök ellen talált biztos menhelyet. A milesevói királyi zárda szent Száva sírjával, a hol a bosnyák királyokat szokták koronázni, az ő hatalmában volt, valamint Onogost vára, a mai Niksics. Télen át az alsó Narenta és a cattarói öböl szelíd ege alatt tartózkodott. Az övé volt az egész halomföldi grófság Blagaj fővárosával a mai Mostár mellett, Konjicza, Vrabacz, Neveszinje városaival. Cattarónál, melyet át kellett engednie a velenczeieknek, Novi királyi várát és Risanot birta. Csak a meggyilkolt Radinovics Pál fia Radoszlav Pavlovics volt képes magát Trebinje körül függetlenül fenntartani.*

Körülbelül ez a terület esett unokaöcscsére, Vukcsics Istvánra, midőn Szandalj 1415-ben, hatalmának tetőpontján meghalt és nemsokára rá Zsigmond fegyverei visszahelyezték II. Tvrtkot a tulajdonképi Boszniába. *Szandalj Hranics Kozacsa* teremtette tulajdonképen a csekély halomföldi grófságból a mai Herczegovinát, noha a név maga csak később keletkezett, miután utódja, Vukcsics István III. Frigyes császár által elismertetett a római szent birodalom szentszávai herczegéül. A *kljucsi* sziklavár tehát bizonyos tekintetben fő támpontja volt a Herczegovina alakulásának. Méltán tulajdonít neki

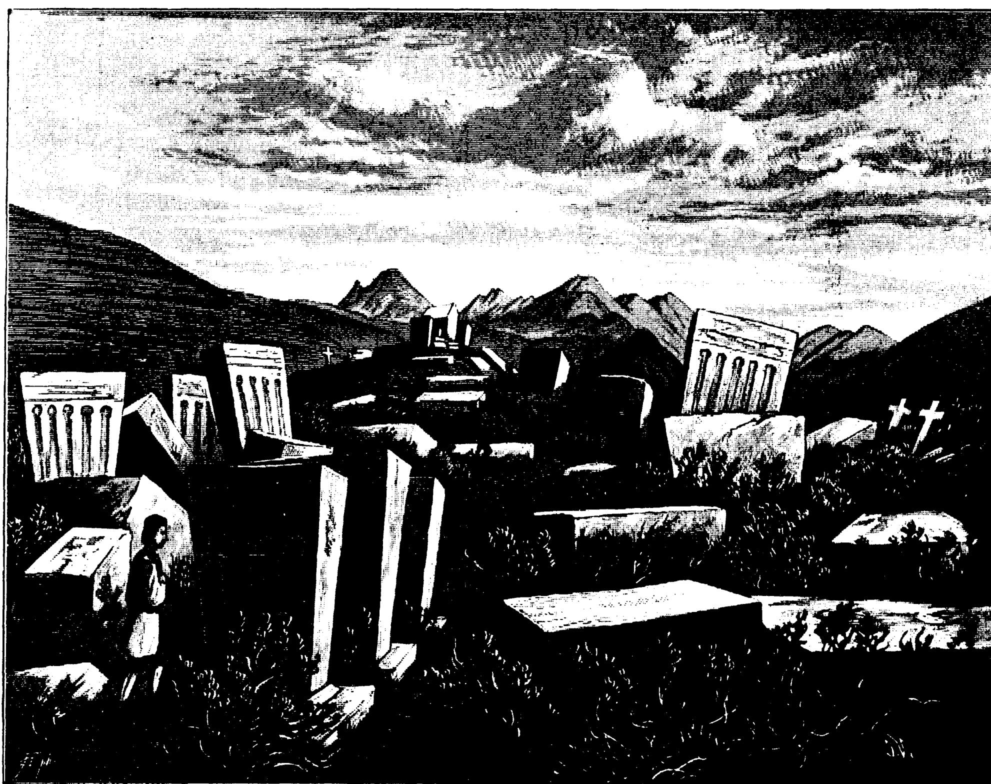
* *Jirecsek*, Handelstrassen 40.

tehát oly nagy szerepet a monda. Ma egy pár pásztorkunyhóig kihalt körülötte minden élet, minden dicsőség, de maga még mindég magasra nyúl a sziklavölgyben, felkiáltójele a történelemnek, melyre még sokáig vissza-visszatekint a vándor.

Kljucs és Czrnicza közt, az éjszaki hegyoldal alatt, régi bogumiltemető terül el. Az egyes hatalmas sírkövek száma és díszítései — az egyik sólymos vitézzel és phantastikus állattal, mások olvashatlanná vált feliratok nyomaival — sűrű és gazdag lakosságra vallanak. *Czrnicza* valóban jelentékeny helység volt egykor, mely főkép a XV-ik században, kétségkivül a kljucsi várnak védelme alatt, virágzott. Raguzai okmányok 1380 óta említik mint vámállomást és kereskedelmi telepet. Hihetőleg e sírkertbe temetkeztek Kljucsból is. Egy húsz lépésnyi hosszú, tíz lépésnyi széles és apsissal ellátott kápolna-szerű kryptának alapfalai, melyek a sírkövekhez hasonló monolithekből állnak, mindenesetre nagyúri sírra vallanak. A kryptát fedő kőlapok fel vannak törve, tán kincskeresők által.

Nem messze e temetőtől mássza meg a lovagló-ösvény a *Kobila-Glava* nyergét, melyen át kell kelnünk. Valóságos folyosóként vésődik a hegynek sziklaoldalába a keskeny ravina, melyben az út felfelé kanyarodik. Mindkét oldalról összegyűl e folyosó fenekén a széjjelmálló karszt-kőzet éles törmeléke, mely lovaink patkója alatt csörömpöl, mint az üveg. Néha a leszakadó esővizek és a velük megindúlt törmelék által fényesre csiszolt nagy kőlapokon kell átlovagolnunk, a lovak félénken lépnek, még a leggyakorlottabb bosnyák hegymászó is, a lovasok pedig folyton készen tartják magukat a felbukásra. Csakugyan nem volt köztünk, egy tuczatnál több lovas-ember közt, egyetlenegy, a ki a nyereg magaslatáig legalább egyszer fel ne bukott volna. Szerencsére sem lóban, sem emberben kár nem esett. A nyereg magasáról, melyre mintegy két óra alatt kijutottuk, hasonló út vezet ismét lefelé. E pontról szembeszökően mutatkozik a vidék jelleme. Mindalacsonyabb ránczokat képez a kopár Karszt, melyek lépcsőzetesen esnek le délnyugat, azaz a tengerpartja felé. Csak közvetlenül a tengerpart előtt emelkedik a hegység ismét tépetten és magasan az 1900 méternyi Orien-gerinczben, mely elzárja a láthatárt és elfödi a tekintet elől az Adria tükrét. Egyes szélesebb, mélyebb medenczék húzódnak el e hegyránczok közt, messze elnyúlva, párhu-

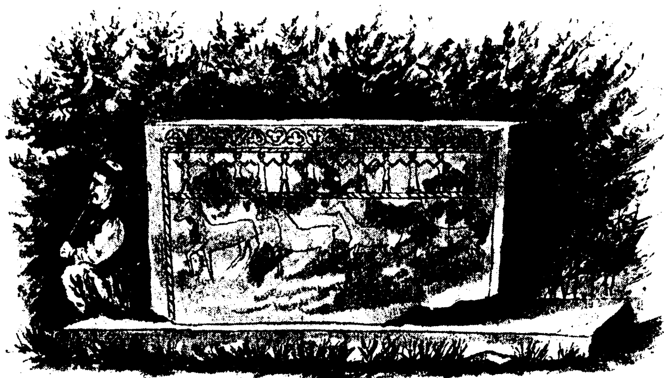
zamosan a hegység húzódásával. Ilyen volt már a Gaczko-Polje, ilyen a Dobor-Polje, melyen keresztül vezet a Bilekből Stoláczba Plánán át menő kő-út, ilyen a Ljubomir nevű völgy, mely Trebinje fölött Ljubinje városához vezet, ilyen végre a Trebincsicza által öntözött hosszú, keskeny Popovopolje, mely Trebinje alól indúl éjszakkeletnek és a tenger partja előtt az utolsó széles ránczot képezi. E

RADMILOVICSI TEMETŐ

termékeny medenczéket elrejtik szemünk elől a köztük elhúzódó emelkedések, puszta, sziklás fensíkok és gerinczek, melyek rendesen éjszakkeletnek lankásokban, délnyugatnak meredeken esnek le. Ama kevés termékeny poljéken kivül az egész területen csak egyes dolinákban, földalatti üregek bedőlése által támadt apró katlanokban, a hol a karsztról különben mindent gyorsan elmosó esővíz nem teszi

lehetetlenné a humus-képződést, találunk egyes csekély földfoltokat, melyek mívelhetők és körülrakott kövek által még jobban megvédve, mindég szorgalmasan meg is vannak mívelve, habár több órányira is esnek minden emberi lakhelytől és néha egy ölnél alig nagyobbak. A mívelhető föld itten ép oly ritka kincs, mint a víz, melyet gyorsan elnyel a likacsos sziklatalaj. Egyes hátakat még alacsony bokorerdő borít, melyet a legelő kecskék erdővé fejlődni nem engednek, de mely más culturára sem alkalmas, mert a hol egész a bokrokig ki van irtva az egykori erdő, ott az esővíz hamar elviszi a földréteget és csak a sárgásszürke szikla kopársága marad hátra, melyből különben az egész terület áll.

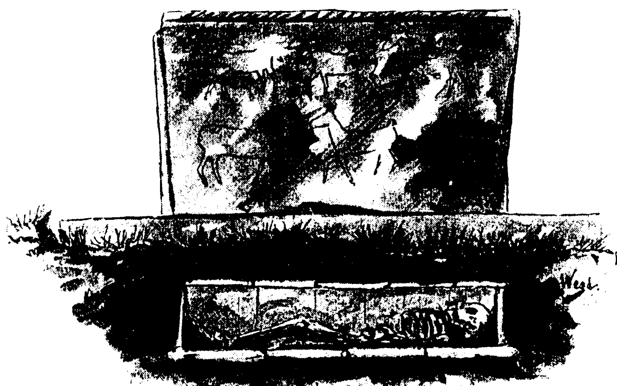

A DUBOVÁCZI TEMETŐBŐL

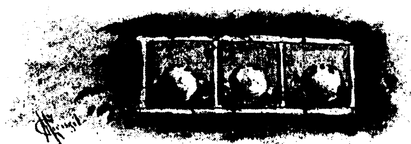
Maga a Kobila-Glava — csikófej — 1123 méternyi magaslata mintha óriás kőlapokkal volna kikövezve; a távolabb magaslatok éles sávolyokban mutatják a kőzet meztelen rétegeit.

Közel a Kobila-Glava átmenetéhez egyik legnagyobbika áll ama gomiláknak, melyekkel messze elszórva gyakran találkozik az utas e szikla-sivatagban: a Gyurgyevo-Gomila. E gomilák emberkéz által összehordott hatalmas kőrakások, eredetileg kétségkivül sírok és pedig a bogumil-síroknál is sokkal régiebbek. Csontvázak mellett gyakran találhatók bennük bronz-tárgyak, csavar-ékítmények, sőt bronz-fegyverek is. De egyszerű emlék vagy határjelző gyanánt is emeltettek, mert nem mindenik alatt találhatók ilyen leletek. Különben az egész

vidék a meddig a szem csak lát, kietlen és puszta, sziklák és szirtek, törmelék és görölvény, kőhalmok csekély, szegény növényzettel, többnyire egészen kopáron, mély karsztlyukak, szakadások és torkolatok, itt-ott sovány dolinák. Három órányira Czrniczától egy «palankához» érünk, régi török őrházhoz és másfélórányira innen *Korito* alá jutunk. Szomorú helység! Sziklás, kopár hegyhát húzódik meredeken a montenegrói határ felé. A hegyoldalban kráterszerű katlan. A katlanban magas kúla és egyszerű mecset körül barátságtalan kőházak szorongnak, melyeknek csak az emeleten vannak kis ablakaik. A város háta mögött az Orlova és tovább a még magasabbra emelkedő Traglova csúcsán a katonai kordon egy-egy szomorú magányban

DUBOVÁCZI SÍR (HOSSZMETSZET)

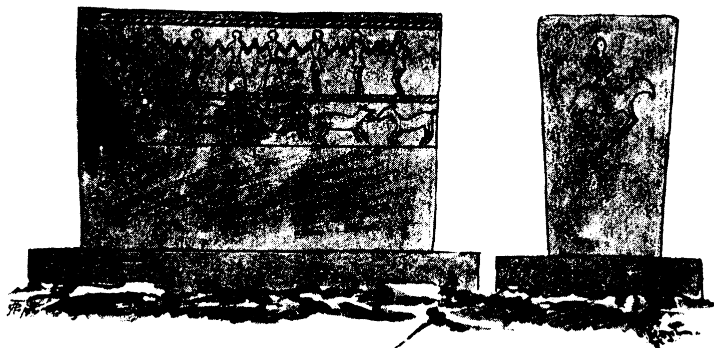
(KERESZT METSZET)

elszigetelt őrháza áll; a Traglova háta mögött már Montenegro kezdődik. Valamint más városok, úgy Korito is, mely a «katlan»-tól veszi nevét, kertekkel van körülvéve. De ezekben a kertekben mintha csak kövek teremnének a vörhenyes földben, növényzet alig látható. Mindeniket egy-két lábnyi magasságú kerités vesz körül, szárazon összerakva a kertben felszedett nagyobb kövekből. Egy pár ilyen kőkerítésen át kell ugratnunk, hogy a városba érjünk. A kőkerítések inkább a háziállatok, lovak, kecskék, mint a kertek elzárására valók; ezek úgy is többnyire terméketlenek; legfeljebb ha egy pár szegfű terem meg bennük, mely nélkül a bosnyák muhammedán még e sziklasivatagban sem tud ellenni. És még egy czélja van e falaknak.

Az ostrom-szilárdan épitett házak külvédét képezik. E falak mögött hasalva veszik czélba a lakosok a közeledő ellenséget. Hogy a kis muhammedán városnak szorosan a montenegrói határszélen és különben is isolálva a keresztény lakosság közt, mennyi harczot kellett megállani, azt el lehet képzelni. Csodás dolog a szülőföldhöz való ragaszkodás, hogy ily viszonyok daczára fenntartja magát oly város, melynek mívelhető földje messze órákra dirib-darab dolinákban van

A BOGUTOV DUB ALÓL

RADMILOVICSI KŐ, KÉT OLDALA

elszórva, egy-egy darab egy-két ölnyi, csak fáradságos sziklamászással hozzáférhető, csak a kövek kigyomlálása után ásóval, kapával mívelhető. De még csak vize sincs ennek a városnak, mert Czrniczától Planáig sok órányira Korito körül nincs semmi forrás, a legközelebbi cisterna pedig $^{3}/_{4}$ órányira fekszik Koritótól. Innen hordják a vizet, mely azonban száraz években ízében megromlik, az embernek megárt és végre teljesen ki is fogy. Akkor aztán lóháton kell hozni a vizet apró hordókban messze földről. Az egész lakosság, mint árboczát

vesztett hajó legénysége, szomjúságra van szorítva a legközelebbi esőig. Pedig Koritót mint erdős, termékeny vidéket említik régi okmányok. Az erdő kipusztítása okozta itt is a termő föld elpusztulását, a források kiapadását.

Koritóban tábori reggelivel vártak bennünket, mely jól esett a hat órai lovaglás után és a koritói muhammedánok, a montenegróiak ez engesztelhetlen ellenségei által volt hadi kalandjaik elbeszélésével

A RADMILOVICSI KŐ HARMADIK OLDALA

A RADMILOVICSI TEMETŐBŐL

fűszerezve. Nagy volt örömük, midőn a miniszter elrendelte, hogy az eddig katonai raktárul használt mecset az isteni tiszteletnek visszaadassék. A rövid pihenés után megint lemásztunk utunkhoz; az eddigihez hasonló sívár sziklatalajban, melybe csak egyes régi sírkövek hoznak változatosságot, vezet mind tovább egyenesen délnek *Bilek* felé. Az említett cisterna közelében, a hol szintén áll egy «palanka», két magányos lovast láttunk leszállni a montenegrói határt képező magaslatokról. Bilek katonai parancsnoka volt egyik segédtisztjével, a

székely születésű *Galgóczy* tábornok, a kinek rendes szokásaihoz tartozik egyebek közt, hogy egyedül vagy másodmagával szokta bejárni a határ-cordon egyes állomásait a napnak és éjnek minden szakában. Most is, a miniszter elejébe jőve, felhasználta az alkalmat a cordon megvizsgálására. Mi is az általa tett uton mentünk tovább és elhagyva az ösvényt, mely gyorsabban vezet ki a plana-bileki szekérútra, egy kis kerülővel a magaslatok oldalán, közvetlen a cordon-állomások alatt mentünk végig, melyeket a miniszter szintén meg akart látogatni. Így folyton kopár sziklatalajon haladtunk, holott a tőlünk jobbra maradt elhagyott ösvény mintegy óra múlva kijut a törmelékből és lassan emelkedve zöld bokrok közé lép, melyek mindinkább messze elterülő alacsony erdővé tömörülnek, úgy, hogy nemsokára egészen elfedik a nyergen átvezető útat. E bokros erdőből emelkednek ki a kopár magaslatok, melyeken a cordon egyes őrszemei állnak, rendesen csak mész nélkül, szárazon egymásra rakott kövekből emelt alacsony falak közt, melyek primitiv módon vannak galyakkal és deszkákkal befedve, és némi földművekkel körül védve. Csak nagyobb távolságokra vannak szilárdabb, nagyobb őrségre alkalmas ostromerős állomások. Ezek sem kényelemre és kéjelgésre épült paloták, de legalább a forró nap, a szakadó eső, a hózivatar és a — megrohanás ellen menedéket nyujtanak. Az őrszemek legnagyobb része persze mindezekkel kénytelen éjjel-nappal szembe nézni.

Ez a cordon az 1900 méternyi magas Orien alól, a hol a Krivoscsie, Montenegro és a Herczegovina triplex confiniuma van, a két utóbbinak határán végig megy egész a Tara és Piva összefolyásáig, 6—8 napi útvonalon, hegyen-völgyön keresztül, csaknem mindenütt járatlan vadonon át. Ha az őrszemek bármelyike körül valami rendkivüli mutatkozik, azonnal őrszemről-őrszemre röpül az értesítés végig az egész vonalon. A hol villanyos távíró nincs, ott van telephon — a legprimitivebb élet közt a leghaladottabb cultúra — és a hol ez is hiányzik, ott a katonai optikai távíró lép jogaiba. Így adatik tovább szomszédtól-szomszédhoz a hír: «X. őrszemet 20 rabló rohanta meg.» — «Gyanús csoport átlépte a határt.» — «G. tábornok vizitál.» — Mondják, hogy van néha ilyen hír is: «Művésznők vendégszerepre.» A mi azonban szoros státus-titok marad a közvetlen szomszédok közt. Hiszen az ilyen incidens előfordulhat, de egészben ritka a cordonon az

élet öröme, jó ha havas időben a rendes furázsi el nem marad; a katonai csín és etiquette háttérbe lép, de annál fontosabb a folyton éber szem és fül és a mindég lövésre készen tartott puska és revolver.

Mintegy két órányira Koritótól egy ösvényt keresztezünk, mely Planától Montenegróba vezet. Erdős völgybe száll le a talaj mintegy félórányira és azontúl merészen és ismét kopáron emelkedik előttünk a magas Vardár, nevezetes bogumil-sírjairól, melyek valóságos óriási necropolis gyanánt messze terjedő ívezetben csaknem köröskörül fogják a bércznek alját, bokrok és fák közt mindenütt rejtőzve.

Aljának rétegzetes kőzetéből, mely mintha mesterséges lépcsőzetekből állna, száll fel a *Várdár* kopár sziklatömegének csúcsa, a cordonlánczolatnak egyik legfontosabb pontja. Szilárd erőd koronázza, messze kitekintve köröskörül Montenegróba és a Herczegovinába. A mostani erődítést 1883—84-ben emelték csapataink. De e domináló pontnak fontosságát már azelőtt is ismerték. Ősrégi falak maradványai mutatják, hogy itten már a múltban is fellegvár állt. Az uj építkezésnél 2000 éves görög és makedon pénzeket is találtak. A Várdár alján körülhúzódó régi sírok pedig, lovagjátékok és családi czímerek által díszítve és más egyszerűbbek, melyekben több halottat egy sírkő fed, azt mutatják, hogy itten egykor hatalmas, fényes és harczias nemzetség élt, mely birtokaiért nem egy ostromot, csatát vívott. Meglehet, hogy épen az a hatalmas *Radinovics*-nemzetség fészkelt itten, melynek fejét meggyilkolta ugyan Osztoja királylyal Szandalj Hranics, de melyet megtörni akkor sem tudott, midőn már maga csaknem királyi hatalomra emelkedett. Talán e nemzetség nevét őrzi a mai napig *Radmilovics* falva a Várdár déli alján, mely körül a legimpozánsabban emelkednek ama régi, büszke sírkövek.

A várdári necropolis első csoportja, melyet, leszállva az erdős völgybe, utunkban érünk, a Várdár éjszaki alján fekvő vrbiczai zsandár-állomásnál, a cordon ez egyik láncz szeménél terül el. Fájdalom, a sírkövek nagyrésze a hadviselés kérlelhetetlenségével felhasználtatott, midőn a 20-ik vadász-zászlóalj az utolsó felkelés alatt ez állomást építette. Maga az erős kőkerítés csaknem egészen e hatalmas kőlapokból és koczkákból van alkotva, melyek oly könnyen és közel voltak kaphatók, holott különben nagy fáradsággal, idővel, költséggel

kell vala az építkezési anyagot összeszerezni. A felhasznált sírkövek alatt többnyire három csontvázat találtak, kétségtelen jele, hogy együtt elhullott harczosokat fedtek, mert hogy e kolosszális köveket újabb halottak elhelyezése végett újból s újból elmozdították volna, fel nem tehető. Az itteni sírkövek kevés díszítést mutatnak, jele, hogy egyszerűbb embereket födnek. A díszítések némelyike ha nem is kereszt, legalább keresztre emlékeztet, a mi ritkán fordúl elő.

Az egyik, lefelé fordúló félholdból felszálló rúdra fektetett három-

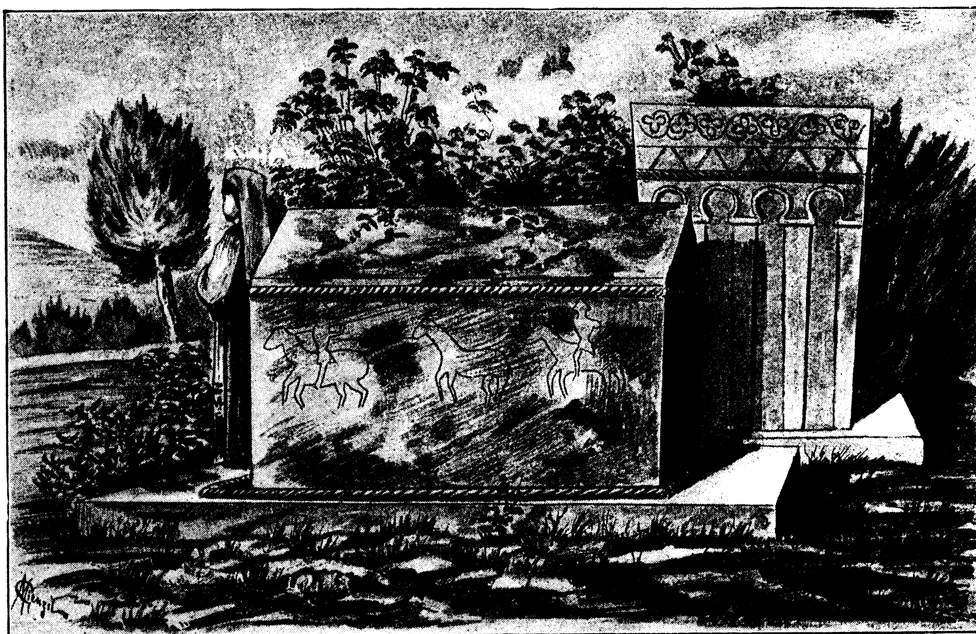

A RADMILOVICSI CSONKA KERESZT

szög, mindenik sarka egy-egy karikával. Csak a radmilovicsi temetőben fordúl megint elő.

Amint a vrbiczai siroktól folyton szorosan a Vardár alján tovább nyugatnak *Trnovicza* falva felé haladunk, a «Bogutov dub», az «Isten tölgye» alatt öt nagy sircsoportot találunk száz-száz lépésnyire egymástól. Maga a tölgy-csoport végmaradéka egy erdőségnek, mely kétségkivül a raguzai árboczokra pusztitatott ki. A külön-külön sircsoportok tán külön-külön családok, vagy legalább külön-külön nemzedékek sirjai. Ezek már gazdag, sőt művészi előadásra törekvő diszí-

téssel birnak, melynek motivumai mutatják a halottak előkelő sorsát. Az egyiken lovas vadászok őzöket üldöznek, a másikon asszony lép dárdákkal viaskodó lovagok közé, kik mellett egy kardos embert szúr le egy harmadik dárdás lovag. Az egyik sarkophág felső élére az a hosszú, széles, egyenes kard van faragva, mely az ilyen sirok alatt néha található. Másikon hasonló kard fekszik paizs mögött, mely családi czimert mutat: Jobbról balra rézsút átfekvő gerenda, a bal

BILEK ALATTI SÍROK

mezőben félholdból kiemelkedő karral. Az ornamentális diszítések közt itt is előfordulnak keresztalakúak, néhol félholddal és byzanczi modorú madarakkal combinálva. A Trnovicza körüli sirok tán a legrégiebbek. A diszítések már alig vehetők ki.

Ezekhez csatlakoznak a Dubovácz hegye alattiak, némelyik egész ménessel, mások kóló-tánczczal. Köztük, elütve valamennyi sirkőtől, összetörve, de még felismerhetően egy valóságos kőkereszt. Itt is rendszerint három halott fekszik egy sirkő alatt.

A mint Trnoviczától tovább kerüljük a Várdárt, most már déli aljához érve, *Radmilovicsnál* dombon fel és le valóságos sűrű erdeje áll kúszó bokrok és egyes fák közt a régi sirköveknek; feltünően sok van abból a felfordított széles obeliszk alakúból, mely külön kőlapon állva, mind szélesedve emelkedik felfelé egész másfél ölnyi magasságra. Itt-ott egy-egy újabb keletű kőkereszt tarkítja idegen vendégként az óriások temetőjére emlékeztető, kisérteties, megdöbbentő képet, mely mögött síváran és zordonon zárják el a láthatárt a montenegrói tépett sziklabérczek, és komoran emelkedik falkoronájával a Várdár. A sirok némelyike behorpadt, egyes sirkövek felfordúltak, de egészben megállották az idők viharát, — pedig csaknem szakadatlanúl viharozva járt a történelem e vidékek fölött, — büszke épségükben büszke, ép, hatalmas nemzedékről beszélve a késő unokáknak.

A radmilovicsi kövek közt feltűnően sok a felirásos. De egyikből sem vehető ki több, mint legfeljebb nevek. Ilyenek:

1. а се лежи вȣкша дȣвчеви ћь брати е....
   (és itt fekszik Vukša Duvčevi ćb testvérek....)
2. а се лежи .... шовићь
   (és itt fekszik .... Sovics)
3. и рашко влаховићь два влахова синь
   (és Raško Vlahovics két Vlahi fia)
4. а се лежи .... а се лежи та
   (és itt fekszik .... és itt fekszik ta)
5. раиа раикева.
   (Raia Raikeva)

Ha az egyes sirköveket vizsgáljuk, itt is kardokat és kardra fektetett czimeres paizsokat, vértezett dárdás lovagokat, víg kólótánczot és csodálatos, szörnyeteg vad állatokat, sárkányokra és antidiluviánus alakokra emlékeztetőket találunk a nagyobb számú pusztán ornamentális diszítések közt. Az apró kereszttel jelzett kétségkivűl újabb néhány siron kivűl itt már alig fordúl elő keresztalakú diszítés, jeléül annak, hogy akik ide temetkeztek, makacsabban, szigorúbban, hajthatatlanúl tartották a bogumil hitet, mely a keresztet elvetette. Ez is hatalmas nemzetségre vall, mely az áramlatok és külbefolyások változásával soha sem alkudott.

De nevezetes férfiakra vall a különben oly ritka feliratok aránylag sűrű alkalmazása is.

Mint átalán a bogumil sirokon országszerte, úgy itt is ritkábbak, csak az előkelőbbeken láthatók a féldomborművű ékítmények. Többnyire csak egyszerű, bevésett vonalakban készültek, és ezek természetesen sokat szenvedtek moháktól, esőtől, a mészkőnek elmállási processusától.

A felnyitott sirokban a csontvázak ugyanúgy találhatók, a hogy a nép most is temeti halottait. 2—4 lábnyi mélységbe nem koporsóban, hanem csak körülrakva oly kőlapokkal, minőket a házfedeleken is használnak.

Valamint a gaczkó-bileki, úgy a Dabar-Poljén átvezető bilek-stolaczi útvonal is tele van régi sirkövekkel. Plana és Fatnicza közt egy egész cisterna van ilyenekből építve, Fatniczától délre egy csoport szintén kiválik ornamentális dísze által, de csak Stolaczon túl a mosztári úton áll oly temető, mely a radmilovicsihoz némileg hasonlítható. Csak a Gyaurszko-Polje múlja fölül, ha nem is terjedelmében, de még nagyobbszerű diszítéseiben.

Radmilovicsból egy fél óra alatt elérjük. Bileket a várostól éjszaknak húzódó kis fennsíkon át, melyen számos gomila közt szintén láthatók egyes magányos bogumil-sirok.

BILEK ÉS TREBINJE

A BILEKI FENNSÍK. — A RADINOVICS DYNASTIA. — A SZÉKELY TÁBORNOK VÁROSA. — A TREBINCSICZA FORRÁSA. — ERŐDÍTETT ZÁRDA ÉS HARCZIAS BARÁTOK. — PRAEHISTORICUS ÉS KÖZÉPKORI SÍROK. — TREBÍNJE. — RAIMOND TOULOUSI GRÓF KERESZTES HADAI. — A RÉGI TRAVUNIA. — «ARSZLAN-AGICS-MOSZT.» — VRM ÉS KLOBUK. — SÍRFELIRAT TVRTKO KIRÁLY IDEJÉBŐL. — A SUMA ÉS ERŐDÍTÉSEI. — MARMONT TÁBORNAGY ERŐDJE. — RAGUZA.

Bilek ép úgy mint Gaczko, eredetileg nem valamely helységnek, hanem az egész fennsíknak a neve, mely 480 méternyi magasságban, félórányi szélességben egy órányira terjed a Várdár aljától a Trebincsicza forrásáig, szorosan a montenegrói határon.

E termékeny fennsíkon mintegy 1500 lélek lakik szétszórva, többnyire orthodox felekezetű. «*Bilechia*» előfordúl ugyan a középkorban, nevezetesen mint a Radinovics-dynasztia lakhelye. Ez is megerősíti azt a felfogást, hogy a várdári fellegvár, Radmilovics és a bileki síkság felett, a Radinovics nemzetség székhelye volt, de nem bizonyít egy régi város mellett, melynek különben nincs semmi nyoma. A mai városról el lehet mondani bátran, hogy *Galgóczy* tábornoknak köszöni létét. Ott, ahol a törökök a síknak délkeleti szélén egy pár katonai épületet emeltek volt a határnak biztosítására, és ahol aztán egy pár gunyhó is keletkezett, Galgóczy tábornok úgyszólván semmiből és pénz nélkül, a bőven található építési anyagnak, katonáinak és a nép jóakaratának felhasználásával néhány év alatt egész kis várost teremtett, mely leginkább a délmagyarországi kis városokra emlékeztet, eltekintve a csinos mecsettől, mely a muhammedánok számara épült a montenegróiak által lerombolt régibb mecset helyett,

A TREBINCSICZA FORRÁSA

melynek romjai a mai városon kivűl állnak. Sajátságos jelleget Bilek az által nyer, hogy a magaslatok körülötte mind megvannak erődítve.

Bilektől fogva már kitűnő szekérút vezet Trebinjén át egész Raguzáig. Öt napi szakadatlan lovaglás után innen fogva tehát kocsin folytathattuk utunkat.

Egy kilométernyire a mai várostól, az úttól balra, szintén megerősített tábor fekszik. A tábortól és a mellette elvezető úttól hirtelen szakad le a talaj, és a mélyen alant fekvő torkolat fenekén egyszerre tör ki a karszt barlangjából mint kész folyó a *Trebincsicza*, úgy hogy 400—500 lépésnyire eredetétől már 3—5 méternyi mélységben folyik.

Magasan a Trebincsicza sziklás medenczéje fölött halad utunk egész a czepeliczai patak beszakadásáig. Túl a patakon átvezető hídon, mely fölött szintén kis erőd őrködik, az út délnek tovább haladva elszakad a Trebincsiczától; a folyó kihajol a montenegrói határ felé és azon megy végig, míg derékszögben hirtelen vissza nem fordúl nyugatnak, hogy Trebinjén át a Popovo-Polje hosszan éjszaknyúgatnak elhúzódó síkságába érjen, ahol aztán ép oly hirtelen és nyomtalanúl vész el, mint a hogy Bilek alatt felvetődött.

Vajjon az Ombla vagy a Krupa vizeiben tűnik-e fel ismét, Raguzánál-e, vagy Metkovicsnál? — ki tudja?

Mintegy közepén annak a vonalnak, melyen a határt a folyó képezi, fekszik szemben egymással két híres zárda. Közepette a sivár karszt-sivatagnak, melynek üregeiben néhol mérhetlen mélységet nyer a Trebincsicza, egy oázis merül fel, zöld rétekkel, árnyas erdőkkel; magas sziklák között zúg rajta keresztül a folyó. Herczegovinai partján, a «Grad», várhegy, egyik lejtőjén, mely függőlegesen esik a folyóba, áll a *dobricsevói* zárda. Erődítései mutatják, hogy itt még a teljes középkorban vagyunk. Ez erődítések a muhammedánok ellen készültek, most egy cordon-őrszemnek nyujtanak fedezetet. Ilyen erődített zárdát különben csak a beduinok közt találtam még, Mar-Szaba várzárdáját a judaeai sivatagban. A középkorra vall a barátok állapota is. Habár énekeiket valamennyien az ősrégi mise-mondóból látszanak olvasni, valósággal csak a főnök tud az olvasás mesterségéhez. De annyival inkább értenek mindnyájan a politikához. A zárda régi korára régi pecsétje is vall, melyen a «monostor pecsétje» és a «Trebint»

szavak olvashatók. Eredetileg valószinűleg katholikus volt és tán a trebinjei püspökök által alapitatott. Szemben vele fekszik a már montenegrói kisebb kaszjerevói zárda.

A trebinjei országút maga a Czepelicza hidjától fogva mind sivárabb és emelkedőbb vidéken át vezet *Panik* helységén keresztül a már 604 méternyi magasságban fekvő *Moskóig*. Ennek gunyhói terjedelmes fennsíkon állnak, mely művelhető földdel alig bir, és csaknem egészen be van borítva praehistoricus sírokkal, gomilákkal. A moskói kisebb fennsíkon túl terjed messze éjszaknyugatnak *Ljubinje* felé a *Ljubomir* nevű, sokkal mélyebben fekvő és ennélfogva buján termékeny sikság, melyen tizenkét helység áll összesen ezernél több lélekkel. Hogy a középkorban is gazdag vidék volt, mutatják az ékített sirkövek, melyek e sikságon mindenütt nagy számmal találhatók.

A DOBRICSEVÓI ZÁRDA PECSÉTJE

Nem messze Moskotól Borilovics gunyhóinál leszállunk a sívár fensíkról a jazeni völgybe, ahol egy hatalmas kőlapokból épült cisterna közelében már facsoportok és legelők mellett vezet el az út és Jazen helységétől fogva másfél óra alatt Trebinjében vagyunk. Meglepő, elragadó, leirhatatlan a tájkép, mely annyi sivár pusztaság után egyszerre minden átmenet nélkül terül el az utas előtt, a mint átlépte a Gliva-Planinának Jazen és Trebinje közé toluló küszöbét.

Mint egy paradicsom terül el mélyen a sziklás hegyoldal alatt, hasonlóan sivár, de még merészebben emelkedő hegyek által körülvéve messze körben a trebinjei sikság, öntözve a Trebincsicza által, mely miután derékszögben elfordúlt a montenegrói határtól, *Trebinje* előtt kilép a hegyek szorosából, és négy külön ágra szakadva számtalan kanyarodásban csillámlik fel mindenütt a virágzó sikságban, a város körül és annak egyes csoportjai között.

Csak a grenoblei hires látványt hasonlíthatom ehhez. Ott is, amint kilépünk a Grande-Chartreusenek bérczvadonaiból, mintegy varázsütésre terül el a sikság, körülvéve merész alakzatú, hótól koronázott szikla-

hegyekkel, melyek közül kitörnek a síkságot minden oldalról öntöző vizek; ott is ódon zamatú város messze elszórt erődítések közt, körülvéve mosolygó virányok által. A csak 303 méternyire fekvő Trebinjében is már a Földközitenger befolyása hat és partjainak mindenütt közös növényzete gyakorolja varázsát. A messze kanyarodó, csillámló vizek között elterülő buja dohányföldeken magasan áll a füge sűrű lombja, és a gránátfa ringatja piros virágát. A környező bérczek csúcsait újabb s régibb erődök koronázzák és a város maga is egy régi citadella körül csoportosúl. Az erőd egyik oldalával a folyóra támaszkodva a többi körös-körül vizárokkal és bástyával van védve, melyeken mintegy 300 méternyi hosszban ormos körfalak emelkednek. A bástyákon belül szorosan a folyó partján emelkedő lapos dombról a kerek puskaporos torony és széles négyszögletes várda, az ugynevezett óratorony tekint ki. A citadellától mintegy 1200 lépésnyire keletnek a várost domináló magasabb dombon egészen elszigetelve emelkedik még egy erős őrtorony.

Amint a mai Bileket Galgóczy tábornok teremtette, úgy legalább újjá teremtette az elpusztúlt, elhagyatott Trebinjét *Bábics* tábornok. A romladozó és ronda keleti város, melyet az utazók említenek, csinos európai várossá alakúlt az ő keze alatt anélkül, hogy keleti és középkori zamatát teljesen elveszítette volna. A mintegy 4000 léleknyi katholikus, orthodox és muhammedán lakosság száma és jóléte gyorsan emelkedik a Raguzával folytatott kereskedés, a közelebbi környék számára dolgozó szorgalmas kézműipar, de főleg az évről-évre okszerűbben művelt dohánycultura által és így mindinkább közeledik régi jelentőségéhez.

Mert Trebinje az ország egyik legrégibb és történelmileg egyik legjelentékenyebb városa.

A biborban született Konstantin császár említi már «Terbunia» városát és tartományát a szláv fejedelemségek közt. Lehet, hogy a beözönlő szlávok régibb telep romjaiból épitették fel, mint Buduát, miután 840-ben elpusztították az Adria e partvidékein betört szerecsenek.* Hogy a régi Epidaurumhoz, — melyből elpusztulása után

* A szerecsen név, ép úgy mint a mór, ma már a néger fogalmához tapad. A középkorban a magyar szájban szerecsennek hangzó szaraczen, ép úgy mint a mór név, az afrikai arabokat illette.

Raguza keletkezett, — ily közel fekvő virágzó sikságon már a római korban jelentékenyebb helység keletkezett, alig vonható kétségbe. Némelyek a római egyik Saluntot keresik a közvetlen Trebinje alatt fekvő Stari-Slano helységében. Annyi bizonyos, hogy Konstantin idején már egy szláv fejedelem székelt Terbunia várában, a kinek tekintélye kiterjedt délnek Dioclea határáig, nyugatnak Cattarótól Raguzáig, éjszaknak a Popovo Poljén és Ljubomiron át Gaczkóig, míg a keleti határ Bilek és Piva közt húzódott.

Kevés ingadozással ezek maradtak az egész középkoron át határai a tartománynak, melyet a szerb emlékek Travunjának, később Trebinjének, a raguzaiak Tribunia, Tribignének neveznek.

Konstantin öt várat emlit benne névszerint: Terbunia, (Trebinje) Hormos (a szerb Vrm, utóbb Klobuk* Risena (Risano) Lukobete és Zetlebe. A diocleai presbyter krónikája felsorolja már az egyes zsupákat is: Libomír (Ljubomir), Vetanicza, Rudina (Bilektől keletnek ma is Rudine), Krusevicza (Canale, Grahovo és a Krivoscsie közt ma is e néven), Urmo (Vrm), Ressena (Rizano), Dracsevicza, (még a középkorban neve a Suttorinának, melyben ilyen nevű falu ma is áll), Canale (a mai Canale, szlávúl Konavle, melyet Konstantin is részben Travunjétól függőnek említ), Czrnovicza (Raguza és a régi Epidaurum, Raguza-vecchia közt, ma is hasonnevű helységgel, olaszúl s a térképeken Mollini; czrnov=malomkő). Magához a trebinjei zsupansághoz tartozott az alatta fekvő Lug és a Zubcsi-törzsnek területe, szénégetők és pásztorok által lakva, kik, mint raguzai okmányok mondják: a «szegénység okáért» rablásból is éltek.**

A középkori fontos kereskedelmi úton, mely Raguzából 15 nap alatt Nisbe és 30 nap alatt Constantinápolyba vezetett, és melyet még a XVI.—XVII. században nevezetesesen a franczia követségek is rendesen használtak, Trebinje volt az első állomás.*** E váron át vonúlt alighanem 1096-ban *Raimund toulousi gróf* keresztes hada is «Sclavonián», Scutarin és Macedonián át Constantinápolyba. †

* Tizenötödik századi raguzai okmányok említik: la contrada Vermu con lo castello de Clobuch.

** Lásd: Jirecsek, Handelsstrassen, 23—25.

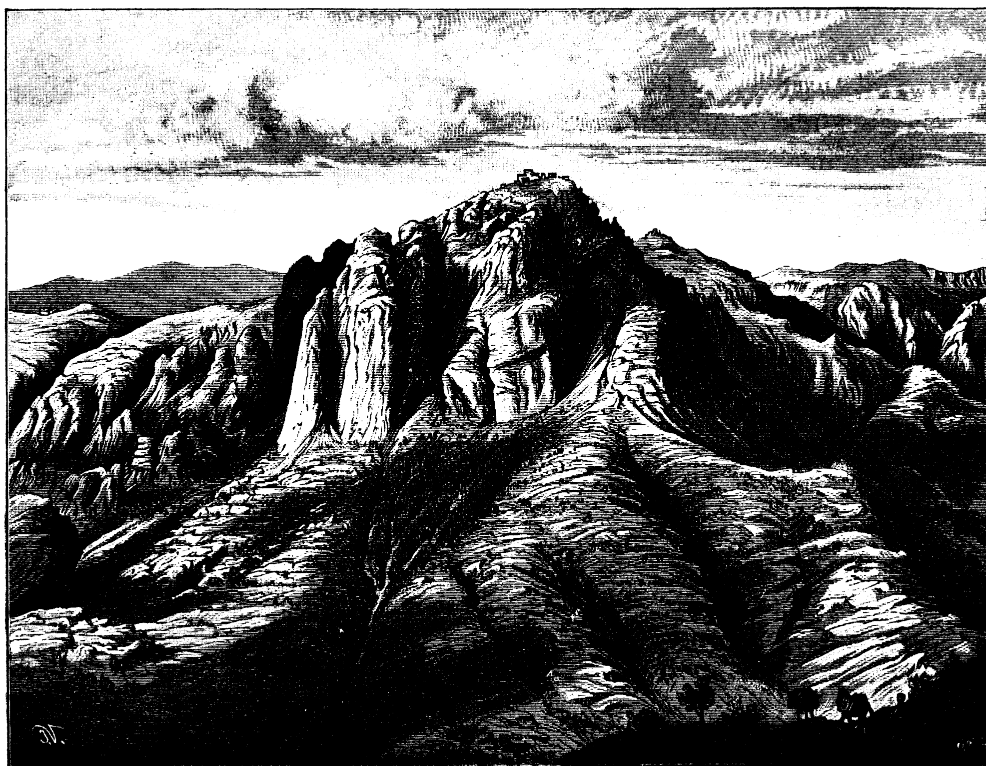
*** Ugyanott, 74.

† Ugyanott, 84.

A szerb álladalom alakulásával Travunje is ennek felsőbbsége alá került. Midőn azonban Dusán czár halálával (1355) a szerb állam számtalan olygarcha-család uradalmában oszlott meg, Travunjét *Vojszlav Vojknovics* halomföldi gróf foglalta el és innen fogva a tartomány rövid megszakítással állandó kapcsolatban marad Boszniával, ámbár mindíg félig független urak alatt. Vojszláv unokaöcscse és utódja *Nikola Altmanics* 1371-ben a rácz király *Vukasin* és a Zétában uralomra jutott *Balsicsok* szövetsége ellen kénytelen védeni tartományait; 1373-ban át is engedi Travunjét *Gyuro Balsicsnak* azon feltétellel, hogy segítse őt *Tvrtko* bosnyák bán ellen, kinek felsőbbségét nem akarta elismerni. De Tvrtko a kruseváczi *Lázár* szerb knézzel szövetkezve már 1376-ban visszaveszi Travunjét, melyet Halomföldével és a szintén meghódított Ráczország jó részével magának tart és innen fogva nevezi magát Ráczország, Bosznia és Primorje (a tengermellék) királyának. *Tvrtko* alatt a Szankovics család emelkedik tekintélyre Halomföldén és Travunjéban és ettől foglalják el e tartományokat a királyi tekintély hanyatlása alatt 1392-ben *Pável Radinovics* és *Szandalj Hranics*. Az előbbi tartja meg nevezetesen Bileket, Trebinjét, Klobukot és Canalet és miután Szandalj által legyilkoltatik, fiai azután is fenntartják uradalmukat legalább Bilek és Trebinje körül. Mellettük a popovoi *Nikolicsok* és a trebinjei *Ljubibraticsok* szerepelnek. Csak *Szandalj* utódja *Stepán Vukcsics*, a herczegovina alapítója, foglalja el Bileket és Trebinjét is, boráczi és olovoi boszniai ősi birtokaikra szorítja a Radinovicsokat. Innen fogva a travunjai fejedelemség állandóan osztja a Herczegovina sorsát.

E mozgalmas történelmi múltnak nem egy emléke áll még magán a városon kivül is. Mintegy 7000 lépésnyire a város fölött ősrégi híd vezet át a Trebincsiczán, az Arszlan-Agics-moszt, híres az egész Herczegovinában, méltó vetélytársa és bizonyára kortársa is a mosztári hídnak. Ezt a nevet viseli maga a 25 házból álló muhammedán falu is, melynél kietlen kőpusztaság közepén a híd átvetődik a meredek sziklák által összeszorított folyón. Kilenczvenkét méternyi hosszra csak három méternyi szélességben két hatalmas középívből és két alacsony parti ívből áll a híd; az utóbbiak fölött egy-egy száraz ív; a déli parton még három egészen apró ív vezeti tovább a hídpályát, az éjszakin meredeken emelkedő sziklahegybe ütközik, mely alatt jobbra

megy tovább a régi út, míg a hegyet megkerülve éjszaknak Jazen-felé fordúl. Délnek a régi út, melyet ma is romok és tornyok jelölnek, Cattaró felé vezetett. E fontos összeköttetést tartotta fenn tehát e híd, az egyetlen régi és az egyetlen kőhíd a Trebincsiczán. De az összeköttetést meg is szakította, mert ma is még lőrésekkel ellátott *kúla* emelkedik a hídnak közepén, melynek harczias jelleget kölcsönöz.

KLOBUK

Külön erődítésnek romjai állanak az éjszaki parton 500 lépésnyire a híd alatt, az éjszaki hidfőt pedig most is nyilt sáncz védi.

A híd koráról nincs semmi adat, de hogy Arszlán-Agics-moszt ősrégi telep, mutatják az itten sűrűn lelt római pénzek és a számos gomilák. Hogy a közlekedés ősidőktől fogva e pontra volt szorítva, könnyen érthető. A városon alóli síkság régi tómedencze, melyet a hídon

alól négy ágra oszló folyó most is gyakran elönt egész a járhatlanságig. A nép babonája azt tartja, hogy a folyót a városon alól nem is lehet állandóan áthidalni. Tíz év előtt egy ilyen kisérlet csakugyan meg is hiusúlt, daczára annak, hogy a gonosz szellemek kibékítésére befalaztak az alapba egy gyermek-hullát.

A híd déli partjától keletnek haladva csakhamar a régi Vrm zsupánságának területére jutunk. Nevét ma is őrzi a hídtól egy órányira fekvő kis Vrono és a Zsupa nevű völgy, melyben 45 muhammedán ház van elszórva. E völgyből emelkedik fel vakmerően és daczosan egy sziklatömb, magasan az apró sziklagúlákkal és egyes fenyőfáktól behintett, tépett, szaggatott hegyhát fölé, és ezen ma is láthatók a már Konstantin Porphyrogenitus által emlitett ősrégi Klobuknak romjai szorosan a montenegrói határon. A vár, mely a környéket a legtávolibb puskalövésig dominálja és csak gyalog közelíthető meg keskeny sziklaszálkán, fenntartatott épen és erősen a legujabb időkig A velenczeiek 1694-ben csak éhség által tudták bevenni. Az oroszok hiába ostromolták 1806-ban. 1878-ban a mi csapataink két napig ostromolták; a kemény falak részben az eleven sziklából faragva, sokáig ellentállottak a 9 ctmres ürlövegeknek. Csak nehezen sikerült a körfalakat ledönteni, a kaputornyot felrobbantani. A nép hite megvehetetlennek tartotta a várat. Most egy szomszéd csúcsról tekint romjaira az újon emelt cordon-erőd.

Klobuk és *Niksics* közt, ma montenegrói, de egykor travunjai földön még sűrűn találhatók bogumil-sírok, a *Popovo-Poljében* pedig, *Velicsány* helysége mellett az egyik kő *Tvrtko* uralmát örökíti meg. Felirata így olvasható:

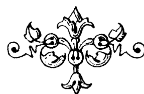
«Va ime otca i sina i sv. Duha. Ovdje leži službenica božija Polyhranja a imenom svetskim gospodja Radoča, žena Podjavenca Čibodića .... a nevjesta župana Zvratka i sluge.... a kći župana Draživojevića, kaznacu satniku sestra; a piše ovaj spomenik njezin sin Dabiživ s božijom pomoću.... svojim Gudima, a u dane gospodina kralja Tvrtka.»

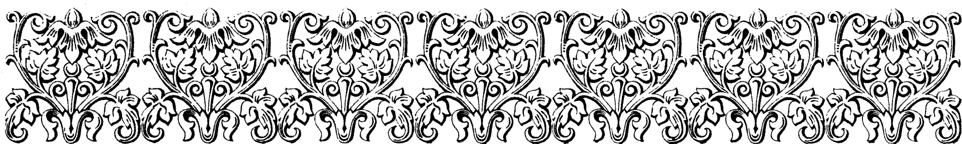
(Az Atyának, Fiunak és Szentléleknek nevében. Itt fekszik Istennek szolgálója Polyhrania, világi nevén Radocsa asszony, neje Podjavenacz Csibodicsnak.... arája Zvratko zsupánnak és szolgának.... és leánya Drazsivojevics Zsupánnak. Ezen emléket irta fia Dabizsiv Isten segedelmével....., embereivel és Tvrtko király úr napjaiban.)

Trebinje maga körül van véve kisebb-nagyobb romoktól, melyek még regényesebbé teszik festői képét. A velenczeiek és törökök közti harczok, a herczegovinai felkelések itten dúltak leginkább. A közönséges lakházaknak is erődításszerű építése nehézzé teszi a történelmi romok megkülönböztetését az ujaktól. Régibb s ujabb őrtornyok romjain kivül, két régi zárda romjait is mutatják, az egyiket a csak 3 házból álló Crnácsnál, Trebinjétől délre, egyenesen Péter apostolnak tulajdonítva, a másikat a 9 házból álló Tirdosinál a folyó jobb partján, a hol a törökök elől menekülő halomföldi püspök egy ideig székelt. 1693-ban a törökök által lerombolva, újra felépűlt a folyó túlpartján a 6 házból álló Duzsinál, a hol ma is áll. A püspök azonban 1777 óta Mosztárban resideál.

Trebinjétől a «Suma» kőpusztaságán keresztűl öt órát kocsiztunk oly úton, melyen nem láttunk semmi egyebet, mint kisebb-nagyobb sziklacsúcsot, kecskével a kisebbeken, őrtoronynyal, erőditéssel a nagyobbakon, építve velenczeiek, törökök, francziák és a mi csapataink által.

Huszonegy kúlát a törökök emeltek Trebinje és Raguza közt. A dalmát határon álló czarinai váracs az ősrégi *Ledenicze*, helyre állitva a velenczeiek által. A Raguza fölötti «Fort Imperial» Marmont és a francziák műve. A mint azt is meghaladjuk, egyszerre vége van a sárgaszürke kősivatagnak, felvetődik az Adria végtelen kéksége és pálmák és babérok közt terülnek el alattunk a régi magyar királyi város, Raguza hullámverte falai és tornyai.

A KRAJNA

KOSZTAJNICZA. — AZ ÖRÖKÖS HATÁRHÁBORÚ. — TÖRÖK VASÚT. — A MAGYAR HONVÉDSÉG TÜZKERESZTELÉSE. — A VASÚTI EZRED. — NOVI. — AZ UNNA. — BOSNYÁK MALOM. — NYILVÁNOS VITA AZ AGRÁR-KÉRDÉS FÖLÖTT. — AZ APRÓ AGÁK BAJAI. — CZAZIN ÉS NÓTÁI. — NÉPDAL AZ OCCUPATIÓRÓL. — BIHÁCS. — IV. BÉLA VÁRA. — GAZDASÁGI ÁLLAPOTOK. — GAZDASÁGI EGYESÜLET. — LÓVERSENYEK. — KÖZÉPKORI BOSNYÁK KARD. — SÓLYMÁSZAT. — ELPUSZTÚLT VÁROS.

1884 juliusa

HARMADIK utunkon Zágrábból jöve Kosztajniczánál léptük át a bosnyák határt. Az első pillantásra látja az utas, hogy itten még mindég két külön világot választ el az *Unnának* dombos partok közt sebesen folyó vize. Itt nincs átmenet. Az ember egyszerre ugrik a keletbe. A horvát Kosztajnicza a folyó bal partján egy kis városka egészen a határőri helységek aerariális jellemével. A bosnyák *Kosztajnicza* a másik parton tisztán muhammedán; csak a hatvanas években keletkezett, midőn ide települtek a Szerbiából kivándorolt apró agák. De nem csak külsőleg szembeszökők az ellentétek. Daczára a kereskedelmi forgalomnak, mely e ponton már az előtt is élénk volt a két határlakosság közt, daczára a vasútnak, mely az occupatio óta szorosan összeköti őket, sehol sem oly élénk a gyülölség, sehol sem oly gyakori az összeütközés horvátok és bosnyákok közt, mint itt, és átalán az egész határvonalon Kosztajniczától Bihácsig, a volt horvát határőrvidék és a Krajna, az úgynevezett «Török Horvátország» közt. Mondhatni, hogy minden békekötés daczára soha sem szünt meg a háború a likai határőrök és a krajnai muhammedánok közt és kölcsönös betörésekben és csorda-elhajtásokban még ma is fennállana, ha a boszniai administratió fenn nem tartaná saját területén

a rendet és nem gátolna meg saját alattvalói részéről minden ilyen kalandot. A határon túl persze nincs hatalma és onnan fájdalom, ma sem szüntek meg egészen az ilyen betörések bosnyák földre, melyeket a harczias likai volt határőrök saját felelősségükre időről-időre rendeznek. Velük szemben még mindég szükséges a lakosság és a hatóságok folytonos ébersége.

A krajnai muhammedánok utolsó betörési kisérlete az occupatio alkalmával történt. Kijelentették volt ugyanis, hogy mihelyt a mi csapataink átlépik a határt, ők is át fogják lépni. És állották is szavukat, úgy, hogy ez alkalommal volt a magyar kir. honvédség először tüzben. Míg ugyanis a sorhadi csapatok Bihácsot vették több napi ostrom alá, a honvédség védte *Muszulin* ezredes alatt saját területünket a krajnai agák ellen, a kik semmivel sem akartak adósok maradni.

A váracs, mely regényes, ódon falaival és tornyaival az Unna egyik szigetén áll a két helység közt, így valósággal a kölcsönös gyülöletek közt látszik őrt állani. Repkénynyel sűrűn bevont mészkő-alapokon állva, Horvátország felé három zömök torony, Bosznia felé kerek bástyák képezik erősségeit. Savoyai Jenő herczeg idején épült és még a horvát területhez tartozik. Ugyane szigeten van a régi vámház és az úgynevezett «rasztell» is, falak által környezett terület, melyen hetenként bizonyos napon folyt a kereskedelmi forgalom a határőri és a török lakosság közt.

Az első állomáson bosnyák földön, Doberlinnál várják a ministert a bosnyák hatóságok képviselői és itt kezdődik a régi török vasút, mely most a cs. királyi vasúti ezred kitünő vezetése és kezelése alatt áll. Ezen vonal csekély darabja annak a roppant hálózatnak, melyet a porta a hatvanas évek végén tervbe vett, mely azonban a vállalkozók, a nálunk is ismert Langrand-Dumonceau és ennek bukása után Hirsch által eldarabolva, úgy szólván csak szélső végpontjain, a hol olcsó és könnyű volt az építés, lett kiépítve. Igy készült el 103 kilométer Doberlintől Banjalukáig abból a nagyszabású tervből, mely az Adriát Novi-Bazáron át Szalonikivel akarta összekütni. E vonal másik vége Szalonikitől is csak a rigó-mezeig, Mitroviczáig épült ki. Az occupatió óta a közös hadügyministerium vette át ezt az első boszniai vasútat, mely azután csakhamar összekötte-

tésbe is hozatott a monarchia hálózatával. A vasúti ezred felállítása óta ez kezeli a vonalat.

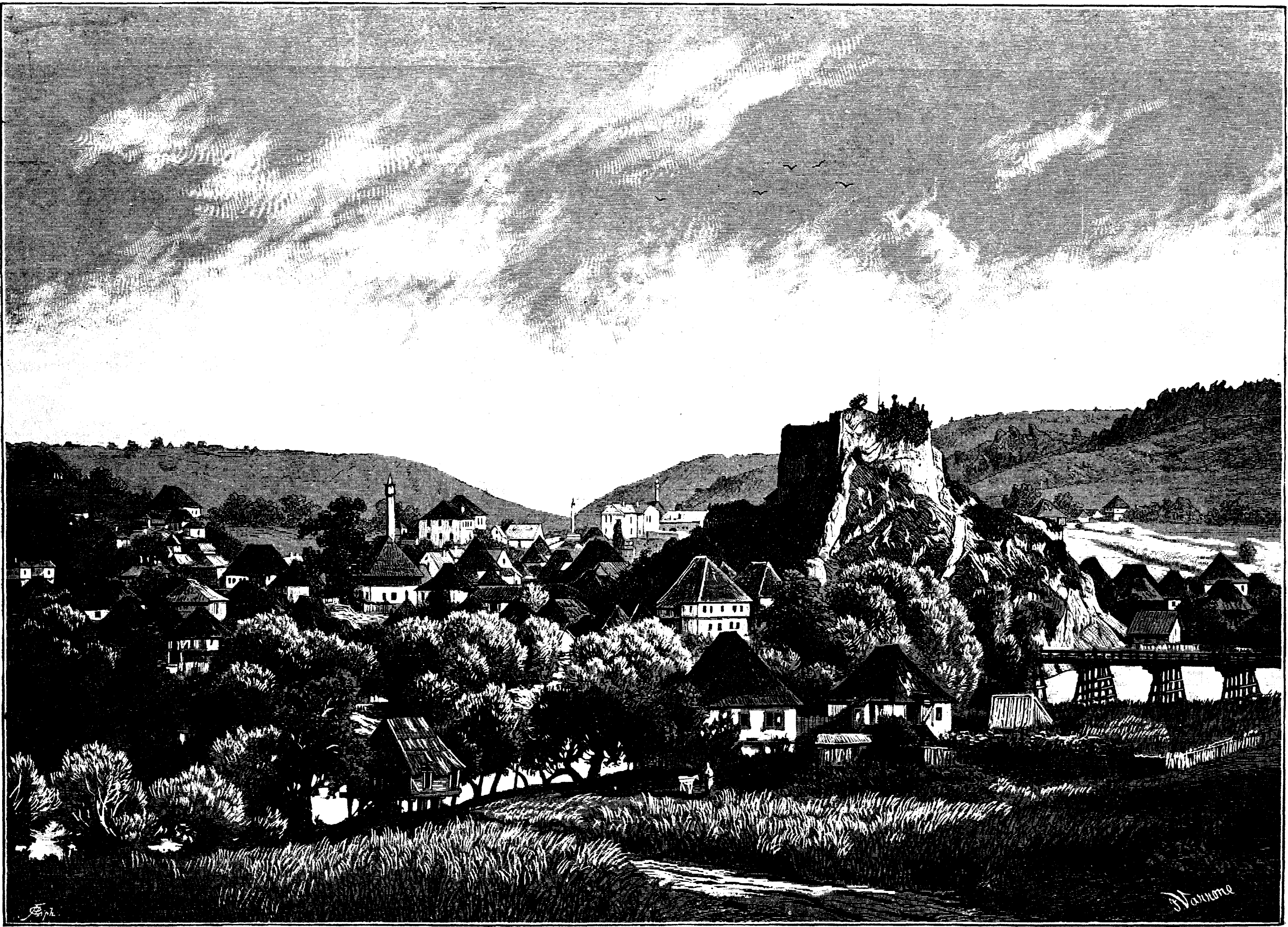
A vasút Novi-ig mindig szorosan az Unna jobb partján megy felfelé. A folyó maga termékeny, de keskeny völgyben magas hegyek közt déltől északnak folyva, ez egész vonalon és még egy darabig Novin felül a határt képezi Bosznia és Horvátország közt. Útunkat ezuttal csak Noviig folytattuk, mely a legközelebbi állomás. Itten éjjeleztünk, hogy másnap kocsin menjünk tovább a Krajna főhelyére, Bihácsba.

Novi maga szegényes kinézésű kis város, de festőivé teszi fekvése, hidak által összekötött három csoportban az Unna két ágának és a keletről jövő Szana folyónak találkozási pontján. A régi erődítések, melyeket 1789-ben Laudon tábornagy ostrommal vett be, melyek előtt azonban 1717-ben a cs. királyi csapatok súlyos, 8000 embernyi veszteséget szenvedtek, ma már romokban hevernek. Szegényes kinézése és romjai daczára azonban a mintegy 2000-nyi, felekezetre vegyes lakossággal biró város bizonyos forgalmi jelentőségnek örvend és a folyók találkozása, a termékeny és népes Szanavölgye és a vasút által mintegy kereskedelmi emporiuma a Krajnának.

Mióta kapcsolatba jött a monarchia vasúti hálózatával láthatólag emelkedik is. Bazárjában élénk a forgalom.

Miután a minister még megérkezésünk estéjén meglátogatta a mecseteket, templomokat és iskolákat és ebédre hivta a lakosság tekintélyeit, másnap korareggel kocsira ültünk, és a lakosság egy része által lóháton kisérve az Unnán felfelé vettük utunkat, a bosnyák jobb parton Otokáig, és innen, miután a határ észak-nyugatnak fordúlva már elvált volt a folyótól, melyen felfelé dél-nyugatnak haladtunk, a balparton egész Krupáig, a hol elhagytuk a folyót, hogy a hegyek közé észak-nyugatnak Czázin felé fordúljunk.

A zabolátlan Unna, melynek tajtékzó vizébe annyi vér vegyült a Bosznia birtokáért folyton megújúló harczokban, már természeti viszonyainál fogva is egyike a legérdekesebb folyóknak, és ugyancsak jól illik bele kellő közepébe ennek a vadregényes Krajnának, melyben egyik ősi várrom a másik után merül fel, melynek zöld bérczei ma is visszhangzanak hősi daloktól, és melynek lakossága, a mint egyik

KRUPA

helységből a másik után kirugtat szilaj lovain, hogy folyton növelje kiséretünket délczeg alakjaival, színgazdag jelmezeivel, ma is a lovagkornak harczias, deli nemzedékeire vall.

A mi az Unnát páratlanúl sajátságossá teszi, azok a természetes sziklagátak, melyek sűrű egymásutánban a folyó egész szélességén áthúzódnak, úgy, hogy az Unna csupa cataractokban folyik erdős hegyek közé szorúló völgyén át. Persze leküzdhetlen akadálya a hajózásnak, a mi így emeli a tájképi szépségét. De ha hajóforgalma nincs is, az élet még sem hiányzik a folyón. Malom malom után áll e zabolátlan folyóban, sőt magas vizállásnál tetejéig viz alatt; mert mind e malmok, hogy daczolhassanak a viznek gyakori megvadulásával, szilárdan vannak pilótákra építve, vagy sülyesztő szekrényekhez kapcsolva. Nagyon kezdetleges malmok, ugyan olyanok, a minők már a római korban lehettek, de annyival inkább összenőttek, egygyé váltak a környező természettel.

Krupával szemben, a hol a főút ismét a jobb partra, mindenekelőtt *Krupa* városába és e járási székhelyből a kerület fővárosába, vezet, elhagytuk a főútat, miután a minister röviden fogadta a krupai lakosság üdvözletét, igérve hogy visszatértében fogja meglátogatni. Ezúttal hegyi útakon, kerülővel, Czázinnak ment az út Bihácsba, hogy a minister ezt a félreesőbb járást és székhelyét is meglátogathassa.

Czázinnál a fogadtatás Hadzsi Ahmed aga Pozsderácz polgármester és a csekély keresztény községek knézjeinek vezetése alatt az egész környékbeli lakosság impozáns tüntetésévé alakúlt. A mint a minister hosszasan járna az egybegyűlt tömeg közt, meghallgatva mindenkinek panaszát és véleményét, a kinek csak volt, élénk drámai jelenet fejlődött, midőn nehány knéz és kmet vitatni kezdte a fennálló agrár-viszonyokat. Csak az, a ki a keletet ismeri, képes méltányolni, hogy a bizalomnak milyen nyilvánulása rejlik abban, ha az egykor annyira elnyomott osztály tagjai ily nyilt, sőt nyilvános taglalásba bocsátkoznak a kormányzati főhatalom személyesítőjével. Nem hiányzottak az élénk szinek és a hangos követelések, a mint a minister körül összetoluló szónokok egyszerre ketten hárman fejtették ki felfogásukat, keleti túlzó alázattal az egyik, kihevült követelő hangon a másik. Igaz, hogy a Krajnában tán nehezebb volt a keresztény

jobbágynak sorsa, mint bárhol másutt az országban. A lakosság nagyrészt muhammedán, a likai határőrökkel való szakadatlan villongások mindíg elevenen tartották a kölcsönös fanatizmust, végre pedig alig van nagyobb birtokos, az apró agák pedig csak a legnagyobb nyomás által tarthatták fenn úri módjukat. A jobbágynak kiszívása, a visszaélés súlyosabb, gyakoribb volt mint átalán az országban. Annál vérmesebbek voltak a keresztények reményei, melyeket az occupatióhoz kötöttek. Különösen a katholikus lakosság, — mely a krajnabeli keresztények közt túlnyomó többségben van, — soha sem szünt meg a határon áttekinteni, a honnan a szabadítót várta. Egyszerű felfogásában nem is képzelte máskép a dolgok menetét, mint hogy csapataink bevonúlása után a muhammedán elem egyszerűen ki fog pusztíttatni, az egész föld a keresztényeké, az egész ország pedig katholikussá lesz. Épen ez időben nem hiányoztak mindezen felül jelei bizonyos kivülről hozott mesterséges agitatiónak sem. Mindez megmagyarázza, ha egyesek, hozzászokva már, hogy az elébbeni visszaélések ellen a jobbágy óva van, uránák haragjától tartania nem kell, de viszont csalódva régi óhajaiban, hallva végre, hogy mostan jön egy férfiú, a kinek mindenki szabadon elpanaszolhatja baját, hévvel ostromolták a ministert, hol hő alázattal, hol követelő hévvel, olyan emberekként, a kik egészen újonczok a szabad szó használatában. Az egyik a tized eltörlését követelte. Azon egyszerű megjegyzésre, hogy a tized a császáré, és hogy adózni minden országban kell, másutt, például túl a határon akkor is, ha nem terem semmi, de itten csak abból és a szerint, a mi terem, — mindjárt egy egész csoport élénken protestált, szidva az elébbi szónokot, hogy a világért sem, a császárnak szívesen megadjuk, a mi a császáré, de minek fizessünk a földesúrnak is? Végre mégis megnyugodtak abban, hogy a kormány mindenkiről gondoskodni tartozik és gondoskni akar, de a földesúrtól sem lehet egyszerűen elvenni az övét.

Czázinnak is, mint csaknem minden nagyobb és számos kisebb helynek a Krajnában, meg van a maga fellegvára. Mostan egy új mecsetet emeltek falai közt a felkelés alatt elpusztúltnak helyette. Meglátogattuk még ezt is és a vele összekapcsolt, példásan vezetett medrezet (mecset-iskolát) és a járási főnök házánál elköltött ebéd után folytattuk útunkat. Czázin, félreeső hegyvidékén, Buzin, — a

Keglevicsek ősi fészke, — Pécsi és Bihács közt fekve, a hol annyi véres harcz folyt századról-századra, hires a maga énekeiről, nótáiról. A Krajna népe is, mint minden nép, mely regényes földön harczias hagyományokban él, dalokban mondja el érzelmeit, ünnepli hőseit. E dalvilágnak Czázin a központja, az ottani muhammedánok fő-ápolói. Átalán elég ismeretesek a délszláv dalok és énekek, de természetes, hogy a délszláv gyűjtők épen a *muhammedánok* nótáit kevésbé vették figyelembe. Már pedig az itteni nóták a *muhammedán bosnyákok* nótái és ezért érdemesnek tartottam gyűjtésüket. Mind Czázin vidékéről valók az itten következők:

I.

Látod ezt a vörös hajat?
Bánod-e ha kuszálom?
Már hogy bánnám, hogy ha bánnám,
Nem is hagynám kuszálni.

Látod ezt a fehér arczot,
Bánod-e ha csókolom?
Már hogy bánnám, hogy ha bánnám,
Nem is hagynám csókolni.

Látod ezt a fehér mellet,
Bánod-e ha harapom?
Azt se bánom, mert ha bánnám,
Úgy sem hagynám harapni.

Látod-e a fehér lábad,
Bánod-e ha felemelem?
Hogy ha bánnám, nem engedném,
Felemelni nem engedném.

II.

Összejön a három madár,
A ligetben, az ágacskán,
Első madár szumbulj-madár,
Másik madár buljbulj-madár,
A harmadik fecske-madár.
Melyik ének legszebb ének?
Szól a madár, szumbolj-madár:

Legszebb ének az én dalom,
Hogy ha szólok a templomon,
Kiesik a zarándoknak
Kezéből az olvasó is.
Szól a madár, buljbulj-madár :
Hogy ha szólok a medrézén,
Ellökik a jámbor szofták,
Ellökik a szent Al-Koránt,
Csak hogy engem hallgassanak.
Harmadik szól fecske-madár :
Hogy ha szólok a korcsmánál,
Elnémúl a naplopó mind,
Félrelöki a poharat,
Csak hogy engem hallgathasson.

Földrajzi részletei miatt érdekes a következő hősi dal :

Ozman bégnek könnyes szeme,
Végig tekint a síkságon.
A mint tekint, végig tekint,
Szilaj lovas neki vágtat,
Tüzes arany rajta minden,
A sisaktól a csizmáig.
Ozmán bég most megismeri,
Nuszret bégnek fia Szilics,
Fia édes testvérének,
Pozsegából, Dundjur-várból.
«Hogy vagy öcsém, jól és vigan?»
«Jól vagyok, de nem ám vigan,
Mivel téged sirni látlak.»
Ozman bég meg így szól hozzá :
«Hogy ha sírok, van is miért,
Tekints végig Ogaraviczán,
Hatszáz háza állott egykor,
Nem számítva szegény kunyhót,
Köztük álltak az enyémek.
A császári generálist,
Hogy az isten megbüntesse!
Ő felgyújtott mindent itten,
Elrabolta két leányom,
Én nem voltam akkor itten,
Messze voltam Istambulban,

Haza jöttem, mély gyászt láttam,
Mindkét lányom elrabolva,
Három éve már azóta.
Senki vissza nem hozhatja.»
«Csókolom a kezed bátyám,
Megnyergeltem jó lovamat,
Bejártam a császár földjét'
Összevissza mindenfelé,
A lányokat meg nem leltem.
Eljutottam *Kolozsvárig*,
Ott találtam embereket,
Malta-Sziget földjéről is,
Vásárolni jöttek oda,
Ők sem tudtak lányaidról.»

Végre Ozman bég levelet kap lányaitól, hogy Prozorban tartja őket fogva a császári generális. Ozman bég sereget gyűjt és kiszabadítja leányait. A generális elesik.

Ez a dal a múlt századból származik és még visszhangzik benne Erdélynek élénk összeköttetése a kelettel.

Az *occupatio* fölött készült számos ének közül a következő változatot danolják a guzlához a Krajnában:

Szivárvány a tiszta égen,,
Nézi Boszna hogyan bukik,
Nézi hogyan jön a svába,
Kosztajnicza, Gradiszkába.
Isten verje Ajnan urat,
Ajnan urat, generálist,
Hogy elfogta Feim Agát,
Három Kapetánovicsot,
Iszmi béget, Dervis béget,
Musztaj béget legifjabbat.
Felhő támadt tiszta égen,
Köd szakadt le a felhőből,
Ködből pattan vitéz lovas,
Hasszan bég a sötét lovas,
Utána a Krajna népe,
Ostromolják Banjalukát,
Nyári napon egész délig.
Esik Krupics az Ali bég,

Elesnek a bajraktárok,*
Levelet kap Hasszan a bég,
Bihács fehér kővárából:
«Isten áldjon Hasszan bégünk,
Ránk tört a két generális,
Czák az egyik és Rajdnéder,
Fehér Bihács elé jöttek,
Unna partján ostromolják»
Olvasta még Hasszan a bég,
És már másik levél röpült,
Brcska messze városából,
Hogy elesett Brcska vára,
Ott is beült már a svába.
De e hirnek hallattára,
Jön a mufti Taslidzából,
Omer effendi testvérével,
Át az egész Herczegovinán,
Vele jön a herczegócz nép,
Szerajevó elé mennek,
Itten talált ezer embert,
Krajnabeli katonákat,
A nagy császár katonáit,
A csatából jöttek épen,
Viszokonak mezejéről.
Összeszedi Abbasz basa
A legelső embereket:
«Szerajevó férfiai,
Halljátok a szultán szavát:
A svábára ne lőjjetek.»
Szól a mufti: «Abbasz basa!
Hogy ha neked van fermánod,
Nekem vannak hű vitézim,
Nem eresztjük be a svábát.»
Nagy zaj támadt, fegyver csörrent,
Abbasz basa félti éltét,
Szerajevót el is hagyja,
Vele mennek két ezeren,
Anatoli katonái.
Hadzsi Lója szól a néphez,
Szólva torka szakadtából:
«Szerajevó hű fiai,

* Zászlósok.

Fegyvert fogva keljetek fel,
Katona kell, hatezer kell,
Kalmár adjon ruhát, fegyvert,
Hogy a várost megvédhessük.»
E fölött míg tanakodtak,
Jön a levél Travnik felől:
Jajcza várát fenyegeti
Már a svába pusztulással.
Hadzsi Lója összeszedi
Seregének a legjavát,
Megindítja Travnik felé.
Üresen állt Travnik vára,
Jajczát védni siettek mind,
De hiába, hogy siettek,
Másnap imé visszatértek,
Visszatértek a csatából,
Jajcza magas kővárából.
Ott esett el a bihácsi
Musztaj bég és Rusztem bég is,
Német császár ágyújától.
Hadzsi Lója a seregét
Szerajevo felé viszi,
Ilidzsénél tábort ütött,
Levelet ír Gasziváczba,
A taslidzai muftiához.
Ez alatt a mufti elment
Poszavina sikságára,
Presliczánál össze akadt
A svábának seregével.
Harminczezer volt a svába,
A muftival nyolczezer csak,
És két ágyú, a fenséges
Császárnak két jó ágyúja.
Sötét éjjel, éjfél táján,
Szól a mufti seregéhez:
«Szült-e anya oly vitézet,
Ki a svába táborába
Belopózni, zavart csapni,
Vágni, lőni, bátor volna,
Hogy a svába, megijedve,
Egymást vágja, egymást ölje?»
És kilépett húsz jó vitéz,

Szót se szóltak, úgy tevének,
Mint a mufti parancsolta.
Zavar támadt a svábáknál,
Egymást vágják, egymást ölik,
Mind a fehér nap jöttéig.
Fehér hajnal hasadáskor,
Rájuk üt a kemény mufti,
Harczol sötét éjszakáig,
Onnan aztán visszatér a
Köves Herczegovinába.
A mint eztet Lója hallja,
Maga védi Szerajevót
Filipovics ellenében.
Filipovics generális,
Körülveszi Szerajevót,
Hadzsi Lója védelmezi,
Tüzet okád mindenfelé,
Hull a svába jobbra balra,
De lábáról Hadzsi Lóját,
Leüti egy sebes golyó:
Szerajevó, Szerajevó,
Filipovics a te urad!

E vidéken éneklik a következő ősrégi nótát is, oly időből, midőn Glamócs még nem volt török kézen:

A GLAMÓCSI VÁRBÓL

Glamócs várából mi jajgat
A vila-e, * mérges kigyó?
Nem a vila, mérges kigyó,
Emina a lányka jajgat,
Keserves bújában jajgat,
Fogva tartja őt a bán,
Keresztelni akarják őt,
De Emina nem akarja,
Ugrik inkább a mélységbe
Fehér torony tetejéről.
«Hitetlen bán várj egy kissé,
Míg felmennék a toronyra.»
Körültekint a toronyról,

* Hegyi tündér.

Látja apja udvarait:
«Apám háza, szívem jajja!»
Összefogja fehér ingét,
Elfelejti hosszú haját,
Igy leugrik a toronyról.
De megakad a hajában,
Igy lógott egy álló hétig,
Míg a haja végre elhalt,
S lezuhant a zöld mezőre.
Oda siet keresztény bán,
Megcsókolja újra s újra,
Eltemeti szép Eminát,
Kápolnát a síron emel,
Tetején egy arany alma,
Világ égett a fejénél,
Világ égett a lábánál,
Odajön az édes anyja,
Leoldja a kést a lánczról,
Önszívébe döfi a kést,
Lerogy, meghal, szegény anya!

*
* *

A járási főnök házánál elköltött ebéd után egyenesen délnek folytattuk utankat. Ostrozsácznál értük el ismét az Unnát, és délutáni ötkor Bihacsot a Krajnának régi, történelmi emlékezetességű fővárosát. Mióta *IV. Béla* felépítette Bihács várát, soha sem szünt meg szerepelni a magyar-horvát-bosnyák-török villongásokban. Sokszor volt itt magyar helyőrség még a török idők előtt. A törökökkel 1592-ben volt itt először nagyobb csata. A visszafoglalási kisérletekben 1692-ben és ismételve 1697-ben, ezúttal 12000 emberrel és 32 ágyúval ostromoltatott sikertelenül. 1717-ben és 1739-ben ismét vívtak falai alatt a császáriak a törökök ellen. A város mintegy 5000-nyi lakósságával, melynek fele muhammedán, festőien fekszik a biscsei sikságban. Biscse vagy Bicse, törökül Bebke, neve magának a városnak is, mely az Unnának itten számos ágakban kiszélesedő két partján és szigetein terül el kertek közt csoportosuló külvárosaival. Délnek a város fölött a *Debeljacsa* 569 méternyi csúcsa emelkedik az Unna bal partján, innen huzódik lefelé a folyón a széles, termékeny sikság, melyet az Unnával

párhuzamban nyugatnak egy bástyaszerű hosszú emelkedés határol, a magas Pljesavicza-Planina utolsó lejtője, mely egyuttal a határt képezi Horvátországgal.

A város előtt a lakosság volt kivonúlva és ennek élén a polgármester, *Mehemmed bég Alibegovics* és a gazdasági egyesület elnöke *Hasszan bég Ibrahimbegovics* fogadta a minisztert. Míg a küldöttségek és a kihallgatást kivánók összegyültek a kerületi főnök konakja előtt, gyors sétában a várost és a középületeket tekintettük meg. A belváros vagy vár az Unna balpartján képez kétrendbeli falak által körülvédett hatszöget, bástyákkal négy sarkán. Kivált az Unnára tekintő oldal ódon falaival, melyek részben még az első építő, IV. Béla király idejéből származhatnak, daczos, harczias látványt nyujt. Ez oldal közepén vezet ki az egyik kapu a fahidakra, melyek az Unna két széles ágát és egyik szigetjét kötik össze a túlparttal, ahol az egyik külvároson át vezet a ketté ágazó út nyugatnak Krupába, délnek Petrováczba. A déli kapun roskadozó citadellán át a horvát Zavalje felé vezet egy másik út egyenesen a zavaljei rasztelhoz; a harmadik, éjszaki kapu Izasics felé vezet. Déli, nyugati és éjszaki oldalán, melyek az Unna által védve nincsenek, széles vizárok veszi körül a falakat.

A kihallgatásoknál képviselve volt ugyszólván az egész Krajna. Küldöttségek jöttek Petrováczból, Kulen-Vakufból és Unaczból, az utóbbi pópa *Ilia Bilbia* alatt, aki a mi csapataink mellett csétavezető volt a felkelők ellen.

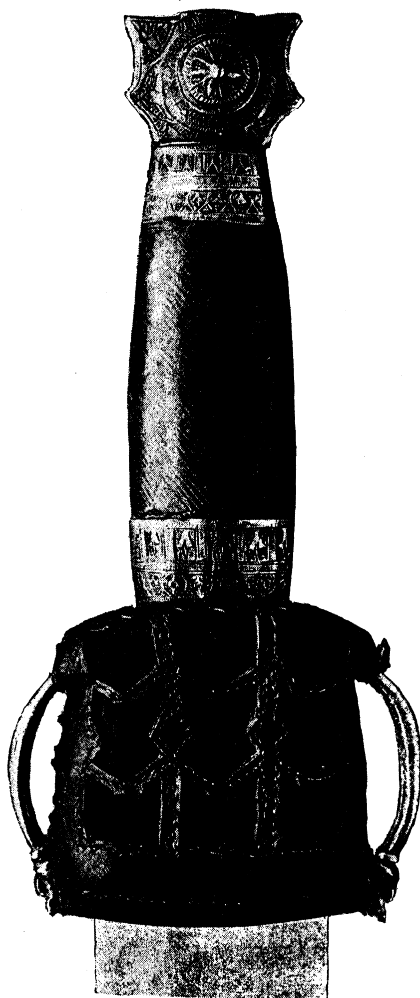
Az eléje hozott számos magánügy mellett az egész kerületnek főkép anyagi érdekeire fordította a miniszter figyelmét és a gazdasági egyesülettől fogva a felekezeti intézetekig minden közérdekű ügy újabb támogatást és bátorítást, ahol szüksége mutatkozott, anyagi segélyt nyert.

A bihácsi kerületet átalán a legelmaradottabbnak, a legszegényebbnek szokták tekinteni egész Boszniában. Bő alkalmunk volt meggyőződni, hogy legalább a fejlődés feltételei itt sem hiányoznak, és bizonyos lendület már eddig is mutatkozik.

Igaz, hogy a Krajna hátramaradott volt. Az örökös határvillongások a likai határőrök és a krajnai muhammedánok közt, melyek a legmélyebb békében sem szüntek meg, és melyekben a hadiállapot legalább a kölcsönös marhaelhajtásban állandó maradt, a gazdasági

fejlődésnek erős akadályát képezték. Az is igaz, hogy míg az áldott Poszavina az *egykori* bánáti földdel vetekedő televény-föld, és míg Bosznia többi részei is legalább Styriával állanak egy szinvonalon, a Krajna már karszt-terület. De az elkarsztosodás itten még nem jutott azon stádiumba, mint a Herczegovina némely részeiben. A magas bérczeket még hatalmas erdők borítják, köztük tölgyesek, melyek mihelyt meg lesznek nyitva a forgalomnak, egyik gazdagságát fogják képezni a Krajnának. Az alacsonyabb lejtőkön, ahol a hozzáférhetlenség nem védte az erdőt a pusztítás ellen, maga a természet mentette meg a humusz-réteget, mely e karszt-területet mindenütt födi. Mértfödnyi területekre födi sűrű haraszt az ilyen lejtőket, gyökereivel megfogva a földet, hogy le ne moshassa az eső. Persze sokáig ez a küzdelem nem tarthatna, ha nem jön segítségére a cultura. De ezeket a harasztos lejtőket, ahol közelebb esnek emberi lakhelyekhez, mind nagyobb területei szakítják meg a kukoricza- és buzaföldeknek, melyek buján teremnek. A mindenütt friss növényzetben zöldelő vidékeken átfutó csillámló folyóknak, a Szana, az Unna és az Unnacznak széles völgyei pedig végig nemcsak termékeny, hanem szorgalmasan cultivált, jól művelt és trágyázott területet képeznek. Országszerte kevés helyen termesztenek annyi buzát, mint itten, és évről-évre emelkedik ez a mívelési ág, mely ma már kivitelt is eredményez. Novi és Szanszki-Most vidéke vastermeléssel is foglalkozik, persze sajátságos primitiv módon, háziipar gyanánt. A kmet a saját földjén kapart érczet, melynek egy tizede az államé, egy harmada a földesuré, nyers vasrudakká dolgozza fel, mely míveletnél a vasnak mintegy 40 százaléka még visszamarad és elvész a salakban. Gabona és vas az Unnán és a Száván egész Belgrádig megy, a hajók pedig, melyeknek hordképessége 800 métermázsáig ér, többnyire cserépárúkkal megrakva huzatnak vissza emberi kéz által. A malmok sora a folyókon csaknem szakadatlan és a természetes sziklagátakat élelmesen használják fel. Legtöbbet ér azonban a lakosság élénk érzéke a szerzés és gazdasági haladás iránt. Az országban különben ritka, itten számos *szabad* paraszt mellett apró bégek és agák birják a földet. Talán ezért szokták e kerületet a legszegényebbnek tekinteni. De viszont épen ezért, szorítva a szükség által, fogékonyabbnak mutatkozik a haladás iránt, mint más vidékek nagy bégekkel és *nagy* birtokokkal. Egyes

apró agákra nézve, akik néha ketten együtt birtak csupán egy telekkel és ezen egy kmettel, igaz, hogy végzetessé vált az új aera. Azelőtt a szerencsétlen kmet terhére éltek; az évnek egyik felén át az egyik, azután a másik uraság tartatta el magát *mindennel* vendégként. Az ilyen visszaéléseknek vége szakadt, és az ilyen uraságok némelyike kivándorolt. A legnagyobb rész azonban megbarátkozott az új helyzettel, és az egykori agák mostan megélnek becsületesen mint fuvarosok, — ami a munkára szorúltak kedvencz keresete,— vagy mint kézművesek és szatócsok, jobban mint annakelőtte. Igy megszünt a kivándorlási kedv is, mely főkép az itteni apró agák közt mutatkozott volt. Sőt a kivándoroltak kezdenek visszatérni és épen Bihácsban jelentkezett egyik a többiek közt a miniszternél, aki Szmyrnából jött vissza, elpanaszolva, hogy ott nem is értenek bosnyákúl. Ma ezen a területen, ahol vértől ázott minden talpalattnyi föld, a legmélyebb béke uralkodik, a számos és kitünő utak, a gyorsan terjedő kocsiforgalom, a láthatólag fejlődő városok, Bihács, Novi, Krupa, melyek kereskedelmi központokká emelkednek: minden a békés munka sikereit mutatja. E kerületben keletkezett az első gazdasági egyesület is.

KÖZÉPKORI BOSNYÁK KARD

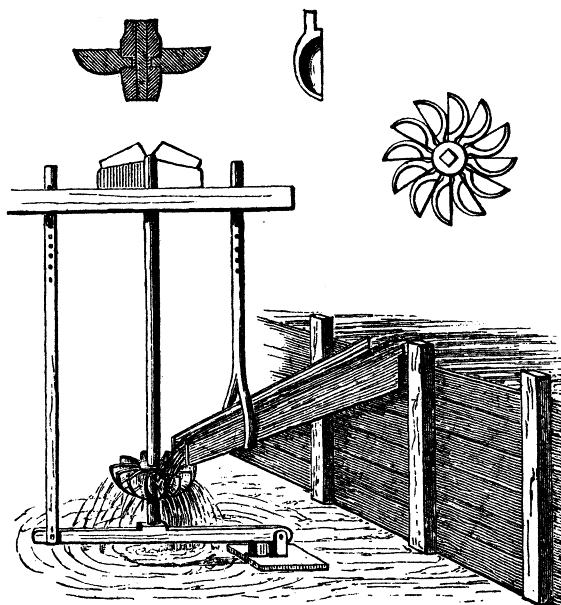
A kormány, mely habár csekély összegekkel, de minden haladási törekvést támogatni igyekszik, támogatta ezt az egyesületet is, de eszközeinek legnagyobb részét a lakosság maga teremtette ki. Ujabban ismét szokásba jöttek itten a lóversenyek is, melyek már azelőtt a lakosság egyik szenvedélyét képezték, de a véres évek harczai közt

feledésbe mentek. A krajnai muhammedán azt tartja, hogy ő a legjobb lovas katona, és ez a nép, noha hegylakó, csakugyan lovas nép, amint a százával megjelent bandériumok is mutatták, melyek csaknem minden mellékvölgyből elébukkantak, és a hegyek lejtőin száguldtak kocsijaink körül. A gazdasági egyesület tenyészállatokat vásárol, kisérleti állomásokat állít és nevezetesen sikerrel kezdte a komló-termelést. Egyes küldöttségek vasutat és az Unna hajózhatóvá tételét kérték a minisztertől. De azt is tudják, hogy az anyagi haladás egyik feltétele a szellemi. Számos községi iskolák emelkedtek, Bihács városa faragott kőből emelte díszes, emeletes iskolaépületét. Igy magának a lakosságnak igyekezete által fejlődik itten a jólét minden irányban.

A kihallgatások után a város által rendezett banket volt, mely alkalommal a minisztert fáklyásmenettel ünnepelték. Másnap az Unna jobb oldalán egyenesen a Krupába vezető fő-úton utaztunk vissza Noviba, Krupában tartva a déli pihenőt, már a mennyiben pihenőnek lehet nevezni egy pár órát, melyet a gyorsan elköltött ebéd után a miniszter a hivatalok megtekintésével és kihallgatásokkal tölt be. A krupai járás-főnöknél, ki a derék tábornok báró *Mollináry* fia, egy kis bosnyák ethnographiai és régészeti gyüjteményt találtunk, mely főkép három kardban valóban ritkabecsű darabbal dicsekedhetik. Báró Mollináry maga találta mind a hármat *Mosztár* körüli régi sirokban. Valamennyi egyforma, fél öl hosszú, három újjnyi szélességű két élű penge, rövid egyenes markolat, melyet a pengétől lekanyarodó sárgarézdiszítmény választ el; utóbbin bőr- és vörösposztó-burkolat foszlányai maradtak meg. A kardok vértezett lovasokra vallanak, hogy három sirban egyszerre találtattak, bizonyítja általános elterjedésüket. Minthogy hosszú, súlyos, egyenes kardok, és ilyeneket viselő fegyveresek a török foglalás óta a *Narenta* vidékére nem hatoltak többé, nyilvánvaló, hogy a bosnyák királyság korából erednek, és ez teszi oly becsessé őket, mert ebből a korból vajmi kevés az, amit eddigelé találni sikerült. Egy pár templom- és várromon és egy pár pénzdarabon kivül alig egyéb, mint az egész országban elterjedt bogumil sirok; szerencsére ezek a sirok épen úgy, mint az egyptomiak féldombor-műveikkel feltüntetik az eltemetettek életének jó részét, kivált mindazt, a mi a harczra és vadászatra tartozik; és valóban ugyane kardokat

találjuk számtalanszor kifaragva e sirokon is, úgy hogy semmi kétség sem maradhat, hogy a bosnyák középkori lovagok kardjai voltak.

Noviból másnap a régi török vasúton mentünk egyenesen Banjalukába. Mondanom sem kell, hogy e vasút, a cs. kir. vasúti ezred által kezelve, egyikét sem mutatja többé azon sajátságoknak, melyek a törökországi vasutakat szokták jellemezni. Azelőtt minden másodnap indúlt egy vonat, a lóvasutak gyorsaságával, az is üresen. Ma rendes forgalmat tart fenn Doberlintől Banjalukáig. A Szana jobb

MALOM-SZERKEZET

partján, az Unna felső völgyéhez minden tekintetben hasonló vidéken át haladunk Priedorig. Csakhogy a látvány élénkebb, mert a szürke fűzfák mögött hajókat látunk az Unnánál szelídebb folyón. Ugyanis Priedortól fogva a Szana hajózható és az itteni, a nilusi dahabiákra emlékeztető járművek, melyeknek száma mintegy százra megy, eljutnak Zimonyig, sőt Budapestig, néha az Al-Dunára is. Rendes forgalmuk azonban csak Jaszenováczig terjed, ahol az Unna a Szávába ömlik. Rakományuk vas, zab és kukoricza.

Priedor maga felekezetre vegyes 3500 lakossal biró kis város a Szana jobb partján; épen ott fekszik, ahol a völgyszoros sziklatömegekből egyszerre kilép egy bájos, viragzó sikságba. A város fölött emelkedő tépett sziklák hasadékaiban százával fészkel a sólyom, és innen szedik ki a banjaluka-vidéki bégek a sólyomfiakat. Mert a régi uraságnak sok egyéb hagyományaival, mely a többi Európában már régóta kiveszett, az itteni gazdag bégek még mindíg hüségesen ápolják a sólyomvadászatnak nemes sportját. Tavaszonként szedik ki a sólyomfiakat, kitanítják augusztusig és aztán kilovagolnak csoportosan és letarolt sík völgyeikben röpűlve a sólyom után, fogják vele a vadgalambot.

Priedortól kezdve, miután elhagytuk a délnek felfelé kanyarodó Szana-völgyet, folyton nyiltabb, és most már valóban buja vidéken át haladunk, melyet számtalan patak öntöz, malmok csaknem mindeniken. Novitól Priedorig másfél órát utaztunk és vagy öt negyedóra múlva kiérünk a dombok közűl a Vrbász völgyébe, a banjalukai sikságba, mely éjszakfelé tágúlva a Poszavinába megy át. Trn közelében érjük a Vrbászt, ahol a vasút keleti irányából egyenesen délnek fordúl, hogy a folyó balpartján felfelé haladva mintegy negyedóra múlva berobogjon a banjalukai pályaudvarba. Az említett *Trn* ma alig áll egy pár elszórt házból a Vrbász két partján. De a hagyomány szerint itt állott volna a régi város, és csak pusztulása után alakúlt volna egy órajárásnyira feljebb, már egészen a hegyszoros torkolatán az újabb Banjaluka. A hagyomány találkozik avval az átalános jelenséggel, hogy a török invasió előtt mindenütt a nyílt síkságban álltak a nagyobb városok, azóta azonban a szorosok elé a várak és hegyek alá vonúltak, vagyis inkább ezeknek védelme alatt új muhammedán város keletkezett, mint Szerajevo, Mosztár, Travnik, Banjaluka, míg a régi keresztény város vagy jelentéktelen helységgé törpült, mint Bán-Brdo és Blagaj, vagy teljesen elpusztúlt mint Lasva és Trn.

BANJALUKA

BARÁT-PÜSPÖK. — BANJALUKA. — A VÁR. — A RÓMAI FÜRDŐK. — HÜSSZEIN AGA BERBERLI ÉS A GYAUR-SZULTÁN ELLENI HADJÁRAT. — A TRAPPISTÁK. — A HANNOVERAI ÉS DÉLTIROLI TELEPITVÉNYEK. — A BANJALUKAI GAZDASÁGI EGYESÜLET.

MÁR-MÁR alkonyodóban volt a nap, midőn vonatunk megállott a banjalukai pályafőn, a hol csaknem az egész város künn volt. A pályafő mintegy félórányira fekszik még a várostól és a bevonulás gyorsaságában oly kocsiba jutottam, melybe még két egyházi férfiú is szállott. Eleintén, azt hiszem, kölcsönösen megvoltunk lepetve, míg a megismerkedés kiderítette, hogy tévedésből a püspök kocsijába ültettek. A banjalukai püspök még egészen fiatal ember s mint azelőtt az ország valamennyi kath. püspöke, ő is szent-ferencz-rendi barát. Megnyerő, szeretetreméltó ismerőst köszöntem e véletlennek.

Banjaluka, mint a legtöbb nagy város az országban, szintén szűk hegyszoros torkolatából terjeszkedik ki a síkságba.

Még egyszer, utoljára szorosan összeszorítja keletről a Ponir, nyugatról a Laus-hegység a Vrbász zúgó vizét. A hol ez kilép az erdős hegyek szűk szikla-defiléjéből, ott kezdődik a város. A Ponir keletnek, a Laus nyugatnak kanyarodva, egy keskeny, hosszú síkságnak nyitnak tért, melyen át a Vrbász, szorosan a Ponir alatt mindodáig, a hol a hegység éjszak-keleti oldaláról a Vrbanja patakja ömlik belé, kimegy az ó-gradiskai nagy Poszavina-síkságba. Mint a hogy a Vrbász a Ponir alatt folyik tovább, úgy szakad a Vrbászba a Laus nyu-

gatnak kanyarodó oldaláról a Crkvina patakja épen ott, a hol a síkság nagyobb mértékben tágul. A Crkvinán túl, annak jobb és a Vrbásznak balpartja közt, a két víz által képezett sarokban és a Laus hátára támaszkodva fekszik az ó-város a hozzánk áttekintő várral és nagy mecsettel. Vele szemben a Vrbász túlpartján, csak úgy szorongva a Ponir és a folyó közt, húzódik fel vékony házsorban messze a hegyszorosba, apró lakok és apró mecsetek csupa kertek közt, egy szegényebb városrész, mely külső községekben mintegy óráig találja folytatását, míg lassankint magányos erdei és hegyi lakokban vész el. A Crkvinán innen, ennek és a Vrbásznak balpartja közt, a hol a délről jövő Vrbász keletnek kanyarodása által a síkság voltaképen tágulni kezd, fekszik a keresztény városrész, mely a Vrbász felé eső részében czigány-kunyhókba megy át. E városrésztől is egészen elszakadva, még lejebb a síkságban, a gradiskai országúton terjed egy jobb épületekből álló újabb házcsoport, melyet csak hosszú fasor és török temetők kötnek össze Banjaluka zömével. Háta mögött, elszigetelve a Laus alatt terülő sík részben, még egy kisebb falusias házcsoport, Nova-Város. Egyes házak szerteszét láthatók a viruló, pezsdülő síkságban, egyes tanyák a hegyoldalak sötét zöldjében. A czigányvároson innen, de jóval lejebb a Vrbászon, mely miután kikanyarodott, hogy helyet adjon a sikság tágulásának, most már megint éjszaknak folyik, a folyónak két nagyobb szigete közt, magányosan tágas kaszárnya áll. Az alsó szigeten túl a Vrbanja patakja szakad jobbról a Vrbászba. Ugyanazon parton áll, de még jóval lejebb a trappisták zárdája; vele szemben, túl a folyón és túl a síkon, dombos hegyek alatt, a ferenczes barátoké. Innentúl aztán mind tovább tágul a banjalukai síkság, míg el nem vész a Poszavina nagy síkságába. Így mutatkozik Banjaluka fekvése már a pályafőnél, mely facsoportok által elválasztva a Vrbásztól, csaknem szemben fekszik a Vrbanja beszakadásával. Egyike a legszebb fekvéseknek, melyeket képzelni lehet; a vizek, hegyek, sziklák, erdők, kertek és szántók változataival, friss és buja élettel tele.

De Banjalukának nemcsak fekvése kedvező. Egyike a leghaladottabb városoknak, maga Szerajevo is csak újabban kezdi túlszárnyalni az által, hogy egy európai kormányzatnak és ezzel együtt annyi cultur-intézetnek központja. Banjaluka volt az első nagyobb

város, melynek még a török időből vasútja volt és végpontja lévén e vasútnak, egyik gyúpontja lett a forgalomnak, melyet az Ó-Gradiskán át a Szávához vezető kitűnő országút is fejlesztett. Igy Banjaluka lakossága már az occupatio előtt meghaladta a 20,000-et, melyből mintegy 16,000 volt muhammedán, 2500 orthodox, 1500 katholikus. Azóta is és pedig gyorsan emelkedik. Állat- és terménykereskedése jelentékeny. E kedvező viszonyok kifejezésre jutnak a város külsejében is. Nincs más város az országban, melyben annyi közönséges lakház solid európai módon volna építve, mint itt. Keleti jellegét leginkább a 45 mecset tartja fenn. Mi mindjárt a város elején, az említett fasor végén álltunk meg az ettől jobbra eső nagy, szép és kényelmes szálloda előtt, mely már magában is a város előhaladottságának, európai igények létezésének bizonyítéka. A vendéglő előtti térségen a különböző tanintézetek növendékei voltak felállítva és ezek is sorban üdvözölték a minisztert alkalmi köszöntőkkel; itt voltak az orthodox, katholikus és muhammedán iskolák, a nazarethi szent vérről nevezett apáczák leány-növeldéje és a községi tanintézet. Az összesereglett növendékek nagy száma, jó kinézése, a szónokló gyermekek bátor és értelmes fellépése is a város értelmes, haladó szelleméről tett tanúságot.

Ebéd után, melyen jelen voltak a város kitűnőségei, a városi tanács meghívására a belvárosban fekvő konak előtti térre rándultunk. Az ó-gradiskai út egyenesen tovább vezet, részben kertek és temetők között, a keresztény külvároson és a Cerkvina hídján át, ott aztán balra fordúlva, a belváros házai és a bazár mellett a Crkvina jobb partján haladunk le egész a várig, mely e patak és a Vrbász közti sarokba van építve, úgy, hogy mintegy 200 lépésnyi rövid oldala a Crkvinának, 500 lépésnyi hosszú oldala pedig a Vrbásznak támaszkodik. A vizek által nem védett másik két oldala 5 m. széles, 2 m. mélységű várárokkal van elválasztva a nagy szabad tértől, mely a vár és a többi épületek közt fekszik. Az árok mögül 6—8 m. magasságra emelkednek a bástyák, melyek a sarkokon erős tornyok közé vannak fogva. Az ó-városnak fekvő hosszú oldal közepén fekszik a főkapu, melybe fahíd vezet az árkon át. Vele szemben másik kapu nyílik a Vrbászra, melyen át ebből is híd indúl ki, a túlparti városrészbe vezető. A várfalak ki vannak javítva, de az egész

inkább csak férhelyül szolgálhat, mert három oldalról betekinthető a Banjaluka mögött emelkedő hegyek félköréről De ez nem gátolja, hogy ódon harcziasságában regényes jellemet adjon az egész környéknek. A vár hosszú oldala és a város házai közt, melyek nagyrészt még a bazárhoz tartoznak és betekintést engednek az ó-város hegynek-völgynek menő szűk utczáiba, szépen tartott, fákkal és rózsabokrokkal díszített sétány terül el, mely már hullámzó sokaság által volt ellepve. E séta-tér végén ismét jelentékenyebb épületek díszítik a környéket. A vár sarkával szemben áll a város legnagyobb, az ország egyik legszebb mecsetje, a kupolás Ferhadia-dzsámia, mely tulajdonképen az ausztriai Auersperg-család pénzén épült. Ferhad basa boszniai vezír 1576-ban a horvátországi Radonján megvervén Auersperg Eberhard tábornokot, egyebek közt ennek Engelbert nevű fiát is elfogta. A váltság-díjból épült a hagyomány szerint a Ferhad-dzsámia. A vár rövidebb oldalával szemben és szintén a Vrbásznak támaszkodva áll a konak, terjedelmes, magas, de egyszerű épület, melyet csak a tarka musarabia-rácsozatok díszítenek. Itt foglaltunk helyet egy lugasban a Vrbász partján és gyönyörű látvány terült el előttünk. A nép hullámzott mögöttünk a mecset nagy hársfáitól egész a vízig, a Vrbász zúgott mély sziklaágyában alattunk, partvonalai pedig és a várból átvetődő hídja az apró mécsek ezrivel fénylő körvonalaiba voltak fogva. A túlpartról dió- és szilva-fák közül szőlővel befuttatott apró faházak tekintettek át a Ponir-hegy sötét tömegei alól, melyeken bérczi tüzek villogtak fel. Most megharsogot a katonazene is és tetőpontját érte az általános öröm. Késő éjjelig ültünk ott cigarette és török kávé mellett élvezve az érdekes festői szép látványt.

Banjaluka régi város. Valószínű, hogy ugyanazonos a Peutinger-féle tábla «Castra» pontjával az Urbanus folyón és nem szenved kétséget, hogy a Salonából Dalmátián át Pannoniába vezető út itt ment át «Ad Fines» és «Servitium», a mai Brebirnek a Száván, mely hely már pannon földön volt. Ez az út az, melyen át az avarok a római birodalomba törtek. Banjalukának egyik római emléke ma is áll. A római fürdők, melyektől nyilván a város neve, «Lukács-fürdő» is ered. A középületek megtekintése alkalmával meglátogattuk e fürdőket is. A Vrbász jobb partján, körülbelül a várral szemben

kezdődő és a hegyszorosba mintegy egy óráig felhúzódó városrészben fekszenek, már jó darabnyira felfelé a folyón. Ez az egész városrész szorosan a folyó és a Ponir közt nyujtózik. A hegy eleintén mintegy 100, feljebb egész 300 lábnyira emelkedik a folyón, melybe néhol meredek sziklafalként esik le. A víz medre egészen sziklás, esése erős, a számtalan malmot szolgáló gátak által még zúgóbb; a víz, noha sekély, de 2—300 lábnyi széles; a túlparton gyümölcsfáktól borított dombokban emelkedik a másik hegység. A kanyargó hegyszoros az el-elvesző és ismét kibúvó házsorral és egy-egy mecsettel a lombos kertek és sziklafalak közt, a zúgó Vrbász és forgó malmok által élénkítve, egyike a legszebb idylleknek. Ez idyll közepén fekszenek két csoportban a máig is úgynevezett «római fürdők.» Az egyik egy híd közelében puszta omladék, melyből meleg forrás bugyog. E helyen a 70-es években 600 darab római pénzt találtak. Feljebb a vízen áll a még ma is használt fürdő, kupolás, zömök épület, mely a VI-ik századra vall, mellette egy másik romokban heverve, körülöttük még három fel nem fogott meleg forrás.

Jelentékenyebb várossá egyébiránt Banjaluka ép úgy, mint Szerajevo és Mosztár mindenesetre csak a törökök alatt fejlődött, kik alatt átalán a régi főpontok lehanyatlottak, elpusztúltak, újak keletkeztek, fontos útszorosok előtt való fekvésükben, külső jellemükben is közös eredetre vallva. A bosnyák-magyar korszakban Jajczának egyfelől, Brebirnek másfelől sokkal nagyobb volt politikai fontossága, sem hogy köztük fekvő nagyobb város fejlődhetett volna. Századokon át az erős Brebir és az erős Jajcza közt mozogtak, csaknem szakadatlanúl bosnyák, horvát, magyar, török hadseregek és ez sem kedvezhetett oly helységnek, mely csak mint a békés forgalom központja emelkedhetett fontosságra. A mint azonban Jajcza elestével megszilárdúlt a török uralom, Banjaluka előtérbe lép, mert úgy, mint azelőtt Jajcza körül, most Banjaluka körül folynak az összeütközések. 1527, 1688 és 1737-ben csatáztak itten osztrák-magyar seregek a törökökkel. Azóta, hogy 1737 aug. 4-én Hildburghausen herczeg megveretett a bosnyák születésű boszniai vezír, Ali pasa Ecsimovics által, a város háborítlanúl és gyorsan fejlődött és e század első felében messze az egész vidéknek már politikailag is központja, mint ilyen is nevezetes szerepet játszott.

Valóban Banjalukából indúlt ki tán a legnevezetesebb, legjellemzőbb mozgalom, melyet a törökkori Bosznia annyi véres és nagyszabású mozgalom közt felmutathat. Innen indúlt ki az a csodálatos hadjárat, melyben felkerekedtek a bosnyák bégek és agák, hogy kibontva a próféta zászlaját, egy hitetlen, gyaúr szultán ellenében helyreállítsák Stambulban a valódi izlamot. És csak egy hajszálon múlt, hogy vezérük, *Hüsszein aga Berberli*, a «boszniai sárkány», miután győzelmesen elfoglalta Ó-Szerbiát és egész Bulgáriát, a törökök ellen az izlam megmentésére síkra szállt bosnyákok élén győzedelmesen be nem vonúlt a khalifák székvárosába.

A bosnyák nemzet nagyrésze s csaknem az összes bosnyák nemesség, nem pusztán gyáva gyöngeségből, hanem véres üldözések és harczok után, az üldöző latin és görög egyházak elleni gyűlöletből vetette volt magát a törökök és a muhammedanismus karjaiba. A bosnyák bogumilek tömeges áttérése a muhammedanismusra eleintén kétségkívül csak külsőleges vala. Felvették a megtérőkre különben is könnyű török jármot, hogy szabadúljanak a régitől, hogy boszút állhassanak üldözőiken, de megőrizték titokban, jövőt remélve, a bogumil hagyományokat. Ezek azonban egy-két nemzedék alatt anynyival könnyebben mehettek feledésbe, minél több volt a belső és külső érintkezési pont a bogumil és a muhammedán vallás közt, minél inkább megszilárdúlt a török hatalom és minél bővebben nyitott az újon megtérteknek fényes anyagi és politikai helyzetet. A Magyarország s utóbb Ausztria elleni harczokban e renegátok valának a török előharczosai és ők maradtak az ország valódi urai, a középkori olygarchia összes, a korlátlan önkény által fokozott kiváltságaival.

Nem csoda tehát, ha összeforrtak a muhammedanismussal, sőt bevitték új vallásukba mindazon vallásos fanatismust, melyet bogumil őseiktől öröklöttek s mely átalán minden időkben oly nagy szerepet játszott honfitársaik közt valláskülönbség nélkül. Midőn az ozman birodalom már régen megszűnt az izlam terjesztéseért harczolni, midőn békés lethargiába sülyedt volt már, melyből csak az önvédelem kényszere rázta fel koronként: a bosnyák muhammedánok, jobban muhammedán bosnyákok, még mindíg szakadatlanúl folytatták a harczot, többnyire a maguk szakálára, hol a mi határvidékünkbe törések

alakjában, hol a montenegróiak, saját keresztény alattvalóik, vagy a felkelő szerbek ellen. A kereszténységgel megbékült ozman birodalomra, kivált fővárosára és kereskedelmi góczpontjaira mindinkább hatni kezdtek a keresztény, vagy legalább európai eszmék. A muhammedán bosnyákok az európai forgalmon és minden európai érintkezésen kivül esve és a keresztényekkel való szakadatlan harczok közt, szűzen őrizték meg a nem transigáló izlamot, öröklött fanatismussal, «úri hitük» felsőbbségének egész büszkeségével.

Midőn tehát *II. Mahmud* a szerb felkelés és az orosz invásió győzelmeivel szemben a birodalom regenerátiójára gondolva, nagyszabású reformokhoz nyúlt és kipusztította a minden változás útjában álló, de hadi fontosságukról lehanyatlott jancsárokat, kik közt mindenkor oly nagy szerepet játszottak a bosnyákok, — midőn nemcsak a szerbeknek fegyverrel kivívott autonomiáját ismerte el, de szabad vallásgyakorlatot engedélyezett átalán a keresztényeknek és mindezen felül centralizáló reformokkal is fenyegette a porta helytartóival addig csak játszó bosnyák bégek és agák úri korlátlan hatalmát, természetes, hogy a sértett és fenyegetett érdekek a sértett vallás zászlaját bontották ki. Mert megtámadott anyagi érdekeiért az ember többnyire valamely eszményi érdek lelkes jelszava alatt szokott síkra szállni.

Még a Karagyorgyevics-féle szerb felkelés ellen a harczra mindég kész bosnyák bégek lelkesen harczoltak a porta alatt. Alig hogy azonban híre ment, hogy a szultán fel akarja szabadítani a szerbiai rájáht, sőt e végből a felkelőkkel alkudozik, a bosnyák jancsárok a zvorniki Ali bég Vidaics vezetése alatt fegyvert fogtak az újítások ellen. Csak 1821-ben nyomta el ezt a mozgalmat az erélyes Dzsel-al-Eddin basa, a ki egy éj alatt harmincz bosnyák dynastának fejét vétette.

Midőn azonban 1826-ban hírét vették a bégek, hogy Stambulban leölettek az összes jancsárok, Ali bég Vidaics ismét kitűzte a lázadás zászlaját, és az akkori boszniai vezír Hadzsi Musztafa basa, midőn kiakarta hirdetni a jancsárokat feloszlató császári fermant, kénytelen volt Travnikból menekülni. Utódja, az erélyes Abdurrahman, volt belgrádi basa, ismét véresen és számos kivégzéssel nyomta el a lázadást. Idáig fejlődtek az ellentétek, midőn főkép az 1828—29. orosz háború folytán II. Mahmud és nagyvezíre Resid-basa komolyan

hozzá láttak a régen tervezett reformok megvalósításához. A bosnyák urak jogaikon kivűl most már a vallást is megtámadva látták. Ali bég Vidaics fia híven atyja hagyományaihoz, most is fegyverre hivta őket. De valódi központja a mozgalomnak ezuttal *Banjaluka* volt és innen indúlt ki 1831-ben a szultánra nézve a legveszélyesebb bosnyák lázadás, a boszna-bégek híres hadjárata Stambul kapujáig. Az ó-gradiskai kapetán, *Hüsszein aga Berberli* villanyozta fel és ragadta magával a vidékebeli összes muhammedán lakosságot. Tömegesen csatlakoztak hozzá a Krajna apró agái. *Banjalukában* gyültek és tömörültek a felkelők. Vezérük minden tulajdonnal birt, hogy a tömegekre hasson. Deli ifjú, gazdag, tekintélyes, vitéz, elragadó szónok és oly vallásos volt, hogy hívei szentnek hirdették a dervis-köntösben harczra hívó vezért. Leirhatlan lelkesedés terjedt el egész Boszniában, midőn hire ment, hogy kibontotta a zöld zászlót a Próféta nevében, szent háborúra a gyaur-szultán ellen. Sokan új prófétát, vagy a régóta megjósolt Mahdit látták benne.

Hüsszein aga Berberli, aki maga «Zmai boszanszki» — Bosznia sárkánya — nevezte magát, mindenekelőtt a vezír székhelyének, Travniknak indúlt. Itten elfogta Ali basa Moralja vezírt, nyilvánosan kivetkőztette európai szabású nizam-egyenruhájából, megmosatta mint tisztátlant, bűnbánó imákat mondatott vele, és régi törökszabású ruházatban magával hurczolta. Szerajevoba való fényes bevonulása után a török hivatalnokok elüzettek az egész országból, egy részük legyilkoltatott, és elpusztittatott minden, a mi a török kormányzatra emlékeztetett. A fogoly vezírnek sikerült a Ramazan alatt Stolaczba szökni, ahonnan a portához hű maradt herczegovinai dynaszta, Ali bég Rizvanbegovics segítségével az osztrák határon át menekült.

Hüsszein aga Berberli 40,000 emberrel a Rigó-mezőre vonúlt, mely már annyi döntő ütközetet látott, és ahol 1389-ben először harczoltak a bosnyákok a törökök ellen. Itten csatlakoztak hozzá 20,000 emberrel a szintén felkelő albánok *Mustafa* basa alatt. *Hüsszein* aga rövid idő alatt elfoglalta Prizrend, Ipek, Zsófia, Nis városait és egész Bulgáriát. Resid basa, a nagyvezír, az oroszokkal kötött béke által felszabadúlt nizam-sereggel vonúlt ellene. De inkább bízott diplomatiájában, mint fegyverében. Tudta, hogy már kitört a személyes versengés és féltékenység a két felkelő-vezér közt. Mindenikkel külön

bizalmas alkudozást kezdett. És midőn Hüsszein agának megigérte a boszniai kormányságot, ez elvált Mustafa basától, kiről jól tudta, hogy a nagyvezírrel szintén alkuszik.

Resid basa most az albánok ellen fordúlt, Prilipénél véres ütközetben megverte őket és három havi ostrom után elfogta a Skutari falai közé menekült Mustafa basát. Ezalatt folyton folytatta alkudozásait Hüsszein agával, a ki független ur gyanánt uralkodott a minden török befolyás alól felszabadúlt Boszniában. De sem bajtársa a tuzlai kapetán, Mahmud basa, sem a portához mindíg hű maradt Ali bég Rizvanbegovics stolaczi kapetán, sem Ismail aga Csengics gaczkói kapetán nem akarták elismerni felsőbbségét.

Hozzájárult ehhez, hogy az egész Krajnát osztrák csapatok occupálták Rukavina és Novák tábornokok alatt, miután az ottani agák folyton nyugtalanították volt a határőrvidéket a nélkül, hogy a porta a fennállott viszonyok mellett a reclamatióknak eleget tehetett volna. A porta végre felhasználta ezen állapotokat, hogy miután az albánokkal végzett, végezzen *Hüsszein* agával is. Kara Mahmud basa vezette a török sereget ellene. Minden oldalról megtámadva, elhagyatva, elárúlva, a boszniai sárkány kénytelen volt elkeseredett védelem után elhagyni az országot. Magyar földre, Eszékre menekült. Itten még egy ideig fényes udvart tartott, híveivel és száz testőrrel környezve. De nem tűrhette a számkivetést, az idegen földet Kegyelemért folyamodott a szultánhoz, a kit vissza akart volt vezetni az igaz izlamhoz. 1832 végén érkezett meg a nagyúri fermán Zimonyba. A cs. kir. tisztikar jelenlétében, fényes kisérettel, hű bajtársa, az ifjabb Vidaics karjára támaszkodva, könyező szemmel hallgatta meg Hüsszein aga Berberli a fermánt, mely megfosztotta minden birtokaitól, czímeitől, méltóságaitól és a távol Trapezuntot jelölte ki szabad tartózkodási helyéül. Jajgatva panaszolta sorsát, hogy el nem eshetett a drága szülőföldön; aztán alázatosan hajtotta meg fejét és elfogadta a számkivetést, mely legalább muhammedán földön hagyta élni-halni.

Igy végződött az ifjú, deli, mesésen gazdag, nemes, vitéz és nagylelkű Hüsszein aga Berberli, a ki harczra szállott a gyaur-szultán ellen «a szabadságért és az ősökért», a hogy a méla guzlához ma is énekli a banjalukai nép. A számüzöttnek meghasadt a szive még mielőtt Trapezuntba ért volna. Hatalmas ellensége, a stoláczi kapetán,

most már *Ali basa* Rizvanbegovics, mint a fényes porta helytartója független kis király gyanánt uralkodott a Herczegovinában, míg alig két évtized múlva ő is a lázadás zászlaját tűzte ki. Csakhogy ő legalább «elesett a drága szülő-földön«. Főbe lövette *Omer* basa.

Banjalukai tartózkodásunk egy napját kirándulásoknak szenteltük. A város környékén levő vallásos intézeteket és a telepítvényeket kivántuk megtekinteni. Mintegy hosszú sorban feküsznek ezek a Vrbász mentén éjszaknak terjedő és folyton táguló síkságon. Két apácza-rend tart fenn itten leánynöveldéket. A zárdák közt azonban a legérdekesebb a trappistáké. 1868-ban elüldözve a Rajna vidékéről, hiába kerestek a szerzetesek letelepedést a keresztény államokban. Végre a szultántól kaptak menhelyet Banjaluka közelében, a hol a Vrbász jobb partján telkeket vásároltak és zárdájukat építették. E zárdában a rendnek teljes, kérlelhetlen szigora uralkodik. És talán épen ez a hallatlan szigor imponált a lakosságnak annyira, hogy a trappisták iránti tisztelet mondhatni határtalan minden felekezetnél. A bosnyáknak mély vallásossága, mely annyi rajongó gyülölséget és összeütközést szült, a szigorú vallásosságot a más felekezetbelinél is tiszteli és ha valaki a szent élet hirében van, tisztelettel és bizalommal fordulnak hozzá más vallás hivei is. Olyan szigorú életűek, mint a trappisták, a legszigorúbb dervisek közt sincsenek. Ámulattal hallották és tapasztalták katholikusok, görögök és muhammedánok, hogy ezek a férfiak apró czellákban lakva, melyekben épen csak szalmazsákjuk fér el, rövid éjjeli pihenő után, mely alatt le nem vetik fehér csuhájukat, már reggeli két órakor hozzálátnak naponkénti imáikhoz és hasznos munkáikhoz; hogy lemondtak még arról is, a mi a legnyomorúltabb ember fiának is elidegeníthetlen öröme és vigasza, és örökös némaságban töltik napjaikat, hogy világi eszmék ne zavarják túlvilági elmélkedéseiket; hogy beszélni csak külön engedélylyel, kötelességük teljesítésében beszélnek, és hogy azon bűnöket is, melyeket lemondásteli szigorú életük mellett legfölebb gondolotban követhetnek el, péntekenkénti kegyetlen ostorozással igyekeznek önmagukon, megbüntetni, a szalmazsákon kivűl a flagellum lévén egyetlen bútoruk. Ez az életmód, ezek a gyakorlatok a vallásos rajongásra hajló népre mély benyomást kellett hogy tegyenek, és nemcsak katholikusok, hanem orthodoxok és muhammedánok is kitüntető tisztelettel fogadják

a fehér barátokat, ha valahol ritka alkalom nyílik látásukra. Igy láthattuk ezt már a miniszter bevonulásakor, melyen részt vett a prior is néhány szerzetessel, sajátságos, mondhatnám bibliai csoport, hajadonfejű férfiak lengő ősz szakállal, fehér csuhában, lóháton. Ez a szigorú élet tán inkább nyerte meg a lakosságot a trappistáknak, mint hasznos tevékenységük, de utat tört ennek a tevékenységnek is, úgy hogy a zárda csakhamar közművelődési gyúponttá emelkedett. Nemcsak az előbbre haladott földművelést tanítják a szerzetesek saját példájuk által, gőzgépekkel művelve földjeiket, hanem terjesztik az ipart is. A zárdának mintegy száz lakója közt van czipész, szabó, takács, kovács, fazekas, stb. Maguk számára mindent, sokat készítenek elárusításra is. Minden egyes szerzetesnek kell valamely ilyen rendes foglalkozással birni. Ezenkivűl iskolát tartanak fenn, melyben ingyen oktatnak, felfogadják az árvákat és bőkezűen gyakorolják a jótékonyság minden nemét.

Jóval túl ez érdekes telepen, mintegy két órányira lefelé a gradiskai úton feküsznek egészen másnemű, de nem kevésbé érdekes telepek.

Itt terjeszkednek ki a Vrbász melletti Maglaj helységénél, a hannoverai és a déltiroli telepítvényesek gazdaságai. A déltiroliak közül 58 családot, összesen 318 személylyel telepített ide a kormány, kiosztva köztük 3015 dunum (1 d. = 1000 □ mtr.) teljesen míveletlen irtvány-földet. Ezek a telepítvényesek minden vagyon nélkül jöttek és így természetesen csak lassan haladhatnak, de haladnak és lassanként egy dunumot a másik után vesznek mívelés alá; a letelepűlés első pillanatában galyakból összetákolt gunyhó helyett a legnagyobb rész már tisztességes épülettel bir. Ez a telep a legnagyobb, utána következik a *Konjicza* melletti, de szétszórva az országban mintegy 16,000 telepítvényes van már letelepítve. Ez sokkal kisebb szám, semhogy politikailag bármi jelentőséggel birhatna, de igenis nagy fontossággal bir gazdasági szempontból, mert mind e telepítvényes többé-kevésbé egy haladottabb földmívelésnek csinál gyakorlati példája által propagandát, a mi minden elméleti oktatásnál és rábeszélésnél többet ér. A telepítés ügye külön törvénynyel szabályozva még nincs, mert ez a jelenleg fennálló agrár-viszonyok közt korai volna. Ott azonban, a hol telepítések történtek és történ-

hetnek, általán a következő szempontok irányadók: minden család munkaerejéhez mérten kap bizonyos területet a rendelkezésre levő állami birtokból, mely rendszerint eddig míveletlen irtvány-föld, és pedig épületekre, szántóra, rétre, esetleg legelőre; telepítvényes községek közösen kapják legelőjüket; az átvételkori becsár részletenkénti törlesztése esetről-esetre megállapított évszám után kezdődik; ingyen-földek átadása már azért sem látszott szükségesnek, mert a míveletlen területek becsára különben is minimális és törlesztése is csak évek múlva, ekkor is csekély részletekben kezdődik; a maglaji déltiroliak telepítvényén a legnagyobb terület, mely egy családnak (14 taggal) adatott 105 dunum, a legkisebb (3 tagú családnak) 25 dunum; az említett módon törlesztendő földön kivűl ingyen adatik a szükséges épületfa, és pedig egész községeknek iskolára és templomra való is; a földek és épületek 10 évi adómentességet élveznek, a mennyiben az illető terület már azelőtt megadóztatva nem volt; a mennyiben a telepítvényes mellékfoglalkozása által vagy különben személyes jövedelmi adó-köteles volna, adómentes jövedelme 10 éven át 3000 piaszterrel számittatik; az adómentesség megszünik, mihelyt a telep az országon kivűl tartózkodó vevőnek eladatik; vagyontalan telepítvényeseknek a kormány bizonyos költözködési előnyöket is nyujt; osztrák és magyar alattvalók fenntarthatják alattvalói viszonyukat; külföldiek előnyben részesülnek, ha alattvalói kötelékükből elbocsáttattak. Végre azokat, a kik nem állami, hanem magánbirtokra telepednek, a kormány erkölcsi támogatásban és védelemben részesíti, különösen az irányban, hogy lelkiismeretlen űzérek áldozatáúl ne essenek.

Hogy ha a maglaji déltiroliak telepítvényeiben még a vagyontalanúl jött bevándorlók eredményes bár, de sokszor súlyos vagyonszerzési küzdelmét láttuk, egészen más képet nyujtott már a rajnaiak telepítvénye, mely átalán egészen külön állást foglal el úgy jóléténél, mint értelmességénél fogva az országbeli telepítvények közt. Ez a telepítvény egy virágzó községet képez, melynek már neve «*Windthorst*» mutatja eredetét. A porosz uralommal elégületlen kivándorlók ezek, a kik pénzzé tették vagyonukat és művelt igényeiknek megfelelő új otthont teremteni maguknak telepedtek meg oly földön, mely szülőföldjükhöz képest legalább félig vadon volt. Volt, mert ma már a

derék épületek, a jól mívelt földek a leghaladottabb országban is párjukat ritkítanák. Igy a szerencsés Banjaluka körül minden találkozik, a mi impulsust adhat a haladásnak.

A telepítvényesek egyike a következőket irja egyebek közt a «Bosn. Post» 1886 május 4-iki számában:

«Mi itten az osztrák-magyar monarchia határán nyugalmas, jóindúlatú nép közt élünk, ép ugy örvendünk a közbiztonságnak, mint régi hazánkban, és azon meggyőződést nyertük, hogy szorgalom, soliditás és némi erély által itten mindenki szerencséjének kovácsa lesz, és telepünk virágzása eléggé bizonyítja ezen nézetünk helyességét. Hátrányúl csak az elégtelen gazdasági ismeret, nagyon is csekély forgalmi tőke és túlnagy család szolgálhat, melyek nem egy derék társunkat akadályozzák törekvésében. Átalán meglehetünk elégedve és kevés a kivánni valónk . . . Reméljük a legjobbat ugy az egésznek, valamint az egyes telepítvényesnek javára; könnyű szivvel nézünk a jövőbe, miután fáradozásunk jutalma ritkán marad el, és kivánjuk a sikert első sorban azért, hogy ujabb jövevények is gyarapítsák telepünket. Az országos kormánynak minden lehető támogatást köszönünk, és hálából hű és hasznos alattvalói akarunk lenni az államnak e jelszóval: «Munka és Egyetértés.»

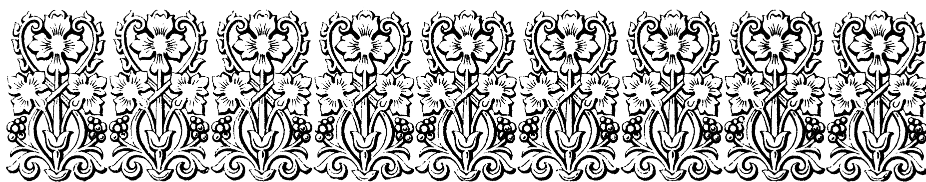
Nem csoda, ha ilyen viszonyok és elemek mellett Banjaluka körül örvendetesen és évről-évre halad a földmívelés és e vidék egyike volt a legelsőknek, melyeken gazdasági egyesület is létesült.

A banjalukai gazdasági egyesület a kerületi főnök, *Kukulejvics* és *Szmail bég Imbrahimbegovics* polgármester kezdeményezése mellett 1884 május 1-én alakult. Szervezete a viszonyoknak megfelelő módon köti össze az egyszerűséget a czélszerűséggel. Az alapító tagok egyszer mindenkorra 25, a rendesek évenként 3 frtot fizetnek. Nemcsak a város tekintélyesebb lakosai, hanem a távolabb fekvő vidékekről is mindjárt mintegy 50 muhammedán birtokos lépett be. Az első teendő egy kisérleti állomás felállítása volt, melynek területe a pályaudvar és a Vrbász közt fekszik. Ennek mindjárt első megmívelésénél oly mérvben mutatkozott a közérdeklődés, hogy a szomszédos helységekből 40 ekével és 130 munkással jelentek meg önként a parasztok.

Ez érdeklődés kezeskedik arról, hogy ezt az értelmes fajt csak fel kell rázni lethargiájából, hogy buzgón lépjen a haladás útjára.

Mindjárt ezen alkalommal kitünt, hogy ugyanazon faluban a legkülönbözőbb ekék vannak használatban, a jobbak mellett olyanok is, melyek a római korból maradtak fenn változatlanúl, sőt egészen vasalatlan faekék is. Egyik első gondja volt az egyesületnek czélszerű ekék terjesztése. A kisérleti állomáson előforduló minden munkához meghivatnak a parasztok és az egyes munkálatok népszerű oktatással kötettnek össze. Az egyesület titkára ezenfelül mint vándortanító működik. A tagoknak ingyen osztatnak vetemények és oltványok, de méhkasok, bárányok, sertések, tehenek is azon feltétellel, hogy az első tenyésztés az egyleté, mely azt ismét tovább osztja. Végre minden 3 évben kiállítás rendezendő, melyen jutalomdíjak osztatnak. A banjalukai egyesület példája már több helyt buzdított az országban hasonló kezdeményezésre.

A VRBÁSZ VIDÉKE. BOSNYAK BÁNYÁSZAT

A VRBÁSZ VÖLGYE. — RÓMAI ÉS TÖRÖK KATONAI ÚT. — A FILIPOVICS-CSALÁD. — BOSNYÁK MÉNES. — KLJUCS. — RÉGI CULTURA A VADONBAN. — VARCZAR-VAKUF. — A VARCZARI KISZLAR-AGA. — MAJDÁN ÉS RÉZBÁNYÁI. — A RÓMAI BÁNYÁSZAT. — A «PROCURATOR METALLORUM». — KÖZÉPKORI BÁNYÁSZAT, ERDÉLYI BÁNYÁSZOK. — TÖRÖK BÁNYÁSZAT. — ÚJABB MÜVELÉS.

Banjalukából Jajczába a Vrbász-völgye, mely a két várost összeköti, volna a legtermészetesebb út, a legszebb is, mert vadregényes folyó mentén, sziklák között, hűvös erdők, régi várromok alatt vezet el. Van is erre út, de csak lovas ösvény, és pedig egyike a legjárhatatlanabbaknak. A rendes közlekedési út, melyen szekerek is, — habár a mint tapasztaltuk, csak nagy nehezen, — haladhatnak, mindjárt Banjalukán túl elhagyja a völgyet, megmássza a Dobrinja-Planina sívár, kietlen fennsíkját, mely a folyótól nyugatnak fekszik, és hegyen föl, hegyen le, fáradságos meredekeken és iszapos mélyedéseken át hosszas-hosszú félkörben csak Jajczánál éri el megint a Vrbász vizét. A törökök, valamint a rómaiak nem szerették a természetes útvonalakon, a völgyeken át vezetni útjaikat. Közös okuk is volt rá. Eltekintve attól, hogy a meg-megszükülő völgyek kitágítását, a sziklák eltávolítását, aránytalan, gyakran legyőzhetlen nehézségnek tekintették, a zabolátlan vizek által a völgymentét magát folyton fenyegetve látták. Mind a törökök, mind a rómaiak nem a kocsi forgalomnak, egyátalán nem is a békés forgalomnak, hanem első sorban hadi czéloknak építették útjaikat, csak katonai czélok voltak előttük az útépítés roppant költségeire és fáradalmaira méltók; ha

aztán a békés útas és a kereskedő is hasznát vette, az csak mellékes haszon volt. Az pedig, hogy az út kikerűli-e a meredekeket vagy nem, szinvonalat veszít-e vagy nem, a seregre nézve mindegy lehetett, de fontos volt, hogy ne magaslatok közé szorított szűk völgyek alján, hanem ellenkezőleg a vidéket uraló, a seregnek biztonságot nyújtó gerinczeken vagy fennsíkon át vezessen. Ezért mennek a török ép úgy mint a római útak nem a természetes útvonalokon, hanem hegyen völgyön fel és le. Ilyen a banjaluka-jajczai út is, mely valószínűleg nagy részében, Banjalukától Sitniczáig, nem is egyéb, mint a Dalmátiából Pannoniába vezető egyik római fő-útnak maradéka.

Banjalukát a római fürdő mellett, egyik legregényesebb pontján hagytuk el, és eleintén ismét s ismét visszapillantottunk a város gyönyörű fekvésére. Mintha csak azért lett volna, hogy majdan annál kietlenebbnek érezzük a Dobrinja-Planina sívárságát. Az út eleintén a Vrbász balpartjának mentén kanyarodik, megkerülve egy magaslatot, melynek sziklafalához egészen odaszorítja a tajtékzó folyó. A vizen sziklák és bokrok közt malmok zúgnak, a túlparton, a mint a város maga mindinkább eltűnik a kanyarúlatban, feltünedeznek a vele összefüggő Dolnji-Szeher és Stari-Város helységei a Ponir-magaslatból lejövő szakadásokba szerényen behúzódó házaikkal, kerteikkel. De csakhamar elhagyjuk a Vrbász partját, és meredeken, hosszúra nyúlva kezdenek lovaink felmászni a hegyoldalon, mely patkó alakjában környezi Banjalukát nyugat felől. Az út Gornji-Szeher apró gunyhóin visz át, még egyszer látjuk alant a Vrbászt Novoszelje helységével, még egy utolsó pillantást vethetünk a mintegy másfélórai távolságból a banjalukai síkság és a város gazdag, eleven panorámájára a «jajczai szikla» (Jajacska-Sztjena) magasáról és evvel elértük a Dobrinja-Planina Malbucs nevű fokát. Ezentúl mindég a fennsíkon haladunk, melynek keleti szélét a Kukavicza-Planina lánczolata képezi a Krupa és a Magnicza-hegy kiemelkedő csúcsaival. Eleintén csak ez választ el a Vrbász regényes völgyétől, de majdan még egy másik lánczolat, a Lizina-Planina tolúl kettejük közé. És minél tovább vezet el a délnyugatnak kanyarodó útnak félköre a folyótól, annál ridegebb lesz a kép. *Kola* és *Slivana* közt még áll egy pár magas bükkfa az alacsony bozótban. De azontúl kopáron húzódik másfélórai félkörben a fennsík púpos-halmos területe, stagnáló lusta

értől öntözve, melynek vizétől még az állat is elfordúl. Csak a pavityi hán mellett akad iható forrás; újabban ismét emelkednek egyes házak e ponton, a hol mint mondják, valamikor egész falu állott; csonka őrtorony, mely egy magaslat lombozatából tekint át, beszél e múltról. A hánnál az útat több ösvény keresztezi, mely a Vrbász-mentétől a Szana vidékére, Broncseni-Majdán és Szanszki-Moszt felé vezet a közbe eső Dobrinje- és Beremaginicza-Planinákon át,

A VARCZAR-VAKUFI-MECSET

úgy hogy e pont legalább aránylag némi élénkségnek örvend. Ezentúl ismét mély magányba jutunk, melynek szomorú hangulatát elpusztúlt múltnak emlékei fokozzák. A bunárikra akadunk, nehány kifalazott, kőlappal fedett kút részint bedőlve, részint fahasábokkal kijavítva, tán még a római út-építésnek maradványai. Nem messze innen a római út-kövezésnek nyomai láthatók. A kútak előtt bogumilsírok, a kútakon túl nehézkes kőkeresztek, melyek tán a keresztény-ség első korából valók. Most azonban midőn elérte tetőpontját, végét

is éri a sívárság. Minél közelebb érünk Szitniczához, annál inkább élénkül a vidék. Szitnicza maga, üde zöld pázsiton fenyvesekkel környezve, kedves pihenőnk volt a lassan haladó, egyhangú kocsizás után. A tájkép megélénkült a varczar-vakufi nagy részt muhammedán küldöttség által is, mely már itt várt bennünket. Hozzá csatlakozott az itteni földesúr is családjával és embereivel. *Szitnicza* a régi Filipovics családé, melynek itten ódon kastélya is van; a családi hagyomány szerint három testvér volt a török hódítás idején: az egyik rabságba hurczoltatott, a másik Magyarországba menekült és a dalmata és horvát Philipovicsok őse lett, a harmadik muhammedán és a travniki vezír bizalmas embere lett, a kitől a család mostani birtokait is kapta. Szitnicza egykor hires volt régi tiszta bosnyák-vérű ménese által. Ez is, mint annyi más, elpusztúlt az utóbbi évtizedek folytonos villongásai alatt és csak a lótenyésztés körül legújabban kelt mozgalomtól várhatja feltámadását.

Szitniczából erdős szoroson át vezet le az út egy második hullámos síkságba; *Podrazsnicza* a neve és a Varczar-Vakuf fölötti hegyekből eredő *Csadeljavicza* patakja öntözi, melyet, miután déltől északnak végig futott volna a Podrazsniczán, egyszerre elnyel a föld. E pont és a szoros végén fekvő Csadjavicza-Han közt, a mi útunktól, mely itten fordúl határozottan délkelet, azaz vissza a Vrbász felé, egy másik út ágazik el egyenesen nyugotnak egy szoroson át, melyen túl *Kljucs*, a régi történelmi emlékezetességű vár fekszik, a hol Jajczából Magyarországba menekültében fogták el a törökök az utolsó bosnyák királyt. Ez az út Kljucson túl most Petrovácznak tartva, *Bihácsba* vezet. De a Kljucsig és azontúl Glamócsig található kövezet, mely után most is Kalderim- vagy Top-jalnak, kövezet- vagy ágyú-útnak nevezik, azt bizonyítja, hogy egyik darabja a Dalmatiából és nevezetesen Salonából Pannoniába vezetett római útnak. Igy találkozunk ez elhagyatott sivár vadonban, a hol csak egy rosz út beszél civilisatióról, mindenütt egy régi culturának, egy mozgalmas múltnak emlékeire.

Miután Szitniczától nehány száz lábnyira leereszkedtünk a Podrazsnicza síkságába, ezentúl ismét ugyanannyira fel kellett kapaszkodnunk, hogy a Rogolje nyergén át Varczar-Vakufba érkezzünk. Az út most a Kragujevacza-Planina nyugoti oldalán halad fel-

felé, mely maga meredeken és tépetten, cserjéssel és erdővel benőve emelkedik a hegyaljának szántóiból. A széles nyereg, szántókkal és fiatal erdővel borítva, ezt a meredek, erdős hegyoldalt köti össze egy halmos hegyháttal, mely az út és a Csadeljavicza felső része közt emelkedik és melynek egyik halmán a Kulenovics-család kúlája áll. A nyereg két meredek lépcsőzetben emelkedik magaslatáig (851 mtr) a hol nehány elszórt faház képezi Rogolje helységét. A második lépcsőzeten történt, hogy a kocsi, melyben Gyurkovics képviselővel ültem, lovastól együtt az árokba borúlt. Nem történt azonban semmi baj, és ép oly meredeken lefelé haladva, nem sokára *Varczar-Vakufban* voltunk. Egész útunkon ez a legjelentékenyebb hely, 300, többnyire muhammedán házzal és szép mecsettel bir, melyet a megfelelő vakuf birtokkal együtt egy idevaló jámbor férfi alapított, a ki Stambulban felvitte a Kiszlar-Aga fenséges hivataláig. Mindamellett nem itt álltunk meg, hanem még egy óráig tovább haladtunk az erdős szoroson át *Majdán* hitvány falváig, a hol deszkákból összetákolt éjjeli szállásnál egyebet nem találtunk, de a honnan másnap kora reggel ki akartunk rándúlni az újon megnyitott rézbányákhoz.

Majdán, melynek már neve is bányászatra vall, törökül kohó, erdős szűk völgy ölén fekvő néhány gunyhóból áll, köztük egy barak, melyet már az új bányatársulat, a «Bosznia» emelt. Itt várt bennünket a társulat igazgatója *Walter* főbányatanácsos. A vacsora után, melyen bőviben volt a pisztráng, mint csaknem mindenütt Boszniában, nehány órai pihenésre szálltunk és már reggeli 4 órakor lóháton voltunk, hogy fellovagoljunk az újon megnyílt rézbányához, mely Majdán fölött a Lizina-Planinához tartozó egyik magaslaton fekszik, a Szinjakova nevű házcsoport közelében, a hova egy órai fáradalmas mászás után vittek fel lovaink, hegyi patakokon és bujazöld fiatal erdőn át.

A majdáni bányákban a lakosság ősidőktől fogva aknázta és művelte a vasérczeket. Hogy ezek rezet is tartalmaznak, a kormány által tett kutatások mutatták ki 1883-ban. A «Bosznia» által megnyitott rézbánya még ez évben 80 munkással 5806 mm. rézérczet szolgáltatott, a melynek réztartalma 10—22 százalék. A további kutatástól fog függni, vajjon egyszerűen az ércznyerésre és kivitelre kell-e szorítkozni, vagy érdemes-e annak feldolgozására is helybeli nagyobb beruházásokat tenni?

A mi a régi majdánokat illeti, ezek mind-nehezebben állnak meg a monarchiából eredő olcsó vasbehozatal mellett, úgy hogy már most is csak bizonyos czélokra szolgáló bizonyos vasnemeket képesek minimális nyereséggel produkálni. A modern bányaipar ezt a kezdetleges ipart kétségkivül felfogja szivni. De a régi bennszülött bányászosztály ebben a modern iparban bő keresetforrást és viszont ez ipar a bennszülött bányászokban hasznos munkásanyagot fog találni. Majdánban úgy, mint a többi újon megnyílt bányákban mind nagyobb mértékben talál alkalmazást az országon kivül iskolázott munkások mellett a helybeliek munkaereje.

A bánya megtekintése után vissza gyalog mentünk le a meredek hegyoldalon, melynek buja növényzete még mindig nedves volt a reggeli ködtől és harmattól. Én többnyire a főbányatanácsos oldalán ballagtam és a bosnyák bányászat jövőjéről beszélgettünk. A boszniai bányászat egykor világhirű volt, és a legjobb úton van, hogy a teljes feledésből ismét hirre emelkedjék. Hadd álljon itten néhány adat múltjáról s jelenéről, mely jövőt igér.

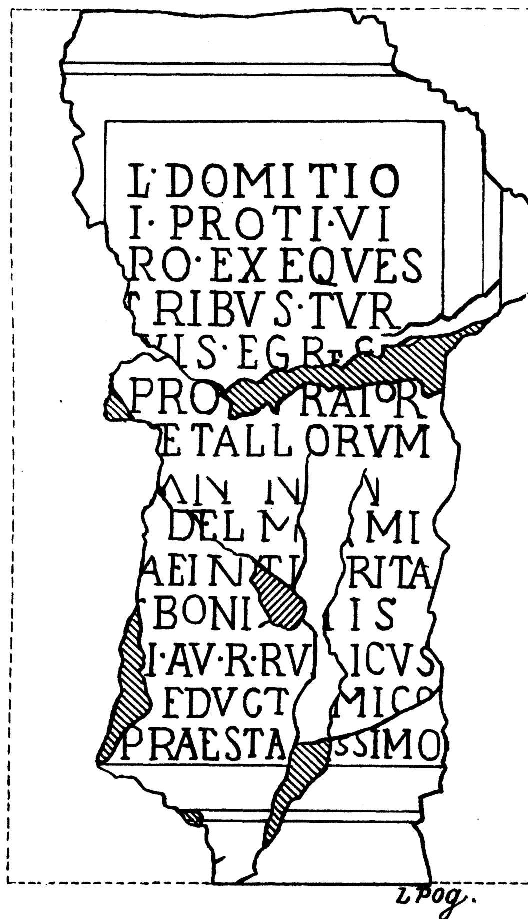
Bosznia bányászata messze visszamegy a római korra, sőt a rómaiak bányászata is csak folytatása lehetett az illyr őslakók kezdetleges aranymosásának. A rómaikori Dalmatia legnevezetesebb bányái a mai bosnyák területen voltak, köztük első sorban a Vrbász forrás-vidékének aranyaknái. A rómaikori aranybányászat nyomai most is feltalálhatók még Gornji-Vakuf körül, valamint hogy az ottani «Zlatna Guvna» neve is, mint annyi más helységnév Boszniában, aranyról szól. Valószínüleg itten találták, mint az idősb Plinius beszéli, Nero idejében a tiszta aranyat a föld szinén (in summa tellure protinus) oly mennyiségben, hogy néha 50 fontot szedtek össze egy nap alatt. A római bányák nyomai mellett, római pénzek is sűrűn találhatók itt, fenntartva az egykori mívelők emlékét. * Ez aranybányászat később is fennállott az egész középkoron át. István bán 1339-ben biztosítja Trau városát, hogy az ottani kereskedők «sicuri cum omnibus, auri, argenti, cupri et cujuslibet metalli,» II. Tvrtko Tvrtkovics király pedig 1422-ben megengedi a velenczeieknek az «oro, arzento» stb. kivitelét. ** Negri XV. századbeli

* Conrad, Bosnien in Bez. auf Mineralschätze. Geogr. Mitth. 1870.
** Lucius, Mem. di Trau, 224. — Acta archivi veneti II. 118.

velenczei földrajzi író feljegyzi a Vrbász vizéről, hogy aranyat vezet, és úgy e folyón, mint a Lasván Travnik mellett mind a mai napig foglalkozik a lakosság aranymosással.

Hogy a rómaiak arany mellett ezüstre is bányásztak a mai Boszniában, legalább abból a körülményből következtethető, hogy a Peutinger-féle táblán bosnyák területen fekszik «Argentaria.»

Alighanem a mai *Szrebernicza,* a mi az Argentaria egyszerű szláv fordítása. E város ezüstbányái a középkorban nevezetesek voltak, de az occupatio óta ottan kutató bányászaink nemcsak középkori, hanem római nyomokat is sűrűn találnak. Bányász eszközökön, lámpákon kivűl római sírköveket is, melyeknek kivált egyike rendkivül nevezetes. Kiderül belőle, hogy az egész pannoniai és dalmatiai bányászatnak itt volt központja. A sírkő 1·14 m. magas, 0·69 m. széles 0·45 m. vastag. Fenn és alul lyukkal van ellátva, mely által össze volt illesztve egy felső és alsó részszel. Felírása így olvasható: L. Domitio (.... E) roti viro ex eques(t)ribus turmis egregio, procuratori (m)etallorum (Pa)nn(o)n(iorum) (et) Delm(a)t(iorum), mi(r)ae inte(g)ritatis (e)t boni(ta)tis (M.) Aur. Ru(st)icus v. e. duce(n(arius) a)mico praesta(nti)ssimo. (Lásd: Arch. Epigr. Mitth. VIII. 243.)

A PROCURATOR METALLORUM SÍRKÖVE

A rómaiak letünte után a XIII. században vesz a boszniai bányászat újabb lendületet és a XIV. és XV. században világhirre emelkedik. Ez a lendület kétségkivűl a magyar királyok műve, mert annyi bizonyos, hogy a magyar bányavárosokból hozott bányászok által jött létre. * Valószínűleg Ulászló telepítette őket az országba. E magyarországi bányászok nagy részének nemzetisége után általán szászoknak «sassi» nevezték Boszniában a bányászokat. Az első bosnyák pénzek a XIV. századból valók.

Nagy szerepet játszanak a középkori bosnyák bányászatban a raguzaiak, kiknek egy raguzai krónikás szerint ** már Kulin bán bérbe adta volna a bosnyák bányákat. A vállalkozók, aranymívesek és pénzverők többnyire raguzaiak voltak.

Valamennyi bányaváros magasan fekvő, megerősített várral birt, (grad, cittade, castello), melyben a hatóságok székeltek és a hova háborús időkben az összes lakosság menekűlt, míg alatta, többnyire csak faházak a főtér (platea publica) körül, az alváros (trg, burgus, mercatum) terült el, mely gyakran teljesen elpusztúlt, míg a lakosság a helyőrséggel együtt a várat védelmezte. A raguzai és mellettük Spalatóból, Zárából s más dalmát-parti városokból eredő vállalkozók és kereskedők, valamint a Magyarországból eredt bányászok a bennszülött orthodox és bogumil elemmel szemben mindíg erősen «latin», azaz katholikus jellemet adtak a bányavárosoknak, melyekben az első barát-zárdák is keletkeztek. A legfőbb hatósági személy, a vajda, többnyire bosnyák nemes volt, a bányászok főnöke, a «conte de purgari» gyakran raguzai.

Az adókat, illetékeket, pénzverdéket dohaneri, gabellotti, cariniči (dohana, dogana gabella olaszul, czarina szlávul vám) kezelték, csaknem mindig raguzai vagy kattarói bérlők; sőt maguk az országos kincstárnokok (protovestiari) is többnyire e városok polgárai valának. A XV. században minden ezüstöt, melyet az országból ki vittek királyi bullával (srebro bolano) kellett ellátni, és az uralkodók az ezüstárak szabályozásáról is gondoskodtak. A nyert érczeket azonban főkép az ezüstöt és a rezet többnyire csak Raguzában tisztították és finomították véglegesen.

* Schwandtner, Script. rer. hung. I. 869.
** Luccari, 1605.

A legfőbb termelvény az ezüst volt, vegyülékei szerint különböző nemekben. Mellette ólmot vittek ki nagy tömegben Raguzába, Velenczébe, sőt Szicziliába. Néha egyszerre 300 ló érkezett Raguzába bosnyák ólommal megterhelve. A bosnyák réz is elkerült egész Olaszországig, a bosnyák vasiparról pedig a raguzai szolgálatban állott bosnyák fegyverkovácsok tanuskodnak. Egy Zwornik-beli raguzai kereskedőnek leltárában 1424-ből 372 font ón és eleven kéneső is fordúl elé.

A középkori érczkereskedés központja *Fojnicza* és *Kresevo* volt, melyek ma már csak az ottani barátzárdák által nevezetesek. Az egykori virágzó bányaipar úgyszólván csak mellék-hatásában, az illető helységek katholikus jellemében maradt fenn. Fojnicza a bosnyák barátok legfőbb zárdája. Különben csak némi kezdetleges vasipar maradt fenn még e vidéken, az érczet a felületesen fekvő fészkekből kikaparják, egyszerű kohókban megolvasztják, a Kresevka, Fojnicza és Zseljeznicza (zseljezno — vas) patakjai által hajtott malmokban kovácsolják és a városokban, helységekben fegyvert, patkót, lakatot készítenek belőle. Csupán a Fojnicza fölött emelkedő Zecz, az Adria és Fekete tenger e vízválasztóján nyert a lakosság még rezet is. De itten régi ezüstbányák maradványai láthatók, *Kresevo* körül pedig abbanhagyott réz-, ezüst- és kéneső-, illetőleg czinóber-bányák. A középkorban az egész vidéken főleg ezüstöt nyertek. A bányaiparnak köszönte Fojnicza (Chvojnicza, Fenyő-pataka, a latin okmányokban Quoyniza, Choyniz, Chuoiniza, Coyniza) hogy a bosnyák királyság utolsó tizedeiben túlszárnyalta mint kereskedelmi központ Viszokot, a hol a raguzai kereskedők legelőször fejlesztettek volt az országban kereskedelmi emporiumot. Ez időben maguk a királyok is gyakran székeltek majd fojniczai, majd kressevoi magas váraikban. A közel Dezseviczében bányagróf, Osztruzsniczában vámhivatal volt.*

A legnevezetesebb ólombányák Olovo körül voltak, a Krivaja forrás-vidékén, a hol terjedelmes romok közt ma már csak nehány gunyhó áll és a bányászat is teljesen megszünt. Latin okmányokban egyenesen mint Plumbum, olaszúl mint Piombo is szerepel.**

* Jirecsek, Handelsstrassen, 49.
** Jirecsek, 50.

Ólombányászata még a XVI. században is virágzott és csak később pusztúlt el a hires barát-zárdával együtt. Utolsó nyomáig elpusztúlt egy másik ólombánya, *Kamenicza* is, mely valószinűleg közel volt Olovohoz. Olovotól három mértföldnyire, közel a mai Vares vasbányáihoz egy régi város, Dubovsticza romjait mutatja a nép, mely az ottani bányászat központja volt.*

Mint a legnagyobb bányaváros a késő középkorban még Fojniczát is túlszárnyalta Szrebernicza, hires ezüstbányáival, melyek a bosnyák és a szerb uralkodók szakadatlan villongásainak tárgyát képezték. Meglehet, hogy azonos a Peutinger-féle tábla *Argenteria* helységével; itteni régi aknákban közelebbről is egy Gallus-féle ezüst- és egy Constantin-féle réz denárt találtak, melyek most Bécsben a cs. kir. régiségtárban őriztetnek. Szrebro is ezüstöt jelent. Az iskolai tankönyvek és térképek még e század elejéig kitüntettek egy «Monte Argentaro» nevű hegyláncot, mely állitólag az Alpeseket a Balkánnal kötötte volna össze.

Mint Szrebernicza 1376-ban szerepel először, már ekkor is mint raguzai vállalkozók telepe. 1417-től fogva pénzverdéje is volt. A főtermelvény, ezüst mellett, ólmot is nyertek. Tvrtko, Dabisa, Zsigmond és Brankovics Györgytől nyert kiváltságokat. A barátok főzárdája itten állott, utána nyerte az egyházi tartomány a török időkben nevét, *Boszna-Argentina*; a zárda 1686-ban, a bányászat még a XVI. század elején pusztúlt el. Ezüstbánya volt ezenkivül Zvornikban is, melynek környékét a nép ma is gazdagnak tartja ezüst, arany és ólomban.

Mi okozta e virágzó, gazdag, sőt világhirű bányászat hanyatlását, elpusztulását?

Kétségkivűl a török-magyar harczok hosszas dúlása volt a romlás első oka. Később a török kormányzás fémkiviteli tilalma, téves gazdasági rendszabály, mely a közjólétet az ércznek mesterséges viszszatartása által akarta biztosítani, lehetetlenné tette az ujabb lendületet, sőt az egész már megingatott ipart végkép tönkre tette A porta fenn akarta ugyan tartani a nemes érczbányászatot mesterséges, erőszakos rendszabályokkal, kényszermunkával, sőt odáig ment hogy egyes gazdag alattvalóit, többnyire görög kereskedőket, a bosz-

* Jirecsek, 50, — Blau, 209.

niai bányák bérlésére kényszerítette. Mindez azonban csak elűzte az ügyesebb bányászokat és vállalkozókat.

Ujabb időkben gyakrabban történtek kezdeményezések a boszniai bányászat emelésére. Ezek azonban ritkán terjedtek tovább, mint hogy a fényes Porta jelentéseket adatott magának külföldi meghivott szakértők által. Csak *Chozrev-basa* boszniai vezír vitte odáig, hogy 1841-ben arany-, ezüst- és ólombányát nyittatott Boroviczán, de az ő kormányzatával ez is megszünt.

Ehhez képest az occupatio nem is talált Boszniában más bányászatot a tuzlai kezdetleges sófőzésen kivűl, mint némi vasbányaművelést és pedig egészen középkori modorban.

A legjelentékenyebb e vasbányamívelés *Vares* körül volt. E bányaváros a Stobnyavölgy kezdetén, vadregényes hegyek közt fekszik, 437 háza van 2177 lakossal. A Stobnya patakja cascadeokban esik egyik sziklától a másikra és mintegy harmincz primitiv «majdán» használja fel esését. Mindjárt a helység alatt ered a Varesácz völgye a Stobnya völgyébe és az előbbinek balpartján fekszik és a Stobnyán fölfelé találja folytatását a vaskőtelep, melyet a lakosság kiaknáz. Az ércz leginkább vörös-vaskő némi barna vas-kővel vegyítve. Palaköves rétegek váltakoznak tömör vaskő-tömegekkel. A palaköves rétegek a tisztábbak és dúsabbak, mindamellett többnyire visszahagyatnak. A majdánok t. i. gyönge fuvalmuknál és csekély magasságuknál fogva, nem képesek megolvasztani a sürübb érczeket, úgy hogy ezek megolvasztatlanúl a salakban maradnak. A majdán-tulajdonosok tehát, kizárólag helybeli lakosok, inkább csak a pados érczet veszik meg a bányászoktól, mely kevesebb vas mellett likacsos és meszes lévén, könnyebben olvad. Az érczet úgy mint a szenet lóteherszámra veszik, 1 lóteher «továr» vörösvaskő a bányában 9—15 krba kerül, a szállítás a majdánba, — lóháton — 5 kr, 1 továr = 40 oka fenyőszén a majdánnál 18—20 kr, bükkszén, 60 oka, 30 kr., télen a szén lóteherként 5 krral drágább. 180 súlyrész kovácsolt vas előállítására 120 rész bükkszén, 240 rész fenyőszén fogy el. Egy majdánban havonként átlag hat olvasztás történik, egy olvasztásra 80 továr ércz megy, 120 klgrammal 9600 klg., az eredmény 13%, tehát hat olvasztásnál 7488 klg., a mi klgrammonként 14 krjával 1048 frtot tesz. Egy majdán évenként 150—200 frtot jövedelmez. A befektetési tőke

1200—1500 frtra rug. Vareson kivül még mintegy 100 majdán létezett az országban és az összes évi termelés 4300 tonnára számíttatott.

Idáig hanyatlott az egykor világhirű boszniai bányászat.

Az occupatio után a kormány a bányászati viszonyok tanulmányozásához is azonnal hozzálátott és ezeknek befejezése után a monarchia legjelentékenyebb pénzerőinek részvéte mellett 1881 elején létrejött a «Bosznia» bányatársulat, melyben a közös kormány eleintén $^{1}/_{5}$, majd $^{1}/_{4}$-del vett részt. E társulat megszerezte a kormány által eddig tett összes érczleleteket, kivévén a kressevóit, míg a zeniczai szénmedencze kiaknázása iránt a kormány a bécsi «szén-iparegyesület»-tel szerződött a bród-zeniczai vasut szénszükségletének biztosìtása végett. Az uj bányatörvény 1881 nov. 1-én lépett életbe.

A «Bosznia» által megnyitott bányák elseje a dubosticzai chrombánya volt. Az ércz a legjobb minőségű, a legkiválóbb török és ázsiai chromérczekkel vetekedhetik: 1883-ban 48 bányamunkás 7285 mtrmázsa érczet aknázott ki; azt hiszik azonban, hogy az előmunkálatok teljes befejezése után az évi kiaknázás 30,000 mtrmázsára fog emelkedni. Chromérczek másutt is mutatkoztak a szerpentin-kőzetekben, egyelőre azonban még ki nem aknáztatnak.

A chromon kivül mangán-érczek is találtattak jelentékeny tömegekben, a legfontosabb leletek az Ozren-Planina területén, északnak Szerajevotól, főkép *Csevljanovics* körül. Az ércz főkép a trias-mészben előforduló kemény-mangan, tömegessége egy tizedmétertől több méterig váltakozik, minősége első rendű, fémtartalma átlag 58.59%. 1883-ban 52 bányamunkás 12807 mtrm. kemény mangánt aknázott ki. Eddig 800,000 mtrm. ércztömeg nyittatott meg, de már most is bizonyos, hogy az érczek terjedelme ennél is sokkal nagyobb.

Második mangán-bánya *Vranjkovcze* mellett nyittatott meg; itten sajátságos módon vastartalmú diluviális agyagban találtattak hatalmas mangán-ércztömbök; 1883-ban 20 munkás 5395 mtrmázsát aknázott ki. A boszniai mangán-érczek kitünő minőségüknél fogva már most is élénk kivitelnek örvendenek Ausztriába, Olasz-, Francia- és Angolországba.

A fojniczai egykor hires ezüst vidéken eddigelé mívelésre méltó ezüst nem találtatott, e helyett azonban találtak, kivált *Csemernicza*

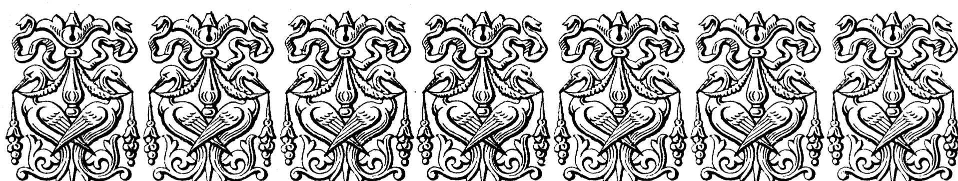
helysége mellett csekély ezüsttartalmú antimon-érczeket, melyeket a régiek úgy látszik szántszándékkal hátrahagytak. 1883-ban 48 munkás 5516 mtrm. antimon-érczet aknázott ki, 1884-ben pedig huta épült, miután már eddig is annyi ércz van megnyitva, hogy a huta táplálása több évre biztosítva van.

Természetes, hogy a *szreberniczai* régi bányák is alapos vizsgálat alá vétettek. Mindenekelőtt a régiek által hátrahagyott terjedelmes salakrétegeket találtak, melyek még mindíg 11—13% ólmot és 0.013—0.025% ezüstöt tartalmaztak. Kitünt továbbá, hogy az erek ezüsttartalmú ólomérczeket vezetnek a meddig trachytban fordúlnak elé, de antimonitot vesznek fel mihelyt az agyagpalába mennek át. Ez nagy fontosságú Csemerniczára nézve is, miután ott az antimon-érczeket tartalmazó agyagpala mellett trachitok is fordulnak elő. Az eddigi kutatások alapos kilátást nyujtanak arra, hogy az itteni ezüst-bányák ismét eredménynyel lesznek művelhetők.

Felemlítendő még, hogy Szerajevo és Kresevo mellett ujabban is leltek higanyt és hogy a hatvanas években Dervent mellett két esztendő alatt 3617 vámfont tajtékkövet nyertek. A mívelés úgy láiszik azóta feledésbe ment, ép úgy mint a szergováczi kréta, a visegrádi márvány, a kakanji pala kiaknázása.

Miután Majdánban még a régi temetőnek bogumil-sírjait tekintettük meg, folytattuk utunkat *Jajcza* felé.

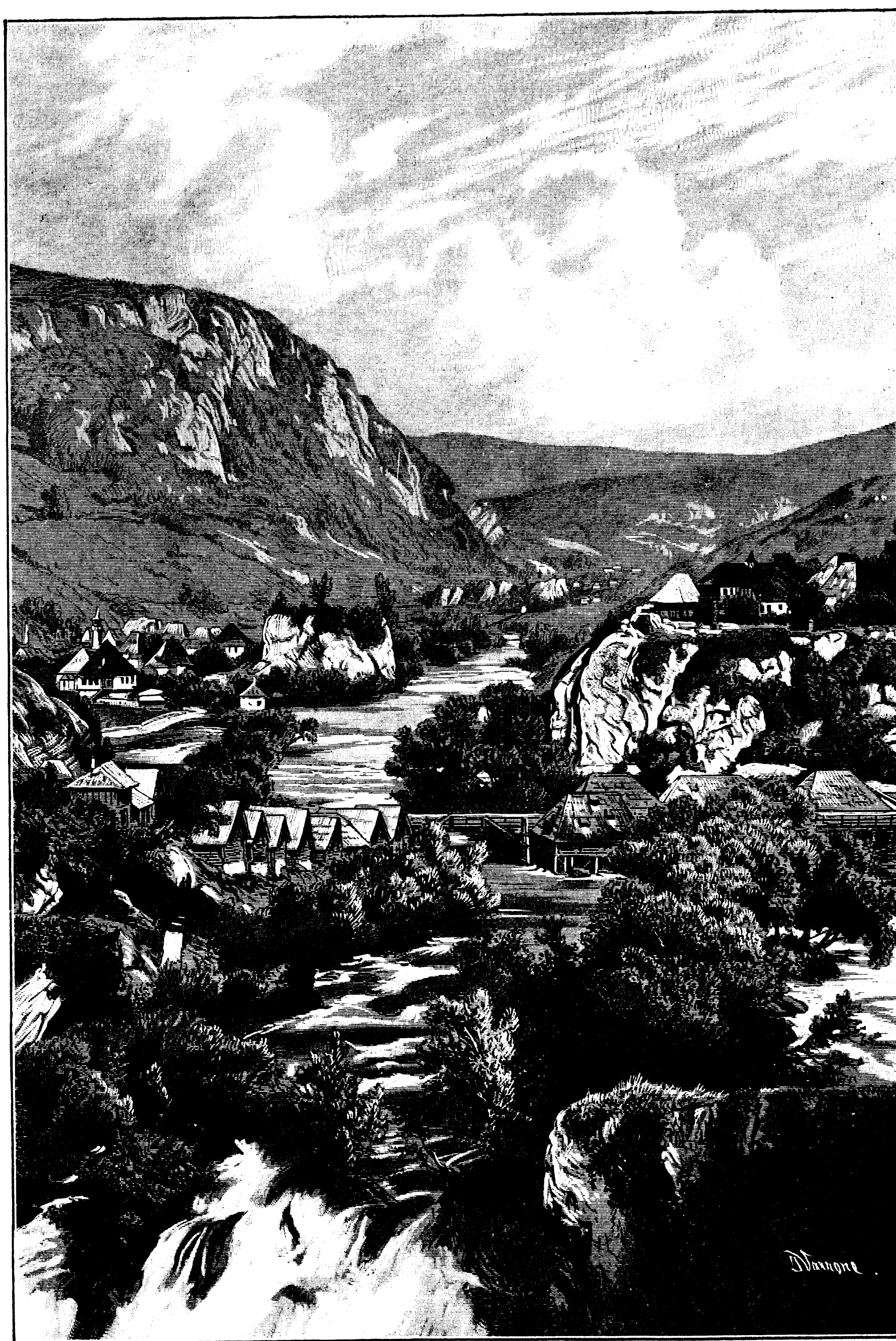

JAJCZA

A MAGYAROK UTOLSÓ VÉGVÁRA BOSZNIÁBAN

A PLIVA VÖLGYE. — A TÓVÁR. — A PLIVA TAVAI. — A JAJCZAI GÚLA-HEGY. — A KIRÁLY-SIR. — A JAJCZAI BÁNSÁG. UJLAKI MIKLÓS. KEGLEVICS PÉTER. — MONDA A JAJCZAI LÁNYOKRÓL. — A VÁR. — MŰEMLÉKEK. — A MEDVE-TORONY. — A SZENT-LUKÁCS-TEMPLOM. — A KIRÁLY-CZIMER. — A CATACOMBÁK. — BUCSÚ A CSODA-TEMPLOMHOZ. — KOMOTIN VÁRÁNAK MONDÁJA. — A PLIVA ZUHATAGJA.

MÉG mindig jókor reggel volt, mire leérkeztünk a majdáni magas rézbányákból hitvány éjjeli tanyánkhoz. A szekerek készen vártak és azonnal útra keltünk *Jajcza* felé. Nem sokára el-elmaradoztak Majdán falvának sűrű dombos erdőben messze szétszórt fa-gunyhói és a még mindig bogumil sírokkal telt temető. Az út, lefelé haladva, nem sokára eléri a Majdanszka-Rjeka patakját ott, a hol az keletről jőve egyszerre délkeletnek fordúl, és folyton lapos medrét követve majd az egyik, majd a másik parton halad. Lassanként ki-kitágúl az eddig magas bükkös hegyek közé szorított völgy és egymás után merülnek fel a szélesedő látkörben a távolabb hegylánczok nehéz tömegeitől egészen külön álló magányos hegyek, sűrű erdőtől borított valóságos gúlák, őrei mintegy a folyton táguló völgynek. Valamely szomszéd községhez tartozó egyik házcsoportnál festői csapat várja a nyalka huszárok által vezetett kocsisort: Jajcza vidékének küldöttségei. Látjuk, hogy a muhammedanismus egyik főpontjához közeledünk. Óseredeti keleti alakok, tisztes kadik és muftik, hatalmas bégek hosszú sorban komoly méltósággal állva, de aztán nem kevésbé marczona pópák, kedélyes franciskánusok, és fedetlen fővel, darócz öltözetben keresztény parasztság is. A hosszú sorfal mögött kézen

A PLIVA VÖLGYE

tartva, a toporzékoló lovak élénk csoportja. A mint elérjük őket, lóra pattannak valamennyien, és elől a muhammedánok által hozott zöld és piros lobogók tele csillaggal és félholddal, nem különben a ragyogó kereszttel ékített három és kétszinű zászlók, elrobog, körülfog, utánunk vágtat a tarka kiséret, össze-vissza, majd előre rugtatva, majd el-elmaradozva, a lankásokon fel és le nyargalva. A Majdanszka-Rjeka most már folyton balra marad és követve délkeletnek irányuló folyását, egyenesen feléje megyünk egy délnyugatról sziklás erdők közül élénk cascadokban leszakadó nagyobb víznek, a *Pliva* folyójának. Majdántól mintegy két órajárásnyira elérjük a két víz összefolyását *Jezero* falvánál. A falu előtt leszállunk és gyalog megyünk fel egy darabig a *Pliva* vizén egész egy általa képzett kis szigetig. Gyönyörü idyll a vadonban: apró erecskékben tajtékzik a friss víz a sziget sűrű bozótjában össze-vissza. Kezdetleges malom serény kereke kelepel a sziget oldalán; közepén egy régi török erőd romjai hevernek: Gyöl-Hisszar, a «Tóvár». Harczi emlék áll a falu bejáratán is. Az utolsó felkelés alatt itten elesett katonáink síremléke, egyszerű obeliszk.

A «Tóvár», valamint Jezero is, a mi szintén tavat jelent, nem hiába viselik nevüket. A mint kiérünk a Pliva mindkét partján terjedő Jezero falvából, gyönyörü hegyi tó fekszik előttünk. A *Pliva,* miután felvette a majdáni patakot, betöltve vizeivel a hosszú mély völgyet, egész sorozatát képezi a nyugatról egyenesen keletre messze elnyuló tavaknak. Mintegy másfél órajárásnyi hosszban, $^1/_2$ órányi szélességben terjed el az első tó látszólag egészen elzárva a végén magasra tornyosuló szirttömegek által. Éjszaki partján halad tovább az út a sziklás hegyoldalon, melyről gyönyörü látvány nyílik. A már említett gúla-hegyek, köztük a legszebbek az *Ottomal* és az *Osztrobrdo,* tekintenek át a déli túlpartról, magányos előőrsei a *Goricza* lánczolatának, mely mintegy két ezer lábnyira emelkedve zárja el a háttért párhuzamosan a tóval.

Mind e hegyek sötét zöldek a sűrű erdőtől, mely őket egyenletesen borítja, és kékesebb tónusokban tükröződnek csöndesen a tónak sima azúr-tükrében. A tó északi partja, mely fölött magunk haladunk zajos kiséretünkkel, mocsaras és sással és vizi liliommal sűrűn be van nőve. Kivájt és egymáshoz kötött fatörzsekből készült

sajátságos járműveken halásznak rajta a lakosok. De nemcsak a hal, gyakori e vizekben a teknősbéka is.

Majdántól a *Lizina-Planina* keleti hátán jöttünk lefelé, mely a Pliva és a Vrbasz közti szöget tölti be. Ettől a fő hegyháttól egy vad szakadás, a meredek Korita választja el a mellékhátat, melyen most a tó északi partján tova haladunk, a *Licse* magaslatát; eleintén merev sziklafalban, majd terraszokban esik le az útra és a tóra. Ez a hát is többször van sziklaszakadások által széttépve és a mint az út ezekbe bekanyarodik, ismét s ismét visszatekintést nyújt a tónak már elhagyott részeire. Pusztított erdővel és tövises bokrokkal benőtt járhatlan sziklaterület uralkodik e parton. Csak a Korita-szakadás oldalain és a terraszok simább részein akadnak szántók és egyes házcsoportok. A hol úgy tetszik, mintha végére értünk volna a tónak, mert hatalmas szirtek egészen el akarják zárni, ott a túloldalon magas sziklatetőn emelkedik élénken kilépve az erdős háttérből *Zaszkoplje* sárga fellegvára, ősi fészke a *Kulinovics* bégeknek, a kik egyenesen *Kulin* bántól származtatják magukat.

De a tónak még nincs vége. A mint az út a szirteket meghaladná, látjuk, mint törnek át a vizek a réteken, mint vetemednek át a szélesebb közökön, lezuhogva küzdelmük egész tajtékzó dühében egy második tóba, ez a második pedig már szélesebben és szabadabban egy harmadikba. Igy terjed a zuhatagok által meg-megszakított tavak e sorozata összesen öt kilométernyi távolságban egyenesen nyugatról keletre: bűvös látvány a hab-fehérnek, a víz-zöldnek és kéknek minden árnyalatában, hatalmas szikla-falak és tornyok, ősi romok és amaz erdős gúla-hegyek közt.

Az útnak szűk szorosa, mely eddig néhol lejött egészen a tóparti vízi virágokig, egy óra múlva dombon vezet át, mely parasztházakkal van borítva, $^1/_2$ óra múlva kupolás muhammedán zárda mellett vezet el, mely *Mile* falvához tartozik, és végre ott, a hol a Pliva ismét kifolyik tavából, felkerül a Jajcza előtti utolsó gerinczre, melynek tetejét elérve egyszerre vetődik fel előttünk maga a város, és minő város!

Ugyanolyan gúlahegy, a minők már egész útunkon fel-feltünedeztek, emelkedik a tompa szögben, melyet a most már délkeletnek forduló Pliva a délről északnak kanyarodó Vrbász folyójával képez.

Ódon terjedelmes fellegvár koronázza a hegyet erkélyes tornyokkal, ormos bástyákkal, melyekről komor ágyúk tekintenek le; hatalmas szögekben futnak le és körül a várfalak erődített kapukkal, és e falakon belül és kivül tele van az egész gúla-hegy a vár fokától az aljáig festői keleti jellegű apróbb-nagyobb házakkal, melyek mint a fecskefészkek ragadnak rajta. Balra a Vrbász mély sziklamedre, jobbra a Pliva és tavai egyik a másik fölött, köröskörül tanyák, házcsoportok, egy-egy régi várrom vagy minaret messze elszórva buja szántó-földek és kertek közé, mindez körülvéve amaz erdős gúlahegyek, az előtért elzáró sziklafalak és a kékes távolból áttekintő kopárabb hegylánczok által.

Ilyennek mutatkozik *Jajcza*, pedig ez még nem a legszebb oldala. Mert csak a gúla-város túloldalán és miután megkerülte volna, megvehetetlen várárkot képezve, vetődik a Pliva vize a Vrbász folyamába hatvan lábnyi szélességben, kilenczven lábnyi magasságból, bömbölő óriás zuhatag, melynek széjjelporzó víztömegeiben szivárványt vet a nap.

Mivel a gerincz, melyen vagyunk, a tulajdonképi városnál magasabb és csak kevéssel alacsonyabb a fellegvárnál, melyhez egyik vékony ága felvezet, a városnál elébb a fellegvárat akarjuk meglátogatni. Megállunk és leszállunk a szekerekről egy egészen magában álló középkori siremléknél, mely felkiáltó jelként nyúlik vékonyan a magasba, alján mélyen kivájva, oldalain lekopva; csak egy görbe kardnak még megmaradt féldombor-műve mutatja, hogy vitéz emlékét örökíti meg. A nép bosnyák király sirjának tartja. Valóban itten érte utól a veszedelem az utolsó bosnyák királyt, és e vár maradt a bosnyák királyság bukása után is még sokáig a régi Boszna utolsó védbástyája, védelmezve magyar fegyverek által körömszakadtig. Csak a mohácsi veszedelem után került német kapitány kezére, és ekkor aztán meg is dőlt csakhamar a győzelmes félhold előtt.

Érdemes, hogy minekelőtte belépnénk, emlékezzünk múltjáról.

*
* *

Jajczánál veszett el belviszály és török fegyver alatt a bosnyák királyság. Nehány hét alatt hetvennél több város esett II. Muhammed

A PLIVA TAVAI

kezébe. Tomasevics István király, az utolsó Kotromán futás közben elfogva kivégeztetett, némelyek szerint elevenen megnyúzatott. De Jajczánál támasztják fel még egyszer magyar fegyverek a bosnyák királyságot.

A rettentő hírek érkeztére még ugyanazon 1463-ik évben mint a sas üt le a hódítóra Mátyás király. Számos bosnyák főúr csatlakozik hozzá, az elsők egyike a halomföldi (herczegovinai) István herczeg fia Ulászló. Még az ősz folytán visszafoglalja az északi tartományokat, Ozorát és a bosnyák Alföldet, melynek Jajcza mindenkor főhelye és Kljucs mellett legerősebb vára volt. Csak csekély terület, a felső Boszna völgye és az alsó Drina mente marad török kézen.

A később, 1503-ban kötött békében magyar kézre jutnak Jajcza, Imoszki, Prolozsácz, Ljubuski, Mosztár, Pocsitelj, Blagaj, Prozor, Livno, Vienácz, Komotin, Vratnik, Travnik, Novi, Kljucs, Bihács, Doboj, Maglaj, Dubrovnik és Zwornik várai. De már 1463 deczember 6-án Jajczában állít ki Mátyás okmányt, melylyel a halomföldi Ulászlót jutalmazza* és 75 várat ugyanazon gyorsasággal vesz vissza, a melylyel bevette a török. Jajcza ostroma hét napig tartott és az ostromlókkal kezet fogtak a lakosok, hogy szabadúljanak a töröktől, a ki elvitte volt asszonyaikat, gyermekeiket.

Innen fogva török-magyar Ilionná válik Jajcza, egyik védbástyája a kereszténységnek. Már 1464 tavaszán 30,000 embernyi sereggel ismét *Jajcza* előtt áll II. Muhammed. De ostromai megtörnek a vár védőjének Zápolya Imrének erején, és mire hírét vette volna, hogy ismét közeledik maga Mátyás, a szultán felhagyott az ostrommal, nehéz ágyúit is a Vrbászba dobva, hogy könnyebben menekülhessen.

Mátyás király még ez évben megkezdte a visszahódított országrészek szervezését, Zápolya Imrét a horvát-dalmát bánt nevezvén ki a tartománynak nem bánjává, hanem kormányzójává. Később (laki Thúz János rövid, tán csak czímzetes bánsága után) Ujlaky Miklós a mácsói bán alá rendelte Mátyás a bosnyák földet 1467 körül, majd 1472-ben bosnyák királylyá nevezte ki az addig báni minőségben szolgált gazdag főurat. A királyság főtámaszai a viszonyok s az új szervezés következtében a jajczai s szreberniki bánságok lőnek; az

* Fejér (Pray) Commentarii hist. de Bosniae.... cum regno Hungariae nexu p. 67 - 70.

előbbi az Alföld, az utóbbi a régi *sói* bánság területén, mely a Boszna és Drina folyói közt terül el s az ozorai bánsággal együtt képezé a Vrbász és Drina közt elterülő úgynevezett ozorai földet vagy ozorai tartományt. Fővárosa az új életre keltett bosnyák királyságnak ezentúl Jajcza volt és Jajcza falai körül folyik le Bosznia történelme azon 64 esztendőn át, mely alatt a magyar a törökkel küzd birtokáért.

A magyar fegyverek által Szerbiában is vívott győzelmek folytán a szultán Magyarországba küldé az oláh vajdát, hogy fegyverszünetet kináljon, sőt békét kössön. Mátyás visszautasítva az ajánlatot, újabb nagy keresztes hadjáratra készült. Ezt azonban a pápa sürgetésére nem a török, hanem a huszita Podjebrád cseh király ellen vezette. A szultán 1473-ban, — olyan volt Mátyás tekintélye — megújította ajánlatát, sőt kész volt átengedni egész Boszniát, ha Magyarországból szabad átvonulást nyer Németországba. Mátyás, noha viszálya Frigyes császárral megujúlt volt, elutasítá ezt az ajánlatot is.

Ismét és ismét vezettek seregeket Jajcza ellen Muhammed, majd Bajazid. De a város lakosai és őrsége megmutatták, hogyan tudnak harczolni olyan uralkodó alatt, mint Mátyás, és rendületlenül tartották a várost, míg a magyar seregek falai alatt verték vissza az ostromlókat. Ujlaki Miklós halála után újabb király nem neveztetett ki. Fia csak «Dux Bosnae» nevezi magát 1492-ben kelt okmányban. De magyar bánok kormányozzák tovább Ozorát és az Alföldet. Jajczai bán 1499—1501-ig Boriszlai Ferencz, 1502-ben Batthyány Boldizsár, 1505-ben Kanizsai György és Bebek János, 1507-ben Bartal vránai perjel, 1508-ban Zthresemley György, 1520—1526-ig Keglevics Péter.

A szultán tudta, hogy Magyarország szívébe és Németországba nem vezetheti seregeit, míg magyar hadak Boszniából fenyegetik visszavonulását. Mátyás halála után tehát gyorsan megujúlnak a török vállalatok Jajcza ellen, melynek fontosságát minden oldalról felismerik, elannyira, hogy a pápa felhívja az összes keresztény fejedelmeket, hogy e várat veszni ne hagyják. Még Velencze is pénzzel támogatta védelmét. 1500-ban csakugyan Jajczának vezeti seregét Bajazid szultán. Mátyás fia, a hős Corvin János, a ki a Drávántúli részeket kormányozta, megverte azonban a törököket a vár alatt, úgy, hogy ezrével vesztek a Vrbász vizébe.

1520-ban súlyos csapásokat mértek a szendrői és boszniai szandsákbégek a magyar Boszniára. *Zwornik* a Drina védvára elesett a parancsnok Mathusnay Tamás hanyagságából, miután kellőleg élelmezve nem volt. Elesett *Tesánj* is, Ozora kulcsa. De Jajczát nem engedte az öreg *Keglevics Péter*, és e város védelme a magyar Bosznia utólsó fényes emléke.

Zwornik és Tesánj vétele után *Ferhát* basa boszniai beglerbég 15,000 emberrel átlépte a Szávát, de Tomori Pál, Bánffy Jakab,

IAJCZAI OBELISZK

Radó Ferencz, Kállay János és Bárdy István kapitányok által teljesen megveretett és maga is odaveszett. Utódja *Uzref* basa, hogy kiköszörülje a csorbát, *Szinan* epirusi basával, valamint a *belgrádi*, nándorfehérvári és szendrői basákkal most ujra Jajcza ostromára indúlt.

Miután a törökök egy ideig hiába ostromolták a várat, úgy látszék, hogy meddő törekvésöket feladják. De Keglevics Péter megtudta, hogy ez csak csel; hogy a törökök megállapodtak, az erdők

védelme alatt vagy hegyszakadásban rejtőznek és ottan éjjel-nappal ostrom-hágcsókat készítenek. Keglevics tehát még ébrebben őrizte a falakat, csapatainak egy részét pedig kiküldte az erdőbe, hogy ottan

A CSONKA TORONY

lesben álljon, míg ágyúszó adandja a jelt, hogy ráüssenek az ellenségre. De még további cselhez is folyamodott. Ünnep előestéje lévén, maga köré gyüjtötte a lányokat és asszonyokat és felszólította őket, hogy menjenek ki a város elé, a «kraljeva polje», királymező

nevű térségre* énekelni, tánczolni, mint a hogyan bátor béke idején szokták.

Az éj folytán a törökök előjöttek rejtekeikből ostrom-hágcsókkal. És a mint a városhoz közelednének, hallják a víg danát és a guzla hangját, majd meglátják a holdvilágban tánczoló bátor fehérnépet, ennyi gondatlanságra maguk is gondatlanúl oszlanak, eldobálják a létrákat, hogy nem a várat, hanem az asszonyokat rohanják meg.

Ekkor dördűl meg az ágyú, *Keglevics Péter* kirohan a várból, a lesbe állított csapat is ráüt a törökre, fegyvert fognak az asszonyok, lányok is, és lekaszabolják a törököt mind egy szálig. Így mondja a jajczai monda.

Annyi bizonyos, hogy az első sereg kudarczot vallott, és a basa nemsokára ujabb 20,000 emberrel volt kénytelen Jajcza alá vonúlni; *Keglevics Péter* most is keményen állta az ostromot, míg 1525 junius 11-én szabadító magyar sereg nem érkezett *Frangepán Kristóf* 16,000 emberével. Az egyesült bosnyák-magyar hadak győzelme véget vetett a másfélévi ostromnak, II. Lajos király pedig nagy kitüntetésekkel és czímekkel ruházza fel Frangepánt, a ki egyik levelében így írja magát: «Christophorus Groff de Frangepanibus... Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae specialis tutor atque protector.»

Hanem ez is volt a magyar fegyverek utólsó győzelme Boszniában.

1526 aug. 6-án elveszett Magyarország Mohácsnál. A Zápolya-Ferdinánd-viszályban Keglevics Péter Ferdinánd királynak adta át Jajcza várát. Ferdinánd német helyőrséget tett belé Grbonog és Kozijaner kapitányok alatt. Frangepán elesett a harczban Ferdinánd-párti csapatok ellen, a mit nagy diadalnak is hirdettek ezek.

1528 elején Uzref basa boszniai szandsákbég és Mehmed Galliogli szerviai basa ujra megjelentek Jajcza alatt, a helyőrség pedig most már tíz nap után feladta a várat. Vele együtt elveszett az egész jajczai bánság és Horvátország egy része. Az erős Banjalukát Radovics kapitány feladta kardcsapás nélkül. Ozora már 1520-ban veszett el.

Jajcza s a többi végvárak elvesztét siratja már az említett Zápolya-párti *Kállay János*, ki Bosznia védelmében maga is részt vett, a Fer-

* A jajczai monda szerint itt végezték ki Tomasevics István királyt.

dinánd-párti *Báthory Andráshoz* intézett egyik levelében, mely a Kállay-levéltárban őriztetik és egyike a korbeli legjellemzőbb iratoknak úgy tartalma mint zamatos hangja által.

* * *

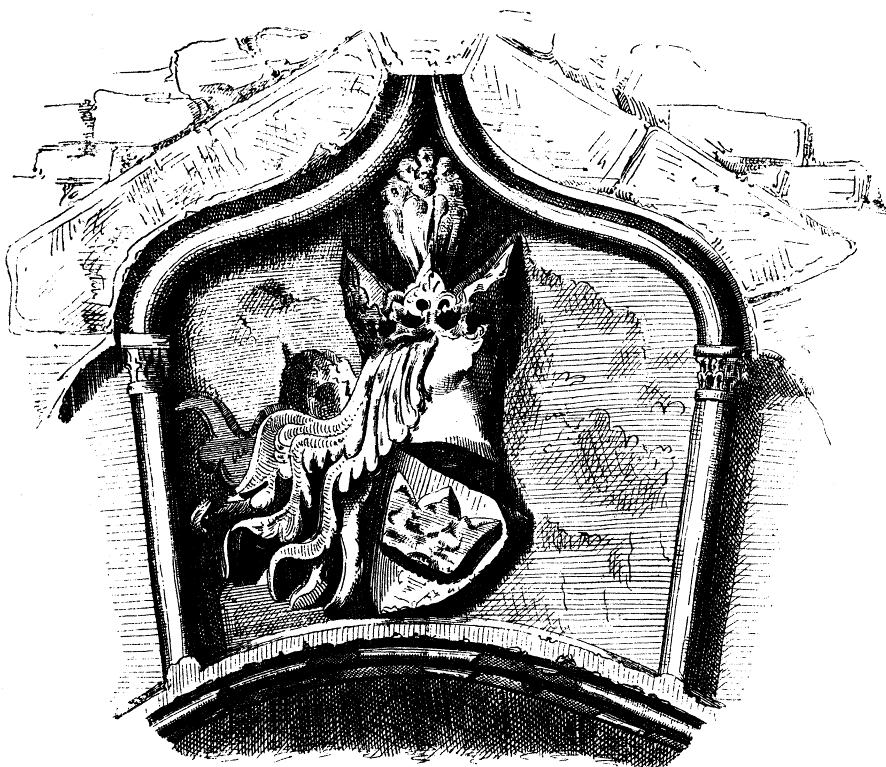
Elevenen éreztem a Jajcza falaihoz kötött mind e magyar dicsőséget, s mintegy történelmi jellemét a pillanatnak, midőn a századok hosszú szünete után a Mohácsnál odaveszett régi magyar várba ismét Boszniát kormányzó magyar államférfiú oldalán léptem be Jajcza várába. Ugy hittem, mintha még egyszer meg kellene dobbanniok ama porló sziveknek, melyek a magyar zászlókat védték egykor körömszakadtig e vár ormain, mintha négy század után érezniök kellene, hogy nem hiába estek el, érezniök, hogy a nemzetből nem haltak ki ama nagy törekvések, melyekért küzdöttek, hogy a nemzet újra fölemeli a zászlót, mely az ő kezükben összetörött. Úgy éreztem, hogy a Hunyadiak eszméi érnek a nagy bukás után újabb diadalt.

És valóban olyan e vár, hogy képes helyreállítani a jelennek kapcsolatát a múlttal. A törökök nem gondoltak ugyan avval, hogy modern várrá alakítsák, de nem is hagyták elpusztúlni, úgy hogy ma is a tizenötödik századot hirdeti minden ízében, mutatva nehéz vívások nyomait, de fennállva daczos épségben.

Mig a Jezeróból jövő út jobbra lekanyarodik a városhoz, balra rövid meredek gerincz egyenesen felvezet a várba, mely a hegynek csúcsán, a város éjszak-nyugati részét foglalja el. Régi sírok mellett elhaladva érünk az ormos-tornyos falba épített szűk, ódon kapuhoz, a hol a magyar bakákból álló kis helyőrség parancsnoka fogadja a minisztert, hogy vezetője legyen a vár megtekintésében. És ritka hely, mely megtekintésre érdemesebb volna, többet, meglepőbbet mutatna.

A belső vártér egyenetlen négyszög, melynek alapja nyugatnak a jezerói tavak felé fordúlva 200 méternyi hosszú. A keleti oldal, a Vrbász felé, kevéssel rövidebb, az éjszaki és déli oldal mintegy 100 méternyi. Köröskörül bástyafalak emelkednek, még mindig jól fenntartott és ujabban is javított magas ormokkal. Tetejükben már letört, belsejükben már bedőlt, de kivűl még mindíg erős tornyok védik a négy sarkot. A várfalakba épített czifra faragott kövek, oszlopocs-

kák és díszes oszlopfejek mutatják, hogy valamikor pompás díszépületek állhattak ez udvaron, melyeknek az annyi ostrom alatt bedőlt romjait utóbb a védművek javítására használták. A várudvaron is hevernek ilyen ékített kövek, köztük egy szép sarokpillér, alján faragott levelekkel. Ezek adhattak okot arra a véleményre, hogy itten valaha római templom állott. Azonban olasz jellegük félreismerhetlen

A KIRÁLYI CZÍMER

és megerősíti azt az adatot, hogy a hatalmas *Hrvoja* «Isten kegyelméből Spalato dicső fejedelme, egész Bosznia nagyvajdája, László király főhelytartója», a ki oly nagy szerepet játszott Zsigmond s a nápolyi trónkövetelők alatt, Boszniában királyokat tett és csapott el, Jajczában pedig mint a bosnyák Alföld független ura residiált, Luculoból való nápolyi építőmesterrel emelteté várát a nápolyi Castello dell'uovo módjára. Innen eredne Jajcza neve is, mert «jajce»

annyi, mint tojás. Egyszerűbben vezethető le azonban a gúla-hegynek, melyen áll, tojásdad csúcsától. Régi épületekből most már semmi sem áll többé a várudvaron, kivévén a környező falakat és tornyokat, kirohanó portákat a meredek déli oldalon, egy pár félig bedőlt bomba-szilárd folyosót s a régi erődítő művészet hasonló részleteit, melyek a hires Jajcza egykori erejéről szólnak.

A VÁR NYUGATI OLDALA A KIRÁLYI CZÍMERREL

De áll itt az udvaron egy kisebb mecset, mely már Omer basa ideje óta csak fegyvertárúl szolgál és egynehány katonai férhely. Régiségek közül csak nyolcz ágyúcső van még a várban Mátyás és I. Ferdinánd idejéből, kettő felirással és czímerrel.

Csak ha letekintünk a vár fokáról, látjuk, hogy milyen erős és megvehetetlen lehetett a középkorban, midőn modern ágyúk még nem bombázhattak a Vrbászon és Pliván túl emelkedő magasabb csúcsokról.

A gúlahegy, melyen a város és a vár emelkedik, a tavakból kijövő és a Vrbászba szakadó Pliva és a Vrbász által képezett tompa sarokban áll, mind a kettőnek bal partján. Ezek a vizek tehát természetes és megvehetetlen várárkok, mert kivált a Vrbász házmagasságú sziklafalak közt folyik. A két folyó közti területet a Borek kopár sziklahegysége foglalja el, mely csak szorosan a tavak partján enged a városhoz vezető keskeny közeledő utat. De noha itten a vizek nem állják az ostromló útját, eltekintve a veszélyes szorostól, melyen át a közeledés egyedűl lehetséges, itt sem hiányzanak a természetadta védművek. A vár falaitól három oldalra meredeken esnek le a sziklafalak a völgybe, melyet a Borek görbülete és a jajczai gúlahegy képez. Csak alant, e sziklafalak tövén állnak itten egyes házcsoportok és csak a negyedik, délkeleti lapályosabb oldalon kúsznak fel a várfokig azon az oldalon, mely épen a vizek által védve van délnek és keletnek.

Csupán e városrész éjszaki és nyugati oldalát kellett még mesterségesen is védeni, a mire a vártól éjszaknyugatnak a Vrbászig, nyugatnak a Pliváig lehúzódó ormos falak szolgálnak, hatalmas kapukkal és tornyokkal. Ez a városrész a vizek felé leeső lejtősebb hegyoldalon, mely a várral együtt egészen el van kerítve az említett falak és a két folyó által, képezi az ó-várost. Ez mindig a várnak védterületéhez tartozott és mint másutt, itt is a tulajdonképi török város. A keresztények a természetes és mesterséges védműveken kivűl, a várhegy meredek oldalainak alján álló kisebb házcsoportokban, és a Vrbász és Pliva túlpartján elterülő külvárosokban, Kozluk és Pijavitza faházaiban laknak.

Ha kitekintünk a magas várnak ormairól, az egyenesen leeső sziklameredély alatt nyugat felé messze elnyúlik a jezerói tavak hasonlíthatlanúl szép látványa, zuhatagokban szakadva sziklákon át egyik a másikba, éjszaki partjaikon kopár szikla-terraszok, a délieken buja erdős hegység által beszegve, melyből kiemelkedik az Ottomal, az Osztro-Brdo és az utólsó zuhatagnál a Zaszkoplje gúlái, ez utóbbi régi romokkal és apró házcsoporttal koronázva. Szemben vele a kopár sziklákon a milei magányos kis mecset. Éjszaknak, túl a meredélyen, melybe a várszikla leesik, a mély medrű Vrbász két magas partján zöld vetések terülnek el, ezek közt a bal parton ama Kraljevo, most

Czarevo-polje, mely a Keglevics-mondában mint a lányok tánczhelye szerepel. Közelebb, épen a vár alatt s szorosan a felvezető út mellett egy kisebb gúlaforma domb, tarka török temetőkkel körülvéve, melyen egykor állítólag a királyok nyári kéjlaka állott. Egészen az úton a Kulinovics-család sírjai. Lejebb egyes házak, melyek udvarába betekintünk. Az egyikben épen most száll le prüszkölő arabvérű szürkéjéről egyik délczeg kisérőnk, Moharem aga Szaracs, háznépétől környezve.

A Vrbász jobb partján lefelé számos falú húzódik, az ugynevezett «Dnoluka», telekliget, csupa Vakuf-birtok, Chozref bég által alapítva, a szerajevói begova-dzsámia tulajdona.

Ha a várnak másik oldaláról délkeletnek tekintünk ki, a hegynek itt már nem meredek, hanem lejtős oldalán az ó-város terül el, körülzárva a Vrbász és a Pliva medre és a vártól ezekhez lefutó ormozott védfalak által, melyeknek a Plivához húzódó vonalából a banjalukai, a Vrbászhoz huzódóból a travniki kapu magasan emelkedik ki hatalmas tornyot hordó boltozattal.

Az ó-város a legfestőibb keleti képek egyike, a vizekhez letekergő szűk utczáival, melyekben egymás hátára szorúlnak a keleti jellegű épületek, megviselve kivétel nélkül az idő által, csupa szűk helyiségek, számtalan apró ablak többnyire elrácsozva, alacsony ajtó, emeletek, melyek messze kirúgnak a földszinten túl, félig fából, félig kőből építve, a kövek közt nem egy faragott díszkő valamely régi romból kiszakítva, a falakban nem egy bomba, vagy legalább a bomba által tört lyuk.

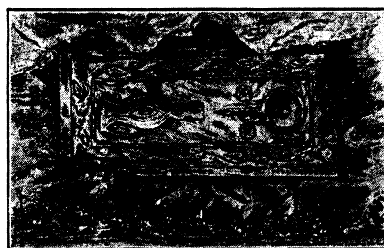
De a mi ezt a keleti látványt rendkivülivé teszi, az az európai középkornak három hatalmas épülete, mely magasan felülemelkedik mindez apróságon. Messze alattunk, már közel a Pliva partjához, egy vaskos csonka torony, egészen kerek, minden bejárat nélkül, melyben egykor állítólag medvéket tartottak a bosnyák királyok. Ettől jobbra s balra egy-egy mecset, melynek mindegyikén tisztán felismerhető még a középkori keresztény templom. A medve-toronytól délnyugatnak eső, melynek neve most is «Joánszka», valamikor Szt.-János temploma volt, a másik, délkeletnek, Lukács evangelistának temploma, négyszögű tágas épület, magasan felnyuló, románstylű campanillevel, gyönyörű karcsú építmény, mely az ó-város kellő közepéből

A LUKÁCS-TEMPLOM

emelkedik fel, egész Boszniának legremekebb műemléke. Nagyon düledezőfélben kétségkivül, kéményforma kis minarettel csonka tetején, de még mindig elég ép arra, hogy könnyen lehetne eredeti állapotába helyrehozni. A templom belsejébe római kő van falazva.

Ez épületeken túl látjuk a Pliva zöldes vizét, a Vrbász sötét medrét, túl a Vrbászon Kozluk már falusi külvárosát, azontúl merészen kifutó sziklabordáival a Hum hegyét, melynek tetején temették el, mondják, kegyes kezek, a II. Muhammed által elevenen megnyúzott utólsó bosnyák királyt Tomasevics Istvánt. A Plirán túl Pijavicza házcsoportja, azontúl a Tjusina zöld magaslata. Mind e hegységek alján messze széjjel vannak szórva nyájas falusi és nyári lakok, mosolygó kertek és facsoportok közt, Volujak, Armanj, Kalina és Herczegovácz községeinek egyes részei. Ilyen Jajcza látképe, tiszta, derült, meleg ég alatt, a színek és alakok végtelen változatosságában, egyszerre minden látványával egy élénk keleti városnak, mely ezúttal még ünnepiesen fel is van díszítve, és a legderültebb falusi életnek, úton-útfélen tele a legtarkább néppel, mert ma vásár is, a szomszédban pedig búcsú is van.

RÓMAI KŐ A LUKÁCS-TEMPLOMBAN

De nemcsak a földszíne fölött, azon alól is vannak Jajczának, mint igaz ódon várnak megtekintésre méltó építési emlékei, sőt csak földalatti helyiségeiben hathat reánk, meg nem zavarva semmi modern élet által, Jajcza nagy és tragicus múltja, itt érezzük igazán a régi századok történelmi lehelletét. Elhagyva a vár udvarát, mindenekelőtt ezeket tekintettük meg.

Mindjárt a vár nyugati oldalán levő kapu mellett üreg van a termésszikl ába vágva, régi sirbolt. Hogy királyi sirbolt, mutatja a czímer, mely bár erősen megkopott, de még mindég tisztán kivehető féldomborműben az üreg bejárata fölött kőtáblába van vésve. A bosnyák királyok czímere ez, ugyanaz, mely pénzeiken is látható: a pajzsban egyszerű liliomos korona, a pajzs fölött sisak, melyet balról hosszasan lengő takaró, felül ugyanazon korona fed, melynek köze-

péből még magas toll-disz emelkedik. Maga a bejárat olyan alacsony, hogy csak meghajolva lehet belépni. A belső boltozat embernyi magasságú, hátterében méter magasságú pad van a termésszikläból meghagyva. E padon állott volna valamikor a hagyomány szerint egyik Tvrtko koporsója. Ez azonban már azért is valószinűtlen, mert épen a Tvrtkók a czímerpajzs koronája alatt még gót T betűt is szoktak használni. Hogy a sírbolt mint némelyek hiszik, az előtte állott volt kápolnához tartozott, az inkább lehetséges, bár a szikla csak igen kis épületnek engedhetett még helyet. Rövid idővel ezelőtt állott volt még itten ilyen épület; a Kulinovics család lakhelye. Temetkezési helyük most is közel van a várhoz. A Kulinovicsok, a kik Kulin bántól származtatják magukat, és hagyományaik szerint örökösök voltak a jajczai várnagyságban, a sirboltot és czímerét e kétségtelenül később emelkedett házukhoz tartozónak tekintették és a czímert most is saját családi czímerüknek tartják. A bosnyák királyok pénzei azonban kétségtelenné teszik, hogy ez Bosznia régi czímere. Ily pénzeket, bár átalán a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak, épen a vár körül is többet találtak.

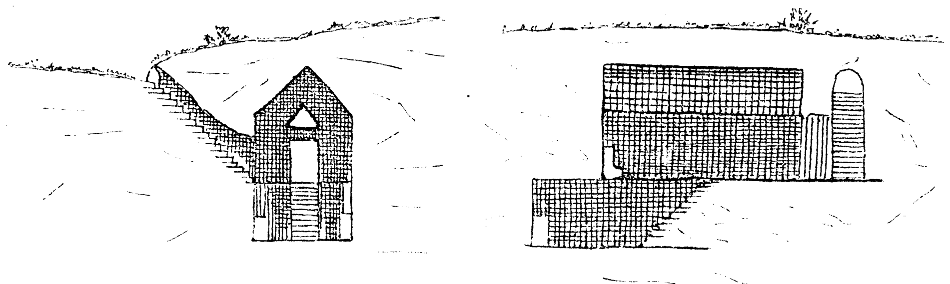
Sokkal érdekesebbek azonban ez egyszerű sirboltnál, (melyen csak a czímer annyiban nevezetes, hogy a régi királyok czímerének megőrzött egyetlen példánya az egész országban) a várnak tulajdonképi katakombái.

Ha a várhegynek lejtősebb délnyugati oldalán megyünk lefelé egyenest a zömök medvetoronynak, még minekelőtte a város utczáinak tömkelegébe érnénk, gyepes földhullámba épített kis ajtóra bukkanunk.

Vezetőink, magyar bakák, nyitják meg a nehéz ajtót súlyos vaskulcscsal. A keskeny aknán levezető meredek lépcsőből csak az első fokokat látjuk, mert minden egyebet koromfekete sötétség takar. Egy szál faggyúgyertya világánál botorkálunk lefelé, azt is majd hogy el nem oltja a denevérek suhanó szárnyalása. 16 fokon vezet a lépcső le a katakombák szűk előcsarnokába, melyet most a helyőrség zöldséges pinczének használ, azelőtt pedig egy vállalkozó használt volt sörös pinczének: királyok és királynék ősrégi sírboltját. Meg kell állapodnunk, mielőtt tovább mehetnénk. A katonák elébb fenyőforgácsokat próbálgatnak meggyujtani, mert ez itten a helyhez csakugyan méltó kivilágítási eszköz. A már máskor meggyújtott volt s használat után ellökött forgácsok százával hevernek szanaszét a baloldali falból kirúgó

kőpadon. De sokáig tart míg meggyúlnak, mert megannyia nedves lett a dohos levegőtől.

Végre mindenikünk kezében tart egy-egy égő forgácsot, és csak most veszszük észre, hogy vastag korom-réteg lepi el a sziklafalakat, melyekről ráragadt már kezünkre, lehullott arczunkra is. Egymásután lépünk be a jobboldali falba vájt ajtón, mely olyan alacsony, hogy mélyen meg kell hajolnunk. Lassan, óvatosan lépünk, mert mindég csak ott van tompa vörös világosság, a hova épen a fenyőforgácsot nyújtjuk, melynek homályosan lobogó, a behatolók által ide-oda mozgatott lángja különben csak kápráztatja a szemet; a talaj pedig egyenetlen, homokos helyekkel nedves, csúszós szikla váltakozik, melyen félénken húzza meg magát egy-egy salamander őslénytani,

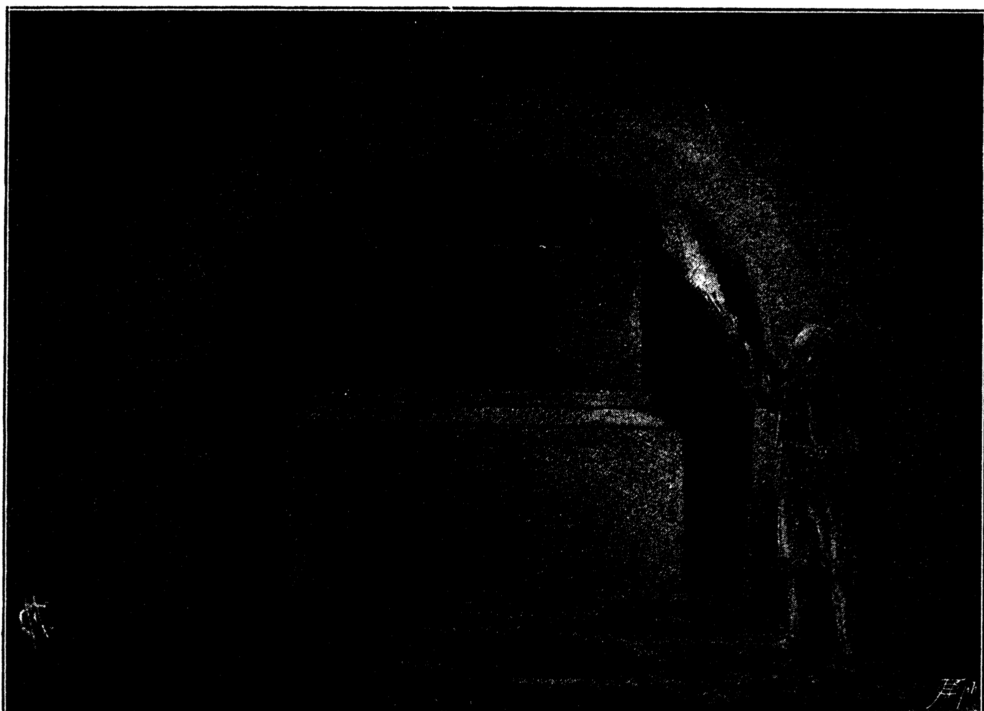
A CATACOMBÁK ÁTMETSZETE ÉS HOSSZMETSZETE

kalandos alakja. Apróbb lyukakból víz bugyog ki, a középen pedig nagyobb üreg tátong, melyen ismét lépcsők vezetnek le. Senki sem szól a fojtó légben, a katonák, kik különben sem tudnának sokat magyarázni, csak némán mutogatják fenyőfáklyájukkal az egyes objectumokat.

Lassan-lassan látni kezdünk. A csarnok mintegy 20 lépésnyi hosszú, 10 lépésnyi széles, csúcsos boltozattal tetőzve.

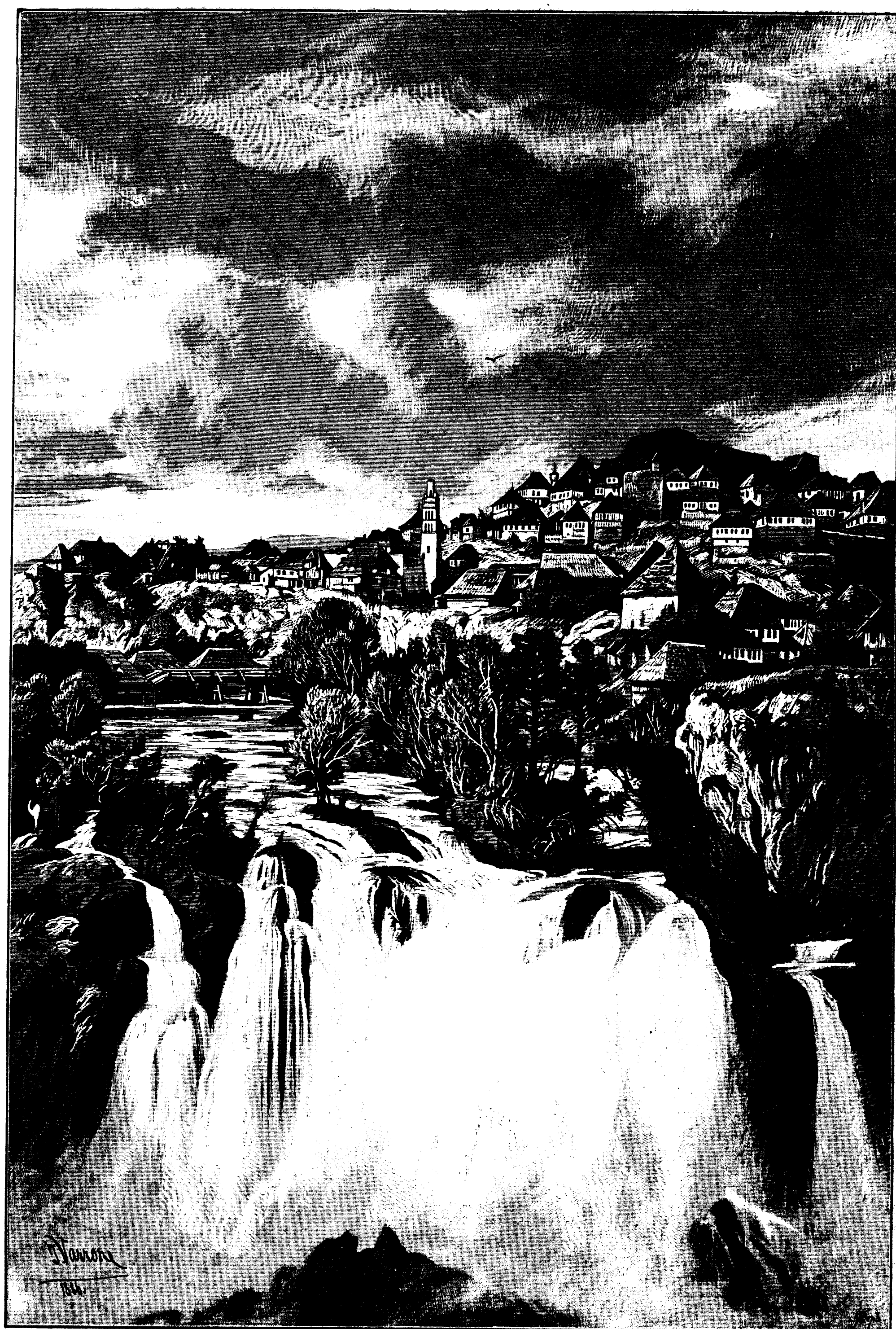
Három fülke jobbra, három balra, kettő a bejárattal szemben. A hossz-falakon oltárforma tömbök állnak. A sírfülkék összefüggnek egymással és a közép-csarnoktól a sziklában meghagyott vékony fallal vannak elválasztva, melybe áttört művű kereszteK, félholdak és napok vannak faragva, úgy hogy transparentként hatnak, ha mögöttük van a világítás. A bejárattól jobbra még egy nyilt fülke van,

köröskörül két lábnyi magasságú kőpaddal, melyben háromnegyed köralakú bevájások vannak, nyilván ülések. Minthogy az ülések fölött csurgók vannak a falba vésve, melyeken szivárog a víz, azt hiszik, hogy ez üléseken rabokat kínoztak. A középen levő lépcső tiz fokon vezet le hasonló, de kisebb csarnokba. Itt egy nagyobb boltozat mögött szintén oltár áll, fölötte ugyanolyan áttört művű vékony fal

A CATACOMBÁK

nagy kereszttel, balról félholddal, jobbról a nappal. Ezt «a királyné sírjá»-nak nevezik. Az egész a legnagyobb szabatossággal és bámulatra méltó kitartással a termésszikläból van kifaragva, minden fa-, vas-, vagy idegen kő-rész nélkül. De bármily bámulatos, annyira kietlen, úgy hogy csak akkor lélegzettünk ismét szabadon, mikor megint a szabadban álltunk, ismét Jajcza mindenütt gyönyörű látványával előttünk.

A J C Z A

Még a medvetornyot és a Lukács-templomot akartuk közelebbről megtekinteni, minekelőtte a konakba mentünk volna.

A medvetorony a Plivához levezető várfalak egyik sarkába van építve és valószinű, hogy földalatti összeköttetése volt a várral, mivel semmiféle bejárata sincs. A lakosságot babonás félelem is tartóztatja a behatolástól és pedig felekezet különbsége nélkül; «adet», vallásos tilalom fekszik a tornyon, és a ki mégis behatolna, azt biztos baleset éri, a legjobb esetben a termését veri el a zápor. Ez persze nem akadályozta egyes tisztjeinket, hogy létrák segítségével be ne tekintsenek a toronyba.

Egészen üres, csak fenekén van törmelék és bozót. A torony magasán látható három ágyú-lőrés belül körüljárat által van összekötve, melyen az ágyúk is állhattak.

E körüljárat most bokorral és fákkal van benőve, melyek a még ezenfelűl három méternyi falakon túl emelkedve, kitekintenek a csonka toronyból.

Az egykori Lukács-templom az ó-város egyik legódonabb utczájában maga szintén tetőzetlenűl mered az égnek, teljesen átengedve a pusztulásnak. Belső diszítéséből is csak egyetlen faragott kőlap látható még, ez is régi római kő. Egy ideig használták a törökök mecsetnek, a mint a román-stylű torony tetejébe épített kéményszerű vékony minaret-darab is mutatja, sőt mondják, hogy háromszor volt már felváltva templom és mecset. De most elhagyta mindenki. A torony, e gyönyörű olasz campanille az érdekes rajta és a fenntartásra méltó volna, mert az egyetlen nagyobb műemlék, mely a bosnyák királyok korából fennmaradt. A felfelé szűkülő négyszögletes torony közepén felül két emeletben nyilt oszlopcsarnokokat képez, minden oldalon két-két magos faragott oszlop, mely egymással és a sarok-pillérekkel román ivek által van összekötve. A két oszlopcsarnok fölött ismét tömören emelkedik a torony, csupán párkányzatok által tagozva. Az oszlop-ívek fölötti harmadik párkányzatnál a torony csonkán le van törve, csak egyes kövek és az említett minaret-részlet állanak tetején. Farlati munkája szerint *Lukács* evangyelista e templomban élt és halt volna meg, és itt is volt eltemetve. Szent hulláját a barátok vitték Velenczébe, miután a törökök elfoglalták volt Jajczát.

A konak előtt ezalatt már annyi nép gyült össze, hogy csak nagy nehezen tudtunk behatolni. Míg a szokásos kihallgatások folytak, a szűk utczán tolongó népnek tarka csoportjait tanulmányoztam. Velem szemben az utcza túloldalán hasonló foglalkozásra adta magát a szép Lala, — spanyolul a liliom, — a helybeli leggazdagabb spanyol zsidó leánya, ki fezzel a fején, czifra selyemben, ékszerekkel teleaggatva, ült mozdulatlanúl szűk ablakában és csak nagy sötét szemeit jártatta a sűrű csoportokon.

Említettem már, hogy a szomszédban búcsú volt, és a búcsúsok nagyban járúltak hozzá a tolongáshoz.

Mert nagy és messze hírű búcsúhely ám szerte az egész vidéken, sőt az egész országban a Jajcza szomszédságában álló Szent-Iván temploma, és a legcsodálatosabb dolgokat beszélik róla. A Vrbászon lefelé fekszik, a folyó jobb partján, és katholikus, orthodox és muhammedán egyaránt úgy tudja és meg van róla győződve, hogy angyalok hozták át a balpartról, mikor a török seregek fenyegették. Valláskülönbség nélkül zarándokolnak is oda Szent-Iván napján mindazok, a kiknek valami bajuk van. Térden csúsznak Szent-Jánosnak aranykoronás, fényesen öltöztetett szobrához, melynek érintése után a beteg helyre teszik kezüket, meg nem feledkezve a kisebb-nagyobb obulusról sem, melyet a szobor lábainál levő tányérra kell dobni. De különösen az ördög-üzésben van nagy hatalma az ottani barátnak. Szorosan összezsúfolva guggolnak és feküsznek, gyakran rokonaik által tartva és őrizve, hülyék és őrjöngők a barát körül, a ki minden egyes fölött elmondja a szentelt formulát. Homályos lámpavilág veti határozatlan fényét a jelenetre. Visító kiáltás, sírás-rívás, jajgatás és érthetlen hangok vegyülnek össze. A muhammedán is békén tűri, hogy fejére teszi a feszületet a barát, és a szent helynek erejében való vak hittel mondja ki Jézus nevét, a ki nagy prófétája ugyan az izlamnak is, de kihez különben nem igen szokott folyamodni, mert hiszen még nagyobb Mahommet. Itten még a muhammedán asszony is leteszi a fátyolt, nehogy útját állja a szent hatásnak. Ime hogyan győznek a népnek ősi hagyományai a felekezeti különbségeken, a legrajongóbb vallási gyűlölködésen is. Ősi hagyományokkal és a múltnak emlékeivel van különben megtelve az egész vidék. Közel áll ide *Komotin* vára, valóságos sziklatetőn, úgy hogy csak életveszélylyel lehet falaihoz jutni, melynek sem kapuja,

sem ajtaja nincs. Úgy húzták fel és eresztették le az őrséget. Az utolsó vár is volt, melyet a törökök elfoglaltak. Az ostrom alatt egy török vitéz, miután már leütötték a fejét, még jó darabig tovább szaladt. A helyen, a hol végre elesett és a hol el is van temetve, muhammedán sírbolt áll, melyhez mint szentnek sírjához zarándokolnak a muhammedánok. A katholikusok azonban azt állítják, hogy itten egy szent püspök van eltemetve, sőt hogy kincsásók megtalálták volna a püspöki gyűrűt is, és így e hely is a különböző felekezetek tiszteletének tárgya. Tény, hogy Komotinnál találtak egy kigyó alakú ezüst karpereczet.

A nép hite szerint ma is rengeteg kincsek vannak a vár alatt eltemetve.

Sötét, viharos éjjel, — így szól a monda, — egy idegen jelent meg egy komotini pásztornál és felszólította, hogy vegyen ásót, kapát, lámpát és kisérje fel a komotini várhoz, mert onnan le kell valamit hozni. Gazdag jutalma lesz érte. A pásztor vonakodott. Ilyen sötétségben fel sem lehet jutni, de különben sem tanácsos éjfél körül a kisértetek ama tanyáját háborgatni. De meg a nyáját sem hagyhatja el, mert megeszi a farkas.

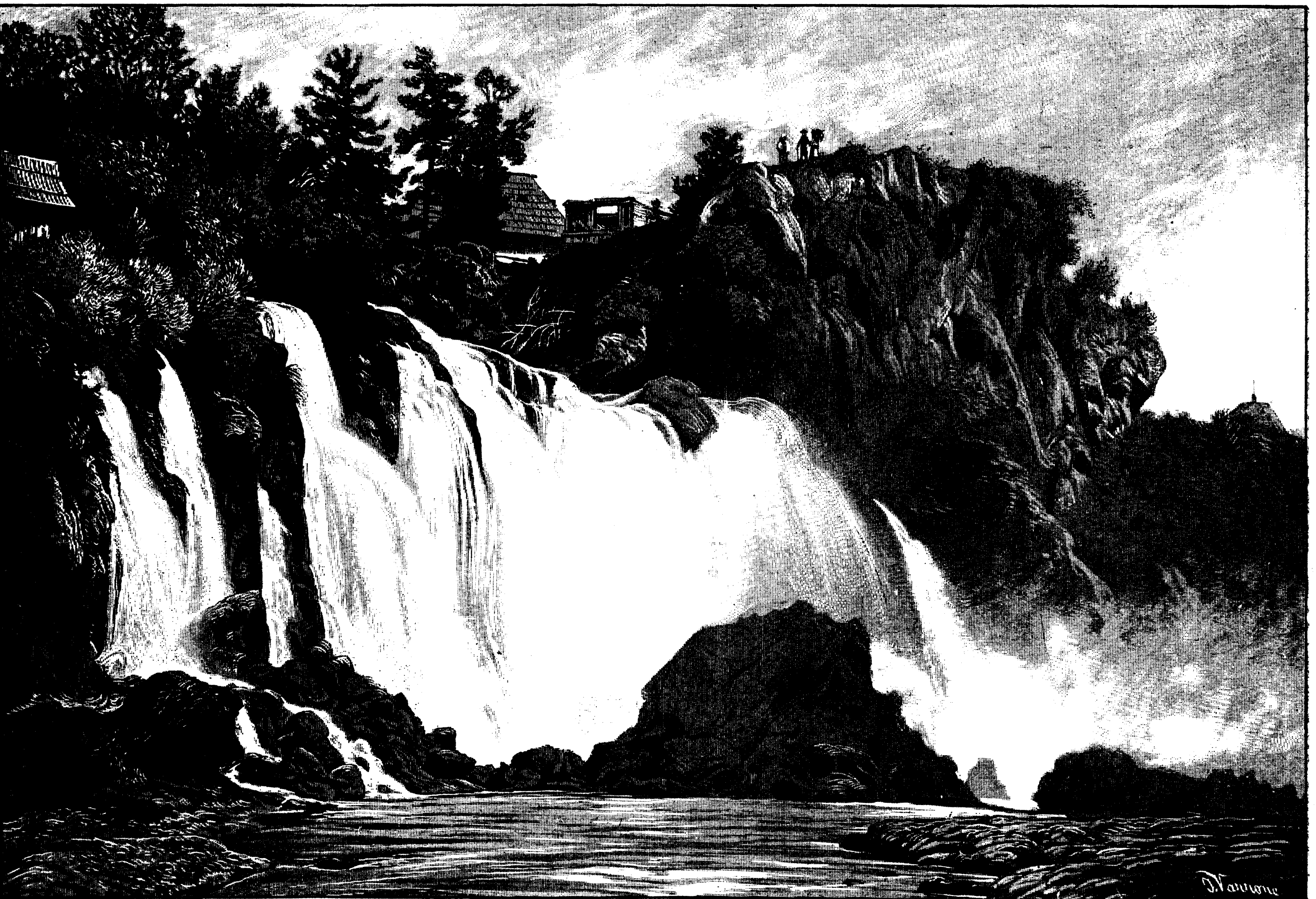
De a jövevény annyit beszélt a pinczékben rejtett kincsekről, melyekhez csak ő férhet hozzá, a ki parancsolni tud a kisérteteknek, addig magyarázta a pásztornak, hogy markolhat e kincsekből a mennyit csak akar, úgy hogy dúsgazdag ember lesz, ha odavész akár az egész nyája is, míg a pásztor végre vállalkozott a veszedelmes útra.

A szakadó esőben sikamlós volt a meredek szikla, a lámpa alig vetett rá ingatag világot, a bömbölő vihar majd hogy le nem döntötte az embert.

Négykézláb voltak kénytelenek útjukat keresni, fejük felett lezuhogó sziklák röpültek a mélységbe.

A pásztor átkozta az idegent és vissza akart fordúlni. Ez azonban nem vesztette el bátorságát és magával húzta vezetőjét.

A mint felértek volna, egyszerre elnémúlt a vihar, a felhők eloszlottak, kibújt a hold és kisértetiesen világította be a romokat Az idegen kijelölt egy helyet, a hol a pásztornak ásni kellett. Nem sokára vaslapra bukkant; ajtó volt, mely felpattant a mint az idegen

A PLIVA ZUHATAGJA

egy furcsa alakú kulcscsal megérintette. Nagy csarnok tágúlt előttük Az idegen figyelmeztette a pásztort, hogy siessen, mert sokáig nem időzhetnek. A mint meggyújtott egy forgácsot, az egész csarnok ragyogni kezdett a drágaságoktól. A pásztor egészen el volt kábulva, szeme káprázott. Míg az idegen oda sem hederített a kincsekre, hanem egyenesen nekiment egy fülkének, melyből kiemelt egy apró szekrényt, a pásztor mindég csak ámúlt-bámúlt. Az idegen a milyen hamar ment a szekrény után, ép oly sietve fordúlt vissza és rákiáltott a pásztorra, hogy kövesse gyorsan, mert az ajtó mindjárt becsapódik és aztán nincs hatalom többé, mely kiszabadíthatná. A pásztor mind csak a tömérdek kincset bámulta. Végre az idegen erővel kilökte az ajtón. Alig voltak kint, hogy becsapódott az ajtó. A pásztor semmit sem vitt magával, csak egy darabot, mely után kitántorogva nyúlt és melyet övébe dugott. Belülről rémes jajgatás hangzott, úgy hogy a pásztor menekülni akart. De az idegen ott tartotta, hogy újra behányják a gödröt. A völgyben az idegen még gazdagon megajándékozta a pásztort és azután gyorsan eltünt az egyszerű kis szekrénynyel együtt.

A pásztor, mikor reggel felébredt, azt hitte volna, hogy csak álom volt az egész. De zsebeiben megtalálta az idegentől kapott pénzt, övében egy drága dohány-szelenczét. Elmondta az egész történetet a bátyjának és ketten együtt újra felmentek ásóval, kapával. Felásták mélyen és messze az egész környéket, ástak napokig és hetekig, de a vasajtót nem találtak meg többé sem ők, sem azok, a kik a történet hallatára utánuk ástak tovább.

Igy van tele ősi emlékekkel a történelmi város egész környéke is, megjelenésénél, úgy mint hagyományainál fogva egyike a legregényesebb pontoknak az egész országban.

De egész hasonlíthatlan szépségében még mindig nem láttuk. Csak túl a városon, túl a Vrbászon, szemben a ponttal, a hol a Pliva 90 lábnyi magasságból egyszerre szakad le a Vrbászba, egyetlenegy óriás zuhatagban, mögötte a város, ősrégi magas tornyaival és falaival, apró ház-zűrzavarával, a hatalmas várral: csak ezen a ponton, a hol a középkor, a kelet és egy giganticus természet minden romantikája egyesül, látjuk, hogy Jajcza a maga meseszerűségében páratlanúl áll az egész világon.

A hivatalos fogadtatások után siettünk le a vizeséshez. A Vrbász felé nyiló travniki kapun hagytuk el az ó várost, és a mint az alvárosból a folyón átvezető hosszú fahídra jutottunk, már látni kezdtük jobboldalt a zuhatagnak roppant víz-porfellegeit, hallottuk távol mennydörgését. A túlpart magasán, mely gyümölcsös-kertekkel és lengő kalászszal borított szántókkal szegélyzi Kozluk (a dió-liget) külvárosát, haladtunk a Vrbászon felfelé, mind közelebb a mind impozánsabb látványhoz, mig szédítő magas lejtőn, mely egyszerre meredeken szakad le a Vrbász mély sziklamedrébe, egyenesen szemben álltunk vele.

Önkénytelenűl megfogózkodik az ember a lejtő szélén álló magányos gyümölcsfákba, annyira erőt vesz rajta az érzés, hogy azok a dörögve lezuhogó roppant viztömegek magukkal sodornak az örvénybe mindent, még azt is, a mi az innenső parton, messze tőlük áll. Alúlról a vizek pokoli küzdelme, egy óriás boszorkány-üstnek bömbölő forrongása szédít el szemet és fület. A Pliva, a mint kijött tavaiból, 60 lábnyi egész szélességében veti le magát sziklatornyokon és bástyákon át a 90 lábnyi magasságú sziklafalak közt csöndesen folyó Vrbászba. Zárt tömegben zuhog le a vizek nagyja, csak egészen fönt szakítva meg egyes kiálló szirtfogak által. De messze jobbról és balról külön-külön ezüstszálakban lövellődnek le magasabb sziklatömegek által félreterelve egyes zuhatag-sugarak. Egyike ez ereknek — ér csak a nagy tömeg mellett, különben magára is hatalmas vizár, — az egyik kiugró sziklára vakmerően odaragasztott hitvány malom kerekét pörgeti. Csak egy pár lépésnyivel tovább elsodorná a zuhatag molnárostól együtt, hogy ízzé-porrá zúzza azon a szikla-óriáson, melyet a magasból szakított le magával a Vrbász mélyébe, és melyet most szakadatlanúl ostromol éktelen dühével, úgy hogy a víztömeg, mely az egyik pillanatban lezuhog, mintha keresztül akarná ütni az egész földtekét, a következő pillanatban valóságos köd- és záporfellegekben még magasabbra felröpül, örökös permeteget szórva egész a túlpartig, melyen bámúlva-ámúlva nézzük a természet e hatalmas játékát. Mint a dér, úgy marad meg körülöttünk füveken és bokrokon e permeteg mész-tartalma.

A zuhatag maga valóságos fényáradatot képez a sötét Vrbász sárgás-barna sziklamedrében.

A fenekén a mély árnyékban képződő szürke ködökből felrobbanó vakító fehérségű víz-porfellegek rózsaszínűkké válnak széleiken a napsugaraktól.

Az egész fellegen végig pedig szivárvány vetődik.

És minő háttere van e meseszerű látványnak: Jajcza gúla-hegye, melynek fellegvár-koronázta csúcsáig húzódik fel az okker-sárga ó-város, apró keleti épületeinek zürzavarával, kellő közepén, épen a vizesés fölött, az olasz campanille és valamivel fölebb balra a zömök medve-torony, jobbra a négyszögű csonka óratorony.

Nehezen váltunk meg e látványtól, de meg is tekintettük még kétszer, mint a hogy az ember a kedvesére elválva is vissza-vissza tekint. Csakhogy most már a város nélkül, csupán a zuhatagot magát láthattuk.

A katonai kaszinóban feltálalt kitünő ebéd után ugyanis folytatandók voltunk útunkat *Travnik* felé. A várost most a Plíván átvezető hídon hagytuk el, és azontúl a Vrbász bal partjáról mindjárt másik hídon e folyónak is jobb partjára kellett átkelnünk. Mind e két hid túloldalán meg-megállítottuk a szekereket, hogy leszálljunk a vízeséshez.

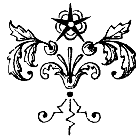
A Pliva jobb partján, szorosan a vizesés jobb oldalán, vezet meredek sziklaösvény le a kis malomtól, melyet már a zuhatag egyik sugara hajt, a Vrbász-meder aljáig.

Lent állunk közvetlen a zuhatag mellett, sőt egy darabig még mögéje is kerülhetünk, úgy, hogy fátyolán át látjuk a sötét mederben dörögve tomboló fényes vizeket, melyeknek fölöttünk lezuhogó és vizporfellegekben ismét felszálló tömegei a napsugarak váltakozó visszfényében a szivárvány minden szinében játszanak. Innen talán legtündéribb, legbájosabb a látvány. Legimpozánsabb a harmadik álláspontról. A Vrbász jobb partjára jutva ismét, de most a vizesés fölött levő második hidon, hosszan kanyarodó ösvény vezet le innen is a Vrbász medrébe, a tépett tufftömegekben tátongó barlangok és üregek mellett odáig, a hol a zuhataggal megint szemközt állunk, épen legelső álláspontunk alatt, de ezúttal megint mélyen lent a sötét mederben.

A városból és vidékből innen mit sem látunk, a zuhatag mintegy izolálva, de egészen áttekinthetően és közvetlenül előttünk áll, és

csak innen, a legforróbb napon is mélyen árnyalt és mindég hűvös e helyen, a zuhatag esőjétől mindég vizes, mohos tuffsziklákon állva, érezzük a látvány egész hatását.

Csak nehezen fordítottunk végre hátat a ragyogó és megdöbbentő tüneménynek, mely mintegy közte áll a Rajna schaffhauseni és a Giessbach világhirű zuhatagjainak, amannál jóval magasabb, emennél jóval tömegesebb, méltó, hogy vetélytársa legyen mind a kettőnek világhirükben.

TRAVNIK

AZ ERDŐ KÜZDELME. — A KARAULA-GÓRA. — A DOBRETICH GRÓFOK. — KÖZÉPKORI SÍROK. — TRAVNIK. — A MAGYARORSZÁGI VALI. — A RÉGI LASVA. — RÓMAI EMLÉKEK. — RABLÓVILÁG. — BOSNYÁK SZÉNBÁNYÁSZAT.

Elhagyva Jajczát, búcsúzva a zuhatag és a város gyönyörű képétől, túl a Pliva és túl a Vrbász hídján, ez utóbbi folyónak jobb partján haladunk még egy darabig felfelé a Pirjakovicza és Rjéka nevű tanyákig, melyeknek közelében keletnek nyíló völgyből kis hegyi patak ömlik útunkat állva a Vrbászba, csöndesen csörgedezve szerény ellentétben a Pliva-esés mennydörgő zuhatagjával. Utunk elkanyarodik és a kis patak jobb partján halad felfelé az erdős völgyben. A völgynek s a pataknak neve Krezluk és mintegy három órányi távolból jönnek le a Karaula-hegységből, melyen át kell hatolnunk, hogy *Travnikba* érjünk.

Eleintén a Hum-hegyet kerüli meg az út, egyenesen a Kraljevo-Grob alatt, a hol a monda szerint az utolsó bosnyák király van eltemetve. Mindinkább magányosabb lesz a vidék, a mint a Bozikovácz-Planina alá érünk. Csak egyszer látunk kis házcsoportot a Krezluk túlpartja fölött. Sűrű erdő borítja a völgy mindkét oldalát mindvégig, de maga az erdő is mindinkább a pusztulás képét nyújtja. Roppant tömegekben állanak ugyan a sudarak, hatalmas bükkök, óriás fenyők őserdeje. De a halál lehellete van rajtuk, az erdő-ősök megdöbbentő kryptájában haladunk. Itt állanak e sudarak, az egyik törzs a másik

mellett felnyúlva magasan, de lehámlott, kisértetiesen fehér sudarak, kopáran az egyik, kiaszott galyakkal, a másik vörhenyes tűkkel, és a messze kinyúló ágakról lelógnak hosszan és szomorúan, mint a gyásznak fátyola, barnás-szürke mohák, melyek kiszívják az elveszetteknek utolsó élet-nedüjét. De e meghalt s a viharokkal még halálukban is daczoló óriások alatt mindenütt új hajtást ereszt a buja föld s a gyönge csemeték sűrű sokasága egymással küzd világosságért és levegőért, nem törődve azzal, hogy a győztest is hamar utól fogja érni a szú, mely ez erdőben lakik és tömegesen okozza a halált. A dalos madarak is hiányoznak, mint a hogy egyátalán ritkák az országban és csak a krákogó szarka, a csöndesen turbékoló vadgalamb, a messze elkiáltó kakuk hoznak életet e nagy haldoklásba.

Eleintén lassú emelkedésben, majd mind meredekebben és tekergőbben mássza meg az út a Karaula-góra magasát, a hol mintegy három órányira Jajczától régi török őrházakban s újabb barakkokban van elhelyezve a vadon közepén, a Jajcza és Travnik közti etappe-állomás. E hűvös magason már-már egészen megkopárosodott a vidék, csak szórványosan húzódnak itt-ott egyes fasorok, ezek is pusztúlva, úgy, hogy egy-egy törzs alig különbözik az útat szegélyző távírópóznáktól.

Itt ágazik el az út, mely *Travnikból Skender-Vakufba* és onnan Banjalukába vezet. Ez úton fekszik, túl a Gosztilj hegyén, *Dobretitj* helysége és nem messze attól *Zapetje*, a hol egy barlang mellett az utolsó dobretitji grófnak történelmi érdekű sírkövét mutatják. *Blau** a többször publicált** feliratot következőleg olvasta: «I. H. S. Hic jacet illustrissimus Comes Eques et Liber Baro Dobreta qui in summa persecutione turcarum in viros nostros hic subtus in spelunca prout relatum .... do .. plenus dolore opressus dura captivitate obiit circa an. Domini 14 ... aetatis ...»

Miután megpihentünk a barátságos őrségnél míg lovainkat váltották, folytattuk utunkat még egy óráig a Karaula-gora magasának hegyi rétjein, melyeken itt-ott egy-egy elszigetelt tanya áll, mig végre egyenesen keletnek a travniki síkságba nyílik a kilátás és a *Lasva*

* Reisen in Bosnien u. d. Herzeg. 106.

** M. Dobretich, Nobilissimae Familiae Comitum Dobretich, olim Regni Bosniae Optimatum liber genealogus. Venet. 1775.

TRAVNIK

völgyébe jutunk, mely a Karaula hegységéből oda levezet. Éjszak felől a *Gosztilj* bércze tekint át, éjszak-keletnek a hatalmas *Vlasics-Planina* terjed, melynek alján messze elhúzódik a Lasva vizétől öntözött travniki síkság. Az út meredeken, néhol meredélyben vezet le a kopár keleti lejtőn. Félóra alatt leérünk a Lasva völgyébe, melynek kezdetén egy hán és egy elhagyott mecset állanak őrt. Még egy utolsó pillantást vethetünk a *Gosztilj* csúcsára, melyen az alulról felható bükkös erdő valóságos foglalási hadjáratot látszik viselni a bércznek felső harmadára szorúlt fenyves ellen és aztán csaknem szakadatlanúl a keskeny síkságban haladunk a *Vlasics* horgas lánczolata alatt egész Travnikig. A völgy lassan kanyarodik éjszaktól délkeletnek; elején, a hol a Karaula-gora és a Vlasics tömegei egymásra szorúltak, a földet és a sziklákat valóságos oszlopok és óriás jegeczekként tolták ki a talajból. Majd a bugyborékoló víz alakzatait veszi fel a Karaula oldala, míg a Vlasics lánczolatának sziklái éles szögekben fűrészként metszik el a völgynek baloldalát, egészen úgy, mint a hogy maga a gerincze is valóságos szikla-fűrészben végződik, míg oldalát vörhenyes kopár föld, itt-ott sűrű haraszt, csak elvétve facsoport vagy épen szántóföld borítja. Annál termékenyebb a Karaula alja, mely erdők alatt mindinkább szántókkal borított lapos dombokban oldódik fel E dombok és a Vlasics meredeke alatt, egészen az utóbbihoz szorúlva, zúg a *Lasva* vize, számos mellék-ér által mindinkább szélesedve egész 20—30 lépésig, de mindég sekély, kavicsos és köves mederben. A mintegy mértföldnyire kiszélesedő völgy közel Travnikhoz ismét öszzébb szorúl a Karaula, vagyis inkább a Radován-Planina mellékágainak kinyomulása által. Mert a Karaula-gora is csak a felső Vrbász és a Lasva közt elterülő Radován-Planina roppant vadonának egyik ága. Ott, a hol a Lasvához símuló mellék-ágak egyike, a Grahovina, egészen összeszorítja a Vlasicscsal a völgyet, ott fekszik Travnik, a magasabb, sziklásabb Vlasics-oldalon a házak, a dombosabb, termékenyebb Grahovina-oldalon a mezők. De már jóval Travnik előtt falu falut ér. Az egész völgy átalán az élet derüjének bájos képét nyujtja elejétől végig. Dió-, mogyoró-, szederfa, bükk- és bodza-, tölgy- és fűzfa közt folyik a Lasva és mindenfelé forognak azok az apró, primitiv turbinák, melyek tán még a rómaiak után maradtak a lakosságra. Ezek egy részét a Vlasics forrásai pörgetik, facsövekben

úgy vezetve, hogy három turbinát is hajt ugyanaz az ér. A kivájt fél fatörzsekből összetákolt csövekből jobbra-balra csurog, néhol magasan felfrecscsen a víz, öntözve sűrű füvet, mohát, harasztot. Mindjárt a völgy elején, Varosluk apró falva mellett, ódon torony áll és egy elhagyott ősrégi temető, mintegy száz sírkővel az erdő zöldjében, régi, emúlt jelentőségről tanuskodva. A mintegy két óráig tartó gyors és könnyű kocsizás a sík völgyben valósággal felüdítő hatással van a kínos mászás után a Karaula zord rengetegei és sívár kopárságai közt.

Az üdülés érzete még fokozódott, midőn a fogadtatás ünnepélyességei után végre pihenőre szálltunk a konak tág és hűvös helyiségeiben, a hol értékes szőnyegek és széles keleti pamlagok közt már készen várt bennünket a kitűnő ebéd, teknősbéka leves, lazacz, a páratlan travniki rák, spárga, őzpecsenye, dió nagyságú eper, mind megannyi helybeli termék, bizonysága annak, hogy Boszniában kitűnően élhet, a ki ért hozzá. Csakhogy természetesen magának kell termeszteni a finomabb kerti veteményeket, a ki enni akarja.

A konakban, mely a főtérre nyíló hatalmas boltozatú kapujával, földszintjének nehéz tömegével, emeletének könnyű ívezetű nyilt pitvarával, óratornyával és az egykor hozzátartozott mecset nyulánk minaretjével elég impozansan néz ki, ma csak szerény kerületi főnök lakik, de közel két századon át, egész napjainkig, igen nagy úrnak, az egész Bosznia és Herczegovina kormányzójának, volt székhelye. De a vali, vagy a hogy itt gyakrabban nevezték, a «vezír» czíme még nagyobb volt, mint tartománya. Mert a Travnikban resideáló kormányzó basák mindvégig nem Bosznia, hanem Magyarország vezírének, magyarországi valinak czimezték magukat és ez volt hivatalos címük a fényes portán is. A töröknél egyszerűen mindvégig fentartotta magát annak tudata, hogy Boszniában és a Herczegovinában az egykoron hatalmas magyar birodalom részét tartják kezükben. Ezeket szakították volt először el a magyar koronától és ez volt az utolsó, a mi a később csaknem teljesen meghódított Magyarországból kezeik közt megmaradt. Mivel pedig az igényt Magyarországra soha sem adták fel, a travniki kormányzó végig megtartotta a «magyarországi vali» czimét. Hiszen székhelyének kiszemelése is ez igény fentartásából eredt. Szervezett török kormányzat Szerajevóban kelet-

kezett legelőször, sőt egyenesen a törököktől ered a mai Szerajevo a régi vrhbosznai vár alatt. De a mint hódítva mind tovább hatoltak s nevezetesen miután a jajczai bánsággal együtt a Száván-túli részek is csakhamar kezükre kerültek, a kormányzók is előre tolták és Banjalukába tették át székhelyüket. 1686-ban azonban, midőn a törökök elvesztették Budát, Banjalukát nem tartották többé elég biztos helynek, de Szerajevóig sem akartak visszamenni, hanem megmaradtak a középúton, mintegy jelezve, hogy vissza fognak még térni, a honnan elűzettek és így lett Travnik a tartomány fővárosa, vagy legalább a kormányzat székhelye, mert népessége, kereskedelme és politikai súlya által is a valóságos főváros mindig Szerajevo maradt. Később többször történtek kisérletek, hogy a vali Szerajevoba tegye át székhelyét. De az ekkor már muhammedán bégek alakjában újra elhatalmasodott és minden régi traditióját újra felelevenített régi bosnyák olygarchia, melynek központi fészke Szerajevo lett, nem tűrte, hogy nyakára üljön a kormányzó hivatalnokaival és katonaságával. Mint vendég is csak a bégek grácziájából jelenhetett meg ott. Csak 1850-ben, midőn Omer basa súlyos kézzel leverte a bégek utolsó felkelését, volt képes a stambuli kormány keresztülvinni, hogy a vali ismét Szerajevoban lakjék. Addig Travnikból pactált a bégekkel, a kik régi magyar-bosnyákkori hagyományaik közül még az országgyűlés egy nemét is fenn tudták tartani és még a múlt században is egybegyűltek a vezír felhívására, hogy a kadikkal és muftikkal és más tudós effendikkel együtt tanakodjanak az ország védelméről, a mint Omer effendi, a bosnyák-török történész mondja.

E két százados kiváló helyzet meg is látszik a városon.

Mint a keleti városok átalán, úgy Travnik sem tartja ugyan meg azt, a mit messziről igér. A város előtti utolsó dombról tekintve, értjük, hogy sokan Szerajevo fölé is helyezik látképét. A Lasva-völgye összeszorúl mintegy 2000 lépésnyire, a jobb parton a Grahovina-magaslatok egyik szakadásában arena-ként terjed az egyik városrész minaretek és kupolák, házak és lombok közt, a balparton a Vlasics egyik meredek és kopár sziklatömbjén ódon, szürke vár emelkedik még mindig elég jól fenntartott nehéz falakkal és tornyokkal, körülötte ismét a város épületei, mind a két partnak magaslatain messze villogó fehér kioszkok és nyári lakok festőien elszórva, az

TÖRÖK TEMETŐ

A PUTICSEVOI KŐ

előtérben nagy terjedelmű kaszárnyák és egyéb középületek, jobbra túl a városon termékeny dombok és erdő, balra a zordon sziklahegység. Első szépségéből veszít a város valamit, ha behatolunk roszúl kövezett görbe utczáiba, de a sok gunyhó és alház közt elég épület van, mely a város egykori fontosságáról tanúskodik, régi vezirek palotái, sírboltjai, arkadok, bazárok, mecsetek stb. A közönséges faházak is elég változatosak körvonalaikban és kifestett ékítményeikben.

Mindez épületek közül, melyeket másnap közelebbről is megtekintettünk, csak a vár maradt fenn a középkorból. Némelyek, tévesen, a régi Bobováczczal identificálják, a nép Tvrtkonak tulajdonítja. Valószínű, hogy a középkorban nem is volt város alatta. A régi város kétségkivül a Lasva mentén lejebb állott, ott, a hol a völgy ismét kitágúl, a Travanjszkapolje síkján. Mint annyi más bosnyák város, mindenekelőtt Szerajevo, Mosztár stb., Travnik előtt is terjedelmes és termékeny síkság tágul, de a város a hegyszorosba épült. De épen Szerajevo s a többinek analogiája is már arra utal, hogy a régi várost, a rómait, sőt a középkorit is, a síkságban keressük, a honnan csak a török időkben vonúlt a hegyszoros és az ottan emelkedő várnak védelme alá, úgy, hogy eredeti helyszinéről gyorsan végleg kipusztúlt, lerombolva a pusztító invázió, elhagyatva a lakosság által, mely vagy az erdőkben széledt el, vagy a mennyiben meghódolt a töröknek, oda vonúlt, a hol ezek telepedtek meg fellegváraik körül. Valóban a helybeli hagyomány is azt tartja, hogy a régi város egy félórányira a travniki kastély alatt állott, míg a mai város területén még török időkben legelők voltak, a mire különben a Travnik név is utal. E régi város neve is Lasva volt. Hogy a síkságban álló nyilt város gyorsan elpusztúlt a török hódítás idején, nem csoda, midőn erre vette útját a Jajcza ellen vezetett valamennyi török hadsereg. De még egy múlt századbeli kézirat szerzője: P. Petrus a Lasva írja magát.

Nem hiányzanak annak nyomai sem, hogy ugyanott, a hová a hagyomány az elpusztúlt Lasvát helyezi, a mai Putacsevo falu területén, a római, valamint a középkorban is jelentékenyebb város állott. Római régiségeket az egész környéken találtak. Ezeknek egyike mely jelenleg a bécsi Belvedereben őriztetik, különösen érdekes azért, mert mintegy kézzel foghatóan mutatja az átmenetet a hanyatló antik

szobrászatból azon ó-szláv barbár kőfaragásba, mely a bogumil sírokban maradt reánk. Így azt is bizonyítja, hogy e területen jelentékenyebb város állott, mely a római korból átment a szlávba. Az ilyen késő római emlékeket egyenesen mintái gyanánt tekinthetjük azon durva és lapos, de antik motivumokkal bővelkedő bosnyák középkori faragványoknak, melyek a mérvek szertelensége által igyekeznek pótolni a művészi emelkedettséget.

Travnikban magában őriztetik a legérdekesebb római lelet, melyet az országban eddig találtak. Feliratos kő a következő verses szöveggel:

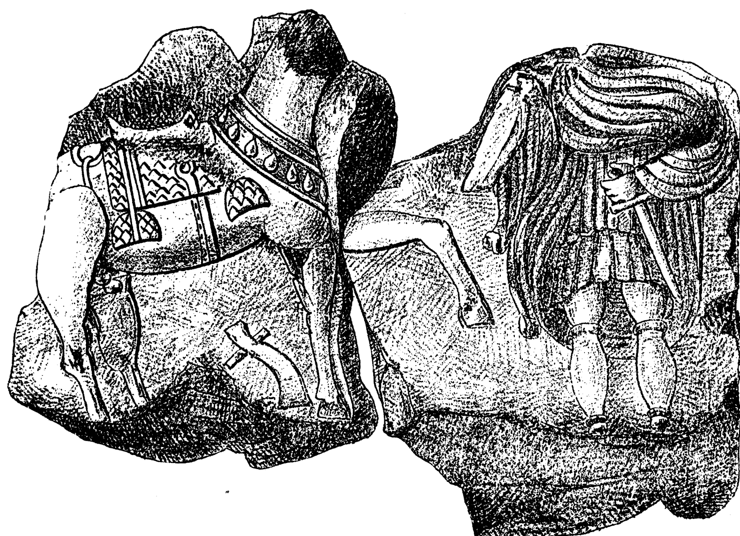
«Ultima clauserunt Parcarum stamina filo
Principii miserandi diem, quem, gloria(m) nisi,
Avus adque pater puerum dedere (p)raeclara(e)
Milita(e) patruoque suo iunxere fovendum,
Cum primum pulchra lanugine sumeret annos,
Spectantes magnum patriae columenque futurum
Heu miseri, gloriari sibi laetamgue senectam.
Crudele(m) luctum domui Ravenna remisit,
Hoc miseros titulo proprium signassse dolorem.»

A Travniki plébánián őrzik. Találtatott Podrunicsi Hánnál, 10 km. Travniktól a jajczai úton. 0·8 magas, 0·57 széles, 0·19 vastag. Kerete folyondár és szőllő.*

A Travanjszko-Poljének Puticsevohoz tartozó részén a föld alá merült romok számtalan nyomai találhatók, emelkedések rendes négyszögü szélekkel, egyenletes lankásokkal; az egyik hely, a hol a kőkerítés nyomai még jól láthatók, a hagyomány szerint a barátok zárdája, az egész terület a régi Lasva volt; egy régi kőhíd romjai még most is láthatók, de különben csak egyes nyaralók emelkednek a legelők közt. A Travanjszko-Polje másik, délkeleti végén, a *Mosuny* nevü tanyánál hasonló nyomokkal találkozunk. Egy várnak és egy templomnak csekély rom-maradékai mutatják egy eltünt város nyugati és keleti végpontját, mig a közbeeső területen most már csak az eke ás ki római s középkori pénzeket. A nép az eltünt várost Karbunnak nevezi, mások szerint Travnik régi neve volt ez. Ó-szláv

* Közölte az Arch.-Epigr. Mitth. IV., Hoernes.

sirok csoportjai több helyt találhatók, a legszebbek egyike épen Travnik és Puticsevo közt az úttól balra. Travnikban magában, mint már említettem, a török kornál régibb emlék semmi sincs, a várat kivéve, melyet II. Tvrtkonak tulajdonít a hagyomány, mely azonban a beléje épített mecset, az alján elterülő régi temetők és türbék által szintén egészen török jellemet nyert. Hogy a mai Travnik a töröböktől ered, a mellett az is szól, hogy csaknem kizárólag muhammedán város; körülbelül 1800 muhammedán családra 400 katholikus, 150 orthodox, 60 zsidó és 40 czigány család esik; a katholikusok

A VITÉZKAI KŐ

egészen elkülönítve, a várostól 1/4 órányira eső Dolacz külvárosban laknak és csak az újon felállított katholikus seminariummal együtt épült Travnikban katholikus templom is.

Travnikból másnap távoztunk, miután még ott tartózkodásunk alatt hirét vettük, hogy a közel erdőségben egy őrjárat agyonlőtte a Trzsics nevü rablót. Épen utazásunk alatt több ponton merültek volt fel akkorában apróbb bandák, a nélkül, hogy keletkezésük a viszonyokból és közhangulatból érthető lett volna. Csak hetekkel később derült ki, hogy összefüggésben vannak azon kalandos mozgalommal, melyet egyes szerbiai radicálisok az Obrenovics-ház ellen

CUMPANIA-HÁN ALATT

ugyanakkor megkisérlettek, és melyet bosniai mozgalommal is secundálni akartak.

A kisérletek mind ottan, mind nálunk gyors kudarczot értek, a mesterségesen szervezett bandák, minden támogatást nélkülözve, hamar elpusztúltak.

*
* *

Travnikból Szerajevóba Zeniczának vettük útunkat az ottani széntelepek megtekintése végett. A délkeletnek folyó Lasva völgye szélesen, termékenyen húzódik a *Vitéz* községe alatti Cumpania-Hánig, a melyen túl aztán keskeny defilébe lép, hogy nem sokára elérje a Bosznát.

E mintegy 1·5 kilométernyi széles völgyön át mindenütt találkoztunk a jelennek viruló élete mellett egy jelentékeny múltnak is maradékaival. Mindjárt Travnikon alól kezdődnek a bogumil-sirok festői csoportjai. Egy szűk mellék völgy tövében feltünik északnak erdős hegyek alatt a *gucsjagórai* zárda; a hagyomány szerint a Lasva völgyéből, illetőleg az elpusztúlt «Lasva» városából húzódtak oda a barátok, midőn a török-vész alatt régi zárdájuk is elpusztúlt. De hogy itt már a rómaiak alatt gazdag, népes telep létezett, — ha nem is a Peutinger-tábla *Leusaba* állomása, mely tovább nyugatra esik, de tán második Leusaba, — az itten lelt jelentékeny római emlékek bizonyítják.

Kettő került *Puticsevo* községéből, mindjárt Travnik alatt. Az egyik azóta eltűnt,* a másik mint már emlitém, jelenleg a bécsi Belvederében őriztetik. Ugyanaz mely rendkivül érdekes, mert sok tekintetben már az átmenetet mutatja a római faragványokból a középkori bogumil-sirok faragványaihoz.

A 2·21 m. magas, 70 ctm. széles, 20 ctm. vastag kő két mezeje közt így szól a felirás:

«Quartiniano caro conjugi Elpis titulum posuit, qui Salona in fata ruit».**

* C. I. L. III. 2766 alatt közölve van.
** Ugyanott 2765.

A felső mező oszlopok közt mellképet, az alsó, már közel a középkori modorhoz, leveles keretben embert és lovat mutat durva kivitelben, helytelen arányokban. (Közölte Hoernes.)

Említve voltak már az itteni talajnak feltünő egyenetlenségei, melyek régi elpusztúlt városra vallanak.

Az egyiknél, a hol falak nyomai még jól láthatók, mutatják a régi barátzárda helyét.

Közvetlen *Vitéz* községe alatt 1879-ben egy tumulus felkutatásánál egy sírkápolna alapjait fedezték fel, melyekben a csontvázak közt sarkantyúkat és némi ezüst-filigránt is találtak. A lelet egy részét a bécsi udvari muzeum őrzi. Az innen $^3/_4$ órányira éjszaknak fekvő Vitézka-Capella nevü háznál, mely azelőtt a községbeli katholikusok imaháza volt, feliratok töredékein kivül római faragványt is őriznek; fegyveres férfi tunicában és palliummal gazdagon felszerelt lovat tart. (Közölte Hoernes.)

Cumpania-hántól a Vitrenicza hegységen át északkeletnek nem sokára elérjük Zeniczát, ugyanazon úton, a merről Szerajevóba utaztunk volt 1882-ben, midőn Zenicza még végpontja vala a vasútnak.

Zenicza volt az első pont, a hol szénbányászat nyilt meg Boszniában. A szénbányászat modern dolog, a gépek korának volt fentartva roppant kifejlődése. Bármennyit bányásztak Boszniában már az ó-kortól fogva, a *szénnek* kiaknázása csak az occupatio után kezdődött.

1880 május 4-én nyiltak meg az első munkálatok *Zeniczánál* az ez év elején a kormány és a «szénipar-egyesület» közt létesült egyesség alapján. A munkálatba vett telep ereje 15 m., minősége 4485 cal.

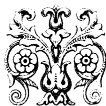
A termelés az első évben 50,000 métermázsa volt, és két év alatt 133,000-re emelkedett. A termelésre 2.000,000 métermázsa van előkészítve, a szénszállítás folytonosan növekedik, a Boszna-vasút, Szerajevo, több Száva-hajó és nehány szlavoniai ipartelep innen fedezik szénszükségletüket.

E szerencsés kezdeményezés után a kormány maga vette művelés alá a mosztári és a krekai (Tuzla m.) jelentékeny barnaszéntelepeket. Az előbbiből kapja most már szenét a mosztár-metkovicsi vasút, mely által megnyilt a szénkivitel lehetősége Olaszországba is.

Itten négy telep van, a legerősebb 9 m., minősége 4280 caloria. A krekai bánya a tuzlai sófőzdének és a doboj-tuzlai új vasútnak fogja a szenet szolgáltatni.

Széntelepek találtattak már az ország más pontjain is (Banjaluka, Bjelina), de művelés alá még nem kerültek. A bosnyák szénbányászatnak szakemberek nagy jövőt igérnek.

A bánya megtekintése után vasútra ülve, nehány óra múlva megérkeztünk Szerajevóba.

FOJNICZA ÉS A BOSNYÁK CZÍMERKÖNYV

A FOJNICZAI ÉRCZVIDÉK. — A VÁROS. — A BARÁT-ZÁRDA. — FRA GRGO MARTICS. — MÁTYÁS KIRÁLY CASULÁJA. — EGY BOSNYÁK KIRÁLY ARCZKÉPE. — AZ ATHNAMÉ. — A CZÍMERKÖNYV. — HITELESSÉGE ÉS ÉRTÉKE.

SZERAJEVOI tartózkodásunk alatt átrándultam Fojniczába, főkép az ottani barátzárda Bosznia múltjára vonatkozó érdekes régiségeinek megtekintésére.

A buszováczai utat követve Kiszeljakig, a hol a Boszna felé törekvő Lepeniczával egyesül a nyugatnak emelkedő bérczvidékről lesiető Fojniczka-rjeka, innen fogva e hegyi patak szűk bükkös völgyében haladtunk fölfelé, és mintegy másfél óra alatt behajtottunk Fojnicza bányász-gunyhói közé, melyeket várszerűen dominál jókora magaslatáról a régi híres barát-zárda.

A városban régi ismerősnél, *Szirmay* járási főnöknél szálltam és barátságos reggeli után mindjárt felindultunk a zárdahegynek meredek szerpentináin.

Fojnicza és a délkeletnek fekvő *Kressevo* hires városok voltak az egész középkoron át; vas-, réz-, ezüst- és higanybányászatuk adott nekik lendületet, jólétet, jelentőséget és messze idegen országokra terjedő nevezetességet.

Így támadtak itt a gazdag raguzai kereskedőtelepek közt a maig is fennálló nagy barát-zárdák, és Fojniczában valamint Kressovóban gyakran tartózkodtak a bosnyák királyok is. Az egész hegység

a két város közt ősrégi bányászat nyomait mutatja, melyből egész az occupatióig fenn maradt egy more patrio, háziiparilag üzött vasbányászat; azóta ismét gyorsan fejlődik kivált Fojnicza körül e régi ipar és főleg a középkorban ki nem aknázott antimon ércz nyujt gazdag eredményeket.

A bosnyák királyság utolsó évtizedeiben, Viszoko hanyatlása után, Fojnicza emelkedett az ország legfontosabb kereskedelmi központjává, egy «comes»-nek volt állandó székhelye, az ezüst-kereskedelemmel foglalkozó több raguzai nobili-családnak rendes tartózkodása, és itt volt a királyi udvar is, *Kozao* várában, melynek romjai ma is láthatók a 6800 lábnyi Zecz oldalán, mely a Fojniczka, a Vrbász és a Neretvicza forrásai közt az Adria és Feketetenger vizválasztója az országnak legmagasabb csúcsa.

A mai Fojniczának mintegy 2500 lakója van, többnyire római katholikusok, feltünően szép faj, legnagyobb részt bányász és kovács.

A zárdahegyről egyike nyilik a legszebb kilátásoknak a patakok által több csoportra oszló városra, melynek barna faházai közül fehéren emelkedik ki a két mecset, és a Fojniczka, a Dragocsa, a Zseljeznicza vizeinek völgyeire.

A zárdába, mely jelenleg a legszebb, a legnagyobb és a legódonabb zomatú katholikus zárdája az egész országnak, leveles diszitésű régi kereszt mellett léptünk be. Az udvarban egy ajtón kopogtunk, mely fölött arany betűkkel van felírva: «Clausura.» Egy barát nyitotta fel az ajtót, melytől meredek falépcső vezetett fel az emeletre; a lépcső végén már ott állt a zárdafőnök, a ki bevezetett bennünket a tágas refectoriumba. Csakhamar többen gyültek össze itt a barátok közül, köztük Fra Grga Martics, a népies költő, a kinek egyik utolsó műve az occupatio megéneklése volt.

A társalgás három nyelven, az ország nyelvén kivül németűl és magyarúl folyt, mert többen a barátok közül, és épen Fra Grga is, Magyarországon végezték a theologiát és folyékonyan beszélik nyelvünket. Csakhamar cigarette, tüzes herczegovinai bor és fekete kávé élénkítette a társalgást. Egy körmenet után a zárda egyszerű de tiszta helységeiben, a templom, és a barátok által fenntartott iskola látogatása után visszatértünk a refectoriumba, a hol mostan egy ódon fali szekrényből eléadta a főnök a zárdának régi kincseit.

Ezek egyikét, a Mátyás király casuláját már ismertem; ki volt állítva Pesten az 1875-iki történelmi kiállításon Kállay közvetitése folytán, a ki a 70-es évek elején mint akkori belgrádi főconsul beutazta Boszniát és e történelmi érdekű műkincset ez alkalommal mintegy felfedezte a bosnyák zárda rejtekében. A Boszniát bejárt európai utazók egyike sem látta azelőtt és nem volt róla egyéb ismeretes, mint *Farlati* adata a bosnyák barátok jelentései alapján hogy t. i. van birtokukban egy casula, melyet Katharina királyné, sajátkezűleg hímzett. Mióta Kállay constatálta, hogy a rajta levő czímer Hunyadi Mátyásé, ez a kegyeletes hagyomány oda módosúlt, hogy Mátyás király ajándékozta Katharinának. A casula nem is hímzés, hanem zöld arany-brocat a hátlapra beszövött czimer-paizszsal, mely liliomos arany korona alatt Magyar- Dalmát- és Csehország egyesített czímereit mutatja a Corvin hollóval szívpaizsában. A szövet hihetőleg genuai mű, remek kivitelben. Jelenleg a casula már a budai koronázási kincstárban van. 1885-ben a miniszter előterjesztésére Ő Felsége megvette a bosznia barátoktól 6000 frton, mely összeget a barátok a zárda kiépítésére forditják.

Vajjon csakugyan Mátyás király ajándékozta e Katharinának, vagy ami valóbbszinű, Ujlaki bosnyák királysága alatt került e Boszniába, alig lesz eldönthető. A locális hagyomány, mely a casulát mindenképen Katharina, a szerencsétlen utolsó nemzeti királyné emlékéhez akarja fűzni, e részben alig dönthet; respectálnunk kell a kegyes hagyományt, mely élénken s lehetőleg kézzelfoghatóan meg akarja őrizni a nemzeti emlékeket a hosszú török rabság alatt is, de épen ezen irányzatossága kizárja a feltétlen megbizhatóságot. Ugyancsak Farlatiban azzal is dicsekednek a bosnyák barátok, hogy a szutiszkai zárdában egy képet őriznek, mely azt a csodát ábrázolja, midőn Krisztus urunk megjelenik az utolsó bosnyák kiváy Tomasevics István előtt, hogy figyelmeztesse a török vészre. Kutattam a képet, meg is találtam, nyilván régi és érdekes kép, valószinűleg *bosnyák müvész* műve, de semmiesetre sem az, a mivé a kegyes hagyomány tenni akarta. A kép Tintoretto iskolájára valló votiv-kép, melyen a donator családja XVI. századbeli jelmezekben a keresztre feszített Christus és több szent előtt térdel. A képen puskagolyóval átlyukasztott, de azért teljesen olvasható e felirat van:

пү. 2 лȣлү ȣоıпεцнє, пү. 1597.

пү. Стнεпүпв. Ђрүрωнлωпнћв

ȣүнпн ωпω н ȣ оıωж-

нȣ нүсε рεт ћв

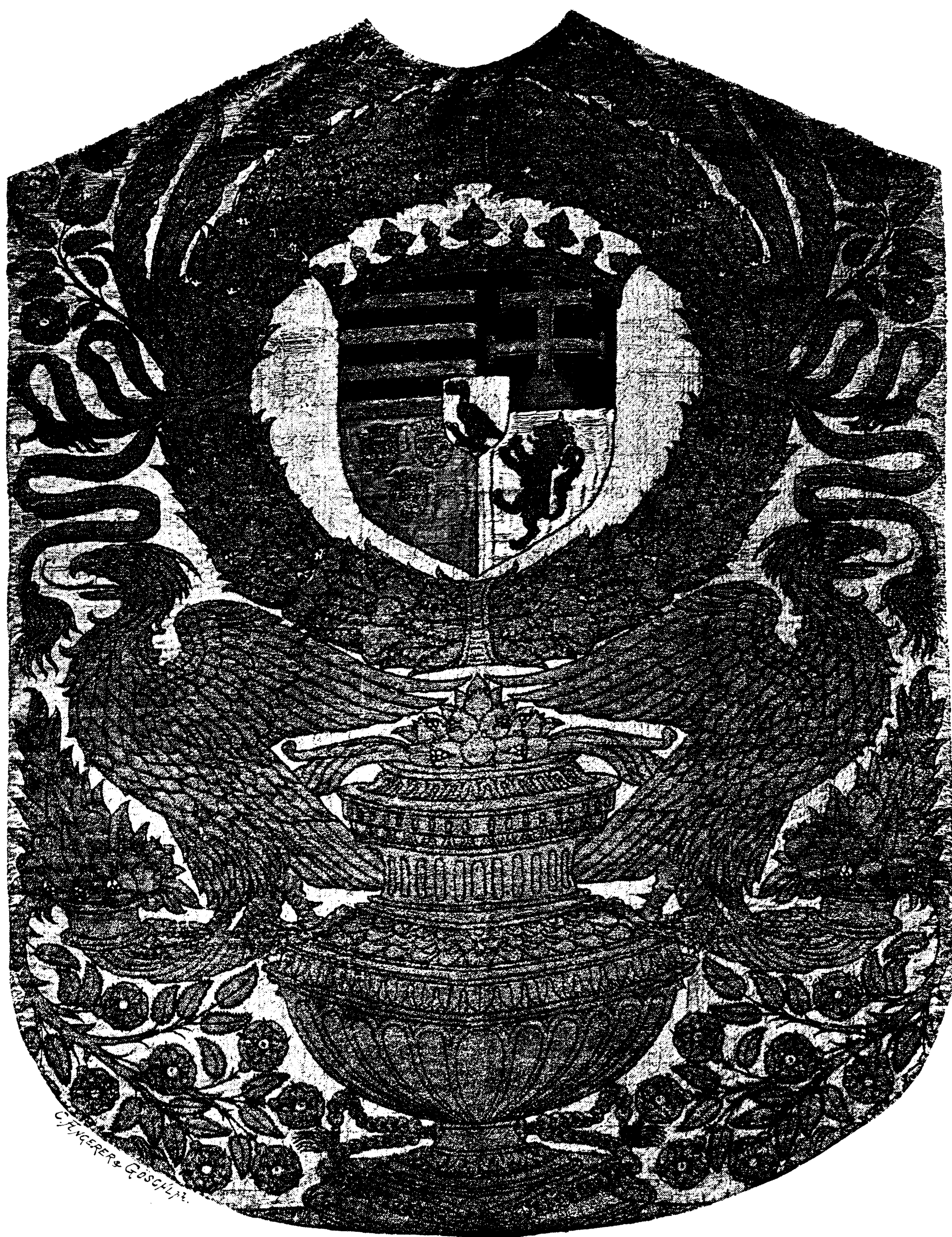
рωћнщү 2

«Julius 2-án, Velenczében 1597. én Vragoilovics István készítettem ezt Istennek kegyelméből és vele két évig fáradtam».

Tomasevics Istvánra, a ki 1463-ban halt meg, a kép természetesen nem vonatkozhatik; de meglehet, hogy bosnyák barát készítette, a ki Velenczében tartózkodva festéssel is foglalkozott.

Mindenesetre jobban egyezik a történelmi tényekkel, habár nem is áll minden kételyen kivül a fojniczai zárda egy másik reliquiája. Hogy kora százados, hogy fontossága történelmi, az nem szenvedhet kétséget. Mert századokon át megtette kötelességét, a barátok hatályos védelmére szolgált a vezirek előtt, a kik hitelességét soha sem vonták kétségbe. A hires *athnámé* ez, mely török szöveggel, de latin dátummal így szól:

«Athnámé. Én Muhammed szultán khán, adom tudtára mindeneknek, a kiket illet, miként gyakoroltam kegyelmet a bosnyák barátokon, e fermán birtokosain. Parancsom, hogy senki se merészelje őket háborgatni, zavarni, vagy vallásos dolgaikba avatkozni. Rendelem, hogy háborítlanúl lakhassák birodalmamat, azok pedig, a kik menekültek, térjenek vissza szabadon és teljes bátorságban és félelem nélkül élhetnek birodalmamban és lakhatják templomaikat. Sem személyüket, sem birtokukat, sem templomaikat ne zavarja sem császári személyem, sem embereim egyike sem. Meg van nekik engedve hogy bárkit behozhassanak idegen földről. Azért nyujtok nekik kegyelmet ezen fermán által és esküszöm a nagy Istenre, mennyeknek és földnek teremtőjére, a hét könyvre, a nagy prófétára, a százhuszonnégyezer szentre, valamint a kardra, melyet viselek, hogy senki se merészkedjék ellenszegülni annak, a mit mondtam, a meddig ezek a barátok az én szolgálatomban parancsaimnak engedelmeskednek.»

MÁTYÁS KIRÁLY CASULÁJA

A hagyomány szerint a fojniczai zárda-főnök, *Zvizdavics Angelo* eszközölte ki a védlevelet II. Mahomet szultántól 1463-ban a milodrázi csatamezőn.

Végre a zárdának legmagasabb becsben tartott reliquiája, a híres fojniczai czímerkönyv feküdt előttünk.

Kopott bőrkötésben, durva, jeltelen, szürke papirosból vaskos negyedrét kötet. Az első lapon a következő felirás ó-cyril betűkben: «Rodoslovie Bosanskoga aliti Iliričkoga I Srpskoga vladania za iedno Postavlieno po Stanislavu Rubčiću Popu, na slavu Stipana Nemanjiću cara Srbliena u Bosniaka 1340.

(Czimertára a bosnyák, avagy illyr és a szerb nemességnek, összeállítva Rubcsics Szaniszló pap által, Nemanjics István a szerbek és bosnyákok császárjának dicsőségére 1340-ben.)

Erre a következő latin felirás:

«Codicem hunc continentem varia Stemata plurium No —
bilium Familiarum Bosnensis jab ab imme —
morabili tempore, a captivitate nempue Regni
Bosnae studiose conservatum fuisse
a Rvdis Pribus Franciscanis Familiae
Fojnicensis testamur Nos
Fr Gregorius a Varess* Eppus
Rupensis et Vicarius
Aplcus in Bosna Othomana
dictu Argen-
tina, praecipue
vero in olim
Episcopatu
Dumnensi.

Suttiscae Die 6. Julii 1800.

(Ezután a püspök pecsétje és aláírása:)

Ita est Fr Gregorius Episco
pus et Vicarius
Appostolicus Mppa.

* Megjegyzendő, hogy Nyári Heraldikája (246. l.) a felirásokat is hibásan közölve, tévesen beszél «Vares ruspensi püspökről.» Fra Gregorius nyilván csak mint illetőségi helye után nevezi magát a Fojniczához közel fekvő Varess után.

A következő lapon szűz Mária a gyermekkel aranyos félholdon. Következik egy szent egy oroszlánnal. Ezután két szent egy kereszt alatt. E három vallásos festmény után jön a czímerek hosszú sora, gondos rajzban és szinezésben, mindenik alatt a megnevezés latin betűkkel.

Az első czimer Dusán császáré. A paizs fölött koronás sisak, ezen koronás kétfejű fehér sas; jobbra-balra szintén sisak, mindeniken két koronás oroszlán. A paizs tizenegy mezőre oszlik; szívpaizsban ugyanazon kétfejű sas, körülötte a tartományok czímerei: két mezőben a macedoniai vörös oroszlán, egy-egyben Dalmátia (kékben 3 koronás fő), Szlavonia, (ezüstben 3 arany kutya) és Horvátország, (vörös-ezüst koczkák) czímerei, a bolgár arany oroszlán vörösben, a rácz három ezüst patkó kékben, csatabárd mint Szerbia czímere, koronás szerecsenfejű pálczák, mint Bosznia czímere, vértezett kar a karddal, mint Primorje czímere.

Következnek mind e tartományok czímerei egyenként és itten tudjuk meg az aláirásokból, hogy a szerző szerint a keresztbe fektetett pálczák a koronás szerecsen-fejekkel, csillaggal és félholddal a középen Boszniának, a kardos kar pedig Primorjének czímere.

Családi czimerek közül nem kevesebbet mint 126-ot tüntet fel a könyv. Köztük a Castrioták czímere fekete dupla sas aranyban, sas karma a sisak fölött; egy Tvrtkovics-czímer arany liliomok, kék paizson; Kopjevics czímer négy kópjával; Mergnjavics czímer, melyben a délszláv mondák tündére, a *vila* sasos zászlót lobogtat; a Frangepán czímer golyót tartó két vörös oroszlán; Ljubics-czimer repülő vörös oroszlán; Dobievics-czímer ágyúval; Grubisics-czímer repülő fehér egyszarvú; több czímerben fordúl elé a sárkány; halak, rákok s egyéb állatok gyakran fordulnak elő. Heraldicus hibák leginkább a szinezésben mutatkoznak. Különben a czímerek meglepően szépek eredetiségükben, egyszerűségükben.

Az utolsó lapon a legelőkelőbb czímerek összetétele alatt e szavak állnak: «Semper Spero.»

E czímerkönyv többször volt lemásolva, egyebek közt Kresics barát által 1837-ben gróf *Festetich László* számára. Legrégibb másolata díszes kiállításban, külön latin bevezetéssel és ajánlattal, némi változatokkal az első lapok festményeiben, a bosnyák Marko Skorojevics

által III. Ferdinánd császár fia, Ferdinánd Ferencz főherczeg († 1654) számára készítve, a bécsi udvari könyvtárban őriztetik.

Létezik még egy másik «Rodoszlovje», azelőtt a szutiszkai zárda, most Strossmayer diakovári püspök birtokában, *Mátyás* király fára festett arczképének hátára vont pergament lapon, felirása szerint a raguzai Ohmucsevics Péter által 1482-ben készítve, törzsfája a szerb és bosnyák uralkodóknak, bosnyák cyrilicával írva, a fojniczai czímerkönyvben előfordulókkal egyező czímerekkel diszítve.*

Minő hitelesség tulajdonítható a fojniczai czímerkönyvnek?

Nem szenvedhet kétséget, hogy egyike a legszebb és legrégibb czímerkönyveknek, de aligha sokkal régibb, mint a bécsi udvari könyvtár példánya. A püspöki bizonyítvány kétségkivül teljes jóhiszemben van irva, 1800-ban már immemorabilis idő óta a fojniczai barátok birtokában lehetett a könyv, de a cyril felirás a legjobb esetben kegyeletes áltatás. Maga Dusán császár állítólagos czímere, egészen eltekintve attól, hogy Dusán soha sem birta Boszniát, melyet csak meg akart hódítani, annál kevésbé Szlavóniát, Horvátországot és Dalmátiát, egy sokkal későbbi kornak izlésére vall; az összetett czímerek átalán csak a XV. században jöttek divatba és nem régiebbek az olyan alakú paizsok sem, mint a minőnek a fojniczai könyvben például Bosznia czímerét látjuk. Hogy az «Illyria» elnevezés mint politikai fogalom is teljesen használaton kivül volt az egész középkoron át, említettük volt már más alkalommal. Dusán idejében ágyú sem fordulhatott elő bosnyák vagy szerb czímerben; hihetőleg a rigó-mezei ütközetben használtak a bosnyákok és szerbek először Velenczéből hozott ágyúkat. Az előforduló családi nevek közt vannak, melyek határozottan török esedetre vallanak. És a török uralom idejére vall e végjelszó is: «Semper Spero».

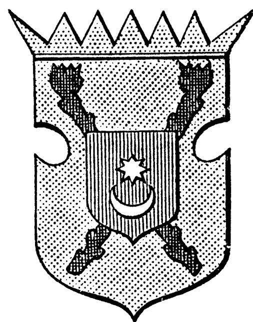
Lehet hogy a könyvnek szerzője a kétségkivül régibb és szintén a bosnyák barátoknál levő Ohmusevics-féle phantastikus Rodoszlovje által inspirálva, felhasználva és kijavítva az ezen talált országos és fejedelmi czímereket, kiegészítve azokat egyes régi családoknak általa ismert czímereivel és esetleg saját phantáziájának alkotásaival, készítette e czimerkönyvet és hogy nagyobb tekintélylyel ruházza fel,

* Gróf Pucsics által leirva: Archiv f. slav. Phil. Berlin 1880, 339. l.

nemzeti kegyelettel vétesse körül, akár a szerző maga, akár más birtokosa a könyvnek irta rá, hogy Dusán császár idejében és dicsőségére készült volt.

Így is kétségkivül érdekes és nagybecsű kézirat, de bennünket mégis leginkább az a kérdés érdekel, hogy honnan kerül a mindkét Rodoszlovjében csaknem azonos bosnyák czímer, a minővel az összes bosnyák középkori emlékeken különben sehol sem találkoztunk.

Klaić (a zágrábi Obzorban) ó-szerb hagyományokra akarta viszszavezetni, de a mint Rački kimutatta, minden történelmi alap nélkül. Evans, a ki jóhiszeműleg authenticusoknak fogadja el a fojniczai czímerkönyv rajzait és jelesen az azok közt látható bosnyák czímert is, a szaraczenokkal való tengerparti küzdelmekből akarja magyarázni a koronás szerecsenfejekkel diszített pálczákat. Az Ohmucsevics-féle czímer azonban a szerecsenfejű pálczák helyett határozottan lófarkú zászlókat mutat. Itt tehát már csupa török jelvényeket látunk. Lófarkú török zászlókra fektetve a félholdat a csillaggal. Nagyon közel fekvő tehát a válasz, hogy valamely egykorú boszniai vezírnek hadi jelvényeiből combinálta ki az Ohmucsevics-féle Rodoszlovje készitője.

A BOSNYÁK CZÍMER

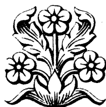
Bosznia czímerét, melynek valódi jelvényeit nem ismerte többé, a történelmi emlékekből kikutatni képes nem volt. A fojniczai czimerkönyv készitője azután, a ki egyátalán sokat javitott és kiegészitett az Ohmucsevics-féle adatokban, nagyon is törökösnek találván e czímert, helyettesítette a lófarkot koronás szerecsenfővel. A koronás fő motivumát Dalmátia czímere is szolgáltathatta. De hasonló motivum előfordul Ujlaki Miklós bosnyák király síremlékén is az illoki minorita templomban, (közölte a «Hazánk» czimű folyóirat) a hol az Ujlaki és bosnyák királyi koronás czimerek közt előfordul két karó alak mellett egy-egy fej is. A Spicilegium szerzője egyenesen abban a véleményben van, hogy a törökök imponálták a régi helyett ezt a czimert Boszniára.* A XVII. századtól fogva azonban a Boszniával foglalkozó

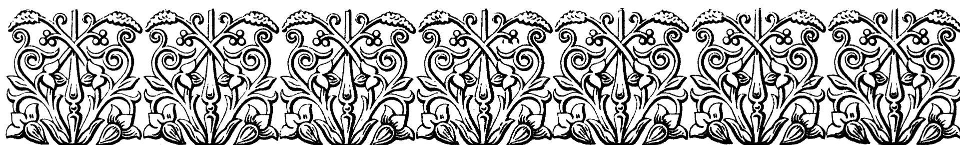
* Spicilegium Observationum Historico-Geographicorum de Bosniae Regno, Lug. Bat. 1736, p. 84.

irók csaknem mind e czímert tekintik, nyilván a fojniczai czímerkönyv alapján, Bosznia valódi czímeréül: így Orbini, Regno dei Slavi, p. 273 Du Fresne, (Illyricum vetus et novum,) Schimek (Gesch. Bosn.) Zsefarovics (Stemmatographia 1741.) Occhievai Fülöp (Epitome Vetustarum Bosnensis provinciae. Ancona, 1776.) Dugonics András (A magyarok uradalma, 1801.) egész *Roskievics*-ig (Studien über Bosnien und die Herczeg. 1868.)

Ezek alapján az occupatio után Szerajevo városában is kezdték használni e czímert.

Minthogy ezen, valamint Boszniának tulajdonított egyéb czímerek fölött ujabban élénk viták keletkeztek, érdemes lesz a bosnyák czímerkérdéssel behatóbban is foglalkoznunk.

A BOSNYÁK CZÍMER-KÉRDÉS

A TUDÓSOK ELTÉRŐ VÉLEMÉNYEI. — A TÖRTÉNELMI EMLÉKEK TANUSÁGA. — TVRTKO HAMIS PECSÉTJE. — NINOSLAV BÁN PECSÉTJE. — A RÁMAI CZÍMER. — KATALIN KIRÁLYNÉ SÍREMLÉKE. — A HERALDIKAI ÉS A POLITIKAI KÉRDÉS. — A MEGOLDÁS.

MÁR 1880-ban szükségét érezte a közös kormány, hogy megállapittassanak Bosznia czímere és színei, és e végből felhivta a tartományi kormányt, hogy az országban nyomozandó történeti anyag alapján erre nézve tegyen jelentést. Az akkori bosnyák kormány a horvát bán utján a horvát akadémia elnökét, Rački Ferenczet bizta meg a kérdés tanulmányozásával.

A Rački vezetése alatt készült munkálat azután kiadatott véleményezés végett a közös kormány által a bécsi titkos levéltárnak és a magyar kormány közbenjöttével a Magyar Tudományos Akadémiának, az országos levéltárnak és a Nemzeti Muzeumnak.

Valamennyi vélemény megegyezett abban, hogy a fojniczai és szutiszkai Rodoszlovjék czímere, melyet már a bosnyák tartományi kormány is használni kezdett, semmi történelmi alappal sem bir.

De ennek elvetésével, a különböző vélemények nem kevesebb, mint négy külön czímert hoztak javaslatba.

A horvát hivatalos vélemény kék mezőben a bosnyák pénzeken és pecséteken, valamint a jajczai czímeren (lásd 144. l.) is látható arany liliom-koronát és alatta biboros hermelin-köpenyt hozott javaslatba, a paizs fölött hasonló koronával, alatta hasonló palásttal.

A bécsi titkos levéltár véleménye, Fiedler osztálytanácsos által készítve, elfogadta az arany koronát a kék paizsban, de elvetette a palástot, kimutatva, hogy a horvát vélemény az egyes érmeken és pénzeken különösen czikornyásan stylizált gót T betűt, melyet a Tvrtkok a korona alatt alkalmaztak, nézte köpenyegnek. Ehhez hozzájárulhatott volt azon törekvés is, hogy a bíboros hermelin-köpeny a kék paizsban kihozza Bosznia számára is a horvát szineket.

A Rački által inspirált horvát hivatalos véleményt megtámadta a magyar régészeti és embertani társulathoz beküldött értekezésében maga egy horvát tudós is, dr. *Bojničić* Iván, a kinek véleménye szerint Bosznia czímere vörösben három ezüst liliommal kisért ezüst pantallér.

A magyar véleményezők végre egyetértőleg oda nyilatkoztak, hogy Bosznia czímere arany mezőben felhőkből kinyúló vörös vértezetű karban görbe kard, mely czímert a magyar királyok a Habsburg ház uralomra jutásától fogva kimutathatólag állandóan használták mint Ráma, azaz Bosznia czímerét.

Hogyan keletkezhetett e négy ennyire eltérő vélemény?

Egy pillantás az e kötetekben is közlött számos czímerekre, melyek a bosnyák királyok pecsétjein, pénzein és várain reánk maradtak, világossá teszi, hogy Rački véleménye a tévesen vagy irányzatosan bevett palást nélkül, Fiedler véleménye pedig tisztán megegyezik a bosnyák királyság állandó gyakorlatával.

De azt kell mondanunk, hogy Fiedler maga nyitott rést a magyar véleményezők támadására és eltérő véleményére, a mennyiben megkülönböztet egy régi czímert — ugyanazt, mely mellett *Bojničić* nyilatkozik — és mely szerinte körülbelül Osztojáig lehetett használatban, és egy későbbit, mely ezentúl jutott általános érvényre, a liliomos koronát, melyet jövőre is fenntartandónak tekint.

Lássuk közelebbről a magyar véleményezők indokait.

A Magyar Tudományos Akadémia szószólója báró *Nyáry Albert** szerint: «Nemzeti királysága száz hét évig tartott korszakából Boszniának öt egymástól egészen eltérő közjogi és politikai jelentőségű czímere ismeretes, s kétséget nem szenved, hogy azok variansai a

* «Turul». I. k. 1 F. 11 l. — «Heraldika» 245 l. stb.

további szakkutatások nyomán idővel még többre szaporodnak. A hány ellenkirály uralkodott e folytonos polgárháborúk által marczangolt, politikai s nemzeti egységében megingatott ország trónján, mindannyian pecsételkre és érmeikre tüntetőleg pártjuk particuláris érdekeinek megfelelő családi czímereiket alkalmazták.»

«A Kotromanovicsok a liliomos pantalléron kivűl keresztes czímert is, a Kreszticsek a liliomos koronát; Hrvoja a pantalléros és Jura bán oroszlános családi czímere jelképével a kardot tartó kart alkalmazták.»

«Ily módon a 107 év leforgása közben a pantalléros czímerre 88, a liliomos koronára 52, a kardot tartó karra 20—25 évi használati idő számítható.»

A korán elhúnyt jeles heraldikusnak, a ki derék Heraldikájával hézagot töltött be irodalmunkban, ezek az állításai csak azt bizonyítják, hogy Bosznia középkori történetében, és az abból reánk maradt emlékekben elegendőképen tájékozva nem volt. Az általa állított számos czímer közűl azonnal eliminálhatunk többet. Hrvója soha sem volt bosnyák király vagy uralkodó, még kevésbé obscurus öcscse Jura. Evvel már elesik a 20—25 éves «kardot tartó kar»-os egy korszak és maga a kardot tartó kar, mint bosnyák uralkodók által használt czímer. De továbbá jegyezzük meg, hogy Nyáry két pénzt közöl állítása támogatására,* az elsőt pantalléros czímerrel, mint Hrvoja pénzét, a másikat oroszlános czímerrel mint Jura «bán» pénzét. Úgyde mind a két pénz gót irású köriratának egyszerű megtekintése mutatja, hogy mind a kettő Hrvoja pénze, melyet mint spalatói herczeg veretett. Az első pénzen: «M. Chervoii ducis S.», a másikon, melyet Nyáry mint Jura pénzét közli: «Moneta Chervoi ducis Spaletii.» Jurának, a ki átalán messze lehanyatlott bátyjának tekintélye alá, pénzei nem is voltak. De Hrvoja pénzein is (lásd I. kötet 69 lapját) világos, hogy a kardot tartó kar nem mint czímerjelvény, hanem csak mint oromdísz fordúl elé úgy az oroszlános, mint a pantalléros paizsok felett, melyek egyike Spalato, másika Hrvója személyes jelvénye lehet. Igaz, hogy a Nyáry által Jurának tulajdonított pénzen a kar az oroszlános paizsba le van szorítva, de

* Heraldika 247. l. (I. kötetünkben 69 l.)

csak az éremkészítő kényelméből, vagy ügyetlenségéből, miután a sisakra, s így az oromdíszre sem maradt hely. Ez Hrvoja egyéb pénzeiből világosan kitűnik.

Eliminálhatjuk a keresztes czímert is, melyet Nyáry arra alapít, hogy Tvrtko egyik báni lovas pecsétjén a lovag által tartott zászló, valamint a csótár is kereszttel van diszítve. Igaz ugyan, hogy a lovas pecséteken a lovag által tartott paizson kivül ilyen helyeken is alkalmaztak néha czímert. De midőn itten a paizs minden kétségen kivül a pantalléros czímert tünteti fel, a mellékes helyeken előforduló kereszt nem lehet czimer-jelvény, hanem vállásos jelvény, melyet a bán olyankor és azért vehetett fel, midőn és mivel Róma és Lajos király kedvében járva, az eretnekek ellen akart tüntetni.

Marad tehát a sok czímer közül csupán a liliomos pantallér és a korona.

Ámde az sem egyezik meg a ránk maradt emlékekkel, hogy a pantallért a Kotromanovicsok, a koronát a Kreszticsek használták volna, a mi Nyáry szerint azt bizonyítaná, hogy egyik sem országos, hanem mind a kettő csupán családi czímer.

Ez a szembeállítása a Kresztics-dynasztiának a Kotromanovics dynasztiával már magában is tarthatlan. Valószinű, hogy Osztója I. Tvrtkonak volt törvénytelen fia. De bizonyos, hogy Osztója maradéka és nevezetesen szintén törvénytelen fia István Tamás Osztoics király, Tvrtko véréből származtatta magát* és erre alapította uralkodói jogát. A Kotromán dynasztia folytatásának tekintve magukat, bizonyára nem vetik vala el e család czímerét, hogy esetleg anyjuk családjának a törvénytelen származást tüntetőleg hangsúlyozó czímerét használják. Minthogy legalább István Tamásnak anyjáról bizonyos, hogy alacsony származású volt, kérdés, hogy ilyen czímer átalán létezett-e? Semmi esetre sem alkalmazhattak Osztója és maradéka pecséteikre és érmeikre a *Kotromán hagyományokkal szemben «tüntetőleg pártjuk partikuláris érdekeinek megfelelő családi czimereket»* a mint Nyáry hiszi. Ellenkezőleg, az első bosnyák királytól az utólsóig, mindeniknek pénzén és pecsétjein előfordúl a korona-czímer, *kivételesen* pedig használja a pantalléros czímert a kétségtelenül Kotromán I. Tvrtko,

* Velenczéhez intézett levelében (a velenczei államlevéltár, Pacti Sciolti Secr. Sen. V. Busta 5, sz. 53. «condam domini Tvrtko Regis patrui nostri.»

de csak mint bán, és véletlenül épen az állítólagos Kresztics, *István Tamás* is (l. I. K. 79) a kinek két pénzén fordúl elé.

Az az állítás tehát, hogy az első (Kotromán) korszak használta volna a pantallért, a második (Kresztics) a koronát — mely felfogást Fiedler is elfogadni hajlandó — teljesen tarthatatlan.

Hogy e pantallérral átalán végezzünk, végül itten mindjárt szemügyre vesszük Bojničić érvelését. Rački véleményét elveti, mivel heraldikailag nem képezhet czímerjelvényt a korona, melynek csak a czímer fölött lehet helye. Ajánlja a liliomoktól kisért pantallért, mivel ez látható Tvrtko báni és királyi, valamint Osztoja királyi pecsétjén.

Csakugyan létezik a N. Muzeumban a Jeszenák-család okiratai közt Tvrtkonak egy bán korából 1357-ből való lovas pecsétje ilyen pantalléros paizszsal, ugyanaz, melyről Nyáry a keresztes-czímert is dedukálta. (Közli az Arch. Ért. XII, 383.)

Ugyanazon pecsét látható a titkos levéltárban őrzött 1367 jun. 1-éről kelt okmányon. (Közölte: *Köhne,* Bläter für Münz-Siegel- und Wappenkunde, IV. k. XL. tb. 5. sz.) és kevés eltéréssel egy 1356 márczius 14-éről kelt ugyanottani okmányon. Mindakettőnek külső körirata: S(igillum) Min(us) Tvert(conis) D' Gra(tia) Toti(us) Bosne Bani. Az előbbieken a belső cyril irású körirat: «Gn (Gospodin) Ban Stepan», az utóbbin ellenben Stepan helyett «Tvrtko».

A mi azonban I. Tvrtko királyi pecsétjét illeti, az ismert példányok ketteje (bécsi titk. levéltár, 1382 decz. 2-iki okmány és Thallóczy szerint* a velenczei államlevéltár 1383-iki okmányán) annyira elkopottak, hogy biztosságot nem nyujthatnak, de valószinűleg nem pantallért, hanem a koronát tüntetik fel.

Pučić ellenben leirását adja egy szerinte 1388—89-ből való pecsétnek (Spomen. srbski II. 32.) a pantalléros czímerrel és e felirattal: «Regis Rasie Stepani Tve(r)tchonis. E szerint Tvrtko mint rácz király használta volna a pantallért.

Létezik még egy Tvrtkonak tulajdonított pecsét, állítólag 1849-ben találtatott a dalmácziai Szinj mellett és conte Buratti tulajdonából ment át a zágrábi muzeumba. Közölte először a szent-pétervári német tudós-társaság, majd Ljubics. Egy pillantás azonban a mellékelt rajzra,

* Arch. Ért. I. 1881, 32 l. (Fiedler által Peccheti levéltári igazg. nyilatkozata alapján tagadva.)

az egésznek a jelen század első felére valló empire-modora, mely Dalmátiában a franczia occupatio után maradhatott vissza és tarthatta magát a század közepéig, a leletnek ideje, a felirás, a délszlávoknál újabban divatba jött Szent-György lovag egyaránt bizonyítja, hogy a politikai illyrizmusnak egy csinálmánya, egyszerű hamisítvány.

A mi már *Osztoja* 1400-iki pecsétjét illeti, (közölve Kukuljevics és Érdi által, stb. (l. az I. köt. 67. lapját,) csak az elfogúltság azonosíthatja a három liliommal diszített pártát, mely világosan a liliomkoronát ábrázolja, a báni czímeren látható pantallérral. Korona az tisztán, mint már *Thallóczy* megjegyezte, (Arch. Ért. 1881. 30. l.) és utána Jagić. Bojničić azonban felhozhat vala nézeteinek támogatására két más pecsétet, ha jobban ismeri anyagát. *Dabisa* pecsétje mindakettő, a bécsi titkos levéltár 1392 jul. 17-iki és 1395 április 26-ik okmányain. Az elébbi publicálva Köhne báró által (XLI. tábl. 4.) a paizsban a pantallért mutatja mindkét oldalán három-három liliom által kisérve, a paizs fölött a koronás sisak a bosnyák királyi czímereken mindég visszatérő bogas oromdíszszel. A másik két oldalú állampecsét, Osztojáéhoz hasonló, de a lovag zászlaján a pantallérral, (a paizsnak jelvénye ki nem vehető többé), a túloldali trón melletti egyik czímerpaizson a pantallér a három-három liliommal.

A ZÁGRÁBI HAMIS PECSÉT

Végre ugyancsak a bécsi titk. levéltárban van II. Tvrtko egy 1405 junius 20-áról kelt okmánya szintén pantalléros pecséttel.

Ezen kivűl, mint már említve volt, előfordúl a pontallér *Tamás* király két pénzén, melyekre Bojničić is hivatkozik.

Előfordúl tehát a pantallér Tvrtko báni és egyik királyi pecsétjén, Dabisa és II. Tvrtko királyi pecsétjén és Tamás két pénzén. Evvel szemben azonban valamennyi királynak I. Tvrtkotól Tomasevics Istvánig valamennyi pénzén az emlitett kettőnek kivételével mint czímer kizárólag csak a korona fordúl elé, és valamennyi királyi és állampecséten az említett négynek kivételével ismét csak a liliomos

koronát találjuk a czímerben. Ez ingadozásban tehát, mely a XV. század előtt kimutatható a legtöbb czímerfejlődésnél, azt kell mondanunk, hogy a csak ritka kivételben használt pantallért teljesen elnyomta a korona használatának állandó gyakorlata. A mi a két czímer eredetét illeti, a pantalléré homályos, a koronáé világos. Tvrtko báni pecsétje mutatja, hogy a pantallér viszszavezethető a királyság előtti időre. Vajjon a Tvrtkot is megelőző időből ered-e, az legalább kétes. Láttuk, hogy a báni pénzeken czímer soha sem fordúl elő (I. K. 49, 55. l.) Csak István bán egyik pénzén látható sisakra emlékeztető jelvény, de nem czímer (I. 49. l.) Báni pecsét a Tvrtkoén kivűl csak egy létezik, a belgrádi tudós-társaság birtokában, a Ninoslav bán által Raguza számára kiállított szövetség-levelen. Az eredetiről vett fénykép után itten közölt pecsétből kivehető, hogy két lovas vitézt mutatott, kétségkivűl dárdával egymásra rohanót, a mi az alakok tartásából kivehető. A cyril köriratból kiolvasható: «Pecsat Velikoga Bana Ninoslava,» (Ninoszláv nagy-bánnak pecsétje). Czímer nem vehető ki. De a lovagok fölötti körmetszet hálózatos ékítményt mutat, mely tán czímer akart lenni; koczkái emlékeztetnek Miklós szlavóniai bánnak 1240-iki czímeres pecsétjére. (Pray, de Sigill. Tab. I. Fig. 4.) Azon körülmény mellett, hogy a liliomos pantallér Tvrtko bán előtt sehol sem fordúl elé, közelfekvővé teszi a feltevést, hogy maga Tvrtko bán kapta I. Lajostól, kinek rokona is volt, az Anjou-liliomokat, vagy felvette azokat királyának tiszteletére egyszerű pantalléros paizsába. Maga a pantalléros paizs, mint valódi harczi paizs a középkori bos-

NINOSLAV 1249-IKI PECSÉTJE

nyák sirkövek tanusága szerint széltében el volt terjedve. Hasonlókép volna magyarázható, hogy Hrvoja, mint nápolyi László helytartója hasonló czímert vett fel. Mikor azonban Tvrtko királylyá kiáltatta ki magát, a koronát vette föl czímerébe, mely *egyszerre ettől fogva jelenik meg pénzein.* Az egyszerű pantallért elejti, a liliomot megtartja, de csak mellékes diszítésűl, a sisaktakarón és magán a koronán, melyet állami czímerjelvénynyé emel, és melyet ezen jellegében fenntart és megerősít az állandó gyakorlat. Ha a kettő közűl valamelyik személyes vagy családi czímer, akkor a már a bán által használt liliomos pantallér ez, nem a korona, melynek eredete egészen világos a pénzek tanuságából; a királyi czímmel együtt vétetett fel mint királyi czímer. Bojničić azon ellenvetése, hogy a korona nem képezhet czímerjelvényt, a Heraldika tanuságával ellenkezik: Galiczia, Svédország czímere is korona. Azon körülmény, hogy a királyság czímerévé emelt korona állandó használatát leginkább törvénytelen születésű királyok szakítják meg, visszatérve a liliomos pantallérra, azt látszik mutatni, hogy ők legalább családi czímernek tekinték, melylyel Kotromán vérük mellett demonstrálhatnak.

A korona állandó és következetes használata tehát tarthatatlanná teszi *Nyáry* azon véleményét, hogy a bosnyák királyok gyakorlata sokkal ingatagabb, semhogy alapúl szolgálhatna. Ez ingadozásnak tulajdonítja azt is, hogy a magyar királyok Bosznia (Ráma) czímeréül nem a koronát, hanem a kardos kart fogadták el, melynek Nyáry magában a boszniai gyakorlatban az utolsó «20—25 éves korszakot» tulajdonítja. Láttuk már, hogy a kardos kart Boszniában csak *Hrvója*, az is csak mint oromdíszt használta. De a magyar királyok is a koronát használták Bosznia czímeréül, mind egész II. Lajosig: *Mátyás, Ulászló* és *János* király egyaránt. Igaz, hogy II. Ferdinánd pecsétjén, a hol az egyes tartományok kezdőbetűikkel is jelezvék, a korona már Galicziát, Rámát pedig a kardos kar jelképezi. Nyáry ebből azt bizonyítja, hogy Mátyás, Ulászló és János czímereiben is Galicziát jelképezi a korona. Így azonban nem lehet bizonyítani. Kétely esetén Bosznia mellett szól a praesumptio, mert Galiczia czímere hamarább hiányozhatik a magyar királyok czímereiben, mint Boszniáé.

Ezek mellett tehát azon tény, hogy II. Lajostól fogva a magyar királyok a kardos kart kezdik használni, magára nem dönti el a kér-

dést, és egyátalán nem áll, hogy «mindezek után a közös pénzügyminiszterium részéről a Bosznia czímerének kipuhatolását czélzó eljárás merőben felesleges, a jogfolytonosság elvébe ütköző és a bosnyák királyi czímet viselő tizennégy király addigi trónjog-nyilvánítása módjának desavouálása volt. Ez eljárásra a minisztert a kétfejű császári sas alkalmazásakor tapasztalt szláv ellenzéki hangulat indította, melynek hasonló ismétlődését Boszniának a magyar korona alá való tartozására emlékeztető kardos karú czímere mellőzése, s ez ország nemzeti királyai czímereinek valamelyikével való helyettesítése által reményelte elhárítani.»*

Sokkal alaposabb tárgyismerettel, és ennélfogva sokkal nagyobb objectivitással indokolja *Thallóczy* a magyar országos levéltár véleményét.**

Ismertetve a bosnyák királyok pénzeit és pecséteit, közölve nevezetesen az *Osztoja* és az *István Tamás* okmányain használt pecséteket*** és a jajczei czímert, oda nyilatkozik, hogy a középkori Bosznia zilált viszonyai mellett, országos czímerről nem lehet szó, hogy azonban a liliomos korona, melyet eredetileg Kotromán-családi czímernek hajlandó tekinteni, az állandó gyakorlat által a bosnyák királyok conventionális czímerévé emelkedett, melyet a magyar királyok mint fő-hűbérurak ilyenűl elismertek. Másfelől azonban Magyarország, illetőleg királyi háza a XVI. századtól fogva Bosznia czímeréül mind máig az 1463-ig használatban levőtől egészen elütő czimert ismert és használt. A régi czímer pedig szerinte *nem a mai Boszniát* illeti, és nincs semmi ok, az eddig Boszniáénak tartott czímert: arany mezőben vörös vértezetű, felhőkből kinyúló, kardot tartó kart továbbra is nem használni, mint a jelenleg occupált tartományokét.

Ezen véleményre azonban mégis megjegyzendő volna, hogy a heraldikai kérdés csak az lehet, vajjon volt-e és mi volt magának a bosnyák királyságnak czímere? A tény, hogy a bosnyák királyi pénzeken, pecséteken, okmányokon és várakon állandóan és következetesen

* Heraldika. 249.

** Arch. Ért. 1881. 23. l. «A bosnyák czímer- és zászló-kérdés.»

*** Thallóczy az utóbbi, szerinte eddig kiadatlan, tényleg azonban már többször, utóljára *Evans* által publicált czímert I. Tvrtkonak tulajdonítja. Minthogy azonban előfordul nem I. hanem II. Tvrtko okmányain is, (bécsi titk. levéltár 1433-ik okm.) I. Tvrtko pedig nagyobb czímeket használt, inkább II. Tvrtkoé lehetett.

alkalmazva látjuk ugyanazon liliomos koronát a háromszögű paizsban, fölötte sisak liliomos sisaktakaróval, hasonló liliomos koronával és ebből kiemelkedő bogas oromdíszszel; használva az első királytól az utolsóig, ha eltekintünk Ujlaki Miklóstól, a ki a maga czímerét használta; de használva a magyar királyok főúri pecsétjében is egész II. Lajosig: ez a tény világosan válaszol ama kérdésre. Az a kérdés ellenben, vajjon a bosnyák királyságnak a magyar királyok által is elismert czímerével szemben fenntartandó-e, és pedig nemcsak a magyar közjogi actusokra, hanem különben is, nevezetesen magára Boszniára nézve is, azon rámai czímer, mely a magyar közjogi gyakorlatban csak a bosnyák királyság megszűnte és elveszte után jött használatba: ez már nem heraldikai, hanem politikai kérdés, melynek eldöntése nem a heraldikára tartozik.

Sokkal inkább volna heraldikai érdekű kérdés az, hogy honnan ered ez az újabb gyakorlat, hogyan keletkezett az a kardos karú rámai czímer? De e kérdésbe épen azok nem bocsátkoznak, a kik e czímer mellett véleményeznek.

Pedig világos, hogy sokkal jobban állana e czímer ügye, ha kapcsolatba lehetne hozni a bosnyák királyság valamely heraldicai emlékével. Csupán Fiedler, a ki e czímert elveti, magyarázza eredetét aképen, hogy nem is Ráma czímere, hanem igény-czímer gyanánt vették fel királyaink a török kézre került *összes tartományok* jelképezésére. E vélemény azonban még annak megmagyarázását igényli, hogy ha így áll a dolog, miért fordúl elé a kardos kard mellett külön-külön Rasciának és Bulgáriának is czímere?

Igenis létezik pedig egy authenticus bosnyák királyi czímer, melyben a karos kard előfordul. Ezt azonban az egymás ellen harczoló vélemények egyaránt figyelmen kivül hagyták. Úgy látszik nem ismerte egyike sem a véleményadásra hivott egyéneknek. Az egyetlen Thallóczy az, a ki figyelembe veszi, a mennyiben annyit mond róla, hogy: «Megemlítendő még, mint döntő fontossággal bíró, a Rómában eltemetett Ilona bosnyák királynőnek síremléke, melyen a korona (XV. század) szerepel négy pajzsban.»

Az olvasó ismeri már e nagyérdekű síremléket (I. K. 93. l.), mely nem Ilona, hanem Katharina bosnyák királyné sírköve és nem a koronát mutatja négy pajzsban, hanem a fejtől balra Katharina aty-

jának, István Szent-Szávai herczegnek a velenczei és firenzei levéltárakból is eléggé ismert czímerét, a fejtől jobbra pedig, tehát Katharina férjének, István Tamás bosnyák királynak czímerét, a liliomos korona alatti pajzsnak *a) d)* mezejében ugyanazon liliomos koronát, a *b) c)* mezőkben vágtató lovas vitézt, a szívpajzsban a kardos kart.

Tanulmányának megjelenése után alkalmam volt figyelmeztetni Thallóczyt a czímer ezen részleteire, megjegyezve, hogy a sírkő rajzát megtalálhatja Evans munkájában, minek folytán utóbb külön tanulmányt közölt magáról e sírkőről.*

E becses tanulmány azonban több tekintetben igényel kiegészítést.

«Evans úr ez emléket, mondja Thallóczy, nem az eredetiről másolhatta, hanem Alphonso Ciaconi: «Vitae et Resgestae Pontificium Romanorum et S. R. S. Cardinalium ab Augustino Oldoino recognitae etc.» (III. kötet. col. 41. Roma 1677.) czímű munkájának egy metszetét reproducálta. E részben Thallóczynak csakugyan igaza van. Evans maga e megjegyzéssel adja a képet: «I have copied my illustration of the monument of Queen Catharine from a representation of it as existing in 1677, in Alphonsi Ciacconi Vitae et Res Gestae Pontificum Romanorum et S. R. S. Cardinalium ab Augustino Oldoino recognitae etc. tom. III. col. 41. (Romae, 1677.) I do not know wheter the monument is still existent.»

«Rómából azonban — folytatja Thallóczy — azt az értesítést kapván, hogy a síremlék az Ara Coeli templom főoltára előtt ugyan megvan, de úgy az aláírás, mint az alak lekopvák, ezúttal beértük az Evans-féle repruductióval, mely a czímereket s az aláírást, ha nem is híven és stylszerűleg, de használatra elegendőkép közli. Az eredeti sírkövön ugyanis kétféle aláírás volt olvasható; egy cyrill betűkkel ó-szláv felirat s az ennek teljesen megfelelő latin fordítás. Az Evans-féle reproductión pedig csak a latin felirat látszik s az sem XV. századbéli typusokkal, a mellett még hibás is, mert valójában így hangzik:

«Catharinae Reginae Bosnensi, Stephani Ducis Sancti Sabbae, ex genere Elenae et domo Caesaris Stephani natae, Thomae Regis Bos-

* Arch. Ért. Új folyam. A M. Tud. Akadémia és a Régész. T. közlönye. Szerkeszti Hampel J. 1885. okt. 15. 328 l.

niae uxori, quae vixit annos LIV. et obiit Romae Anno MCCCCLXXVIII. XXV. Octobris. Monumentum ipsius Scriptis posuit.»

Thallóczy e nagyérdekű észrevételei arra indítottak, hogy végére járjak a dolognak. Rómában az Ara Coeli-beli papok természetesen mit sem tudtak Katharina bosnyák királyné sírjáról. Csakhamar megtaláltam azonban a szószék alatti pilléren befalazott sírkövet. A czímerek és az arcz kopottak, az életnagyságú alak, valamint a felirat teljesen ép. Evans reproductiója és Ciacconi 1677-iki rajza, a czímerek s az arcz kopásaitól eltekintve, teljesen egyezik magával a sírkővel, a feliratnak lapidaris betűi is ugyanazok, csak az általam közölt rajzban látható keret, melyet az eredeti után rajzoltam Ciacconi képéhez, hiányzik nála és a felírásba csekély másolási hibák csúsztak. A szöveg ugyanis, ellenkezőleg Thallóczy közlésével, így szól:

«CATHARINAE REGINAE BOSNENSI, STEPHANI DUCIS SANTI SABBAE, SORORI ET GENERE* HELENE ET DOMO PRINCIPIS STEPHANI NATAE THOMAE REGIS BOSNAE UXORI QUANTUM VIXIT ANNORUM LIII. ET OBDORMIVIT ROMAE ANNO DOMINI MCCCC,LXXVIII, DIE XXV. OTEOBRIS MONUMENTUM IPSIUS SCRIPTIS POSITU.»

Látható tehát, hogy Ciacconi híven közölte a feliratot, csak a «santi» «et» és «oteobris» szavakban javított. Szláv felírásnak nincsen semmi nyoma. Pedig az alak-részszel egy követ képez a szöveg-rész, melybe még az alaknak lába is benyúlik. Hogy a latinra következő szláv felírás utóbb letöretett volna, fel nem tehető; vagy legalább Ciacconinak tudomással kellett volna birnia ily hallatlan és indokaiban is érthetetlen sír- és szentségtörésről. Hogy Thallóczy honnan vette latin szövegét és azon állítást, hogy a latint a szláv is követte, az iránt nem világosít fel bennünket, csak annyit mondván, hogy a szöveget szláv nyelven Miklosics közölte. Hihetőleg mind a hamis latin szöveg, mind az eredeti szláv szöveg állítása szláv forrásra vezethető vissza, mely a szöveget szláv fordításban, vagy legalább abban is közölte és a nagy délszláv Dusán czár dicsőségére ki is igazította. Erre utal legalább Thallóczy azon magyarázata, hogy az ő szövegében említett «István czár» alatt *Dusán* értendő. Katharinának és anyja, Ilonának semmi köze sem volt Dusánhoz. Az utóbbi

* Az EN (genere-ben) ligaturával.

III. István Balsa zetai fejedelemnek volt leánya. Az eredetiben ennek megfelelően nem is fordul elő «Caesaris Stephani», hanem «Principis Stephani.» Elesik ezzel azon észrevétel is, hogy a szent-szávai herczegi czímerben látható keresztes szívpajzocska «nyilván a Njeman-családbeli vonatkozásra utal, melyet a sírkő felirata is említ.» A sírkő felirata a Nemanja-családot nem említi, de ennek egyátalán nem létezik semmiféle hiteles czímere sem, miután sem Dusán, sem egyéb tagjai sem pecsétjeiken, sem pénzeiken soha semmiféle czímert sem használtak. A kereszt a mai Szerbiának czímere.

A mi a fejtől jobbra eső czímert illeti, mely csak Tamás bosnyák királyé lehet, Thallóczy nézete a következő: «Az *a) d)* részekben látható nyilt korona a Kotroman-házbeli királyoknak czímerré alakult jelvénye, a *b)* és *c)* alatti pedig a Kresztics (Christich) házbeli uralkodóké. Ugyanis Ostojának 1400-beli pecsétjén (Turul 1884. 21. lap) a pecsét hátlapján lándzsás vitéz látszik, ki liljomokkal megrakott pantalléros pajzsot tart kezében. Ez a lovas, nézetem szerint, a Kreszticsek családi czímere s az összetétel csakis azt a tényt erősíti meg, hogy a bosnyák ellendynasták succedálásuknak s választásuknak mindíg törvényes alapot kerestek, mely e czímerben is kifejezést nyer a két dynastia czímerének kitüntetésével.»

A Kresztics-dynasztiának szembeállítása a Kotromán-házzal és a Kresztics-czímer keresése itt is nyilván félrevezette a tudós szerzőt. Osztoja pecsétjének hátlapja, melyre hivatkozik, világosan úgynevezett lovas-czímert mutat, a czímer-rajzolásnak egyik módja, alkalmazva kivált hűbéres czímereknél, ma is látható akármelyik nagyobb czímervésnöknél; a lovas maga nem czímer-jelvény, hanem a lovas pajzsa mutatja a czímerjelvényt, ez esetben a liliom-koronát.

Rómában Katharina halála idején már átalán felülkerekedett a több mezejű czímerek új divata, főkép a nagy dynasták közt. Így érezhették annak szükségét, hogy a bosnyák királynénak is több mezejű czímert adjanak. A legfontosabb és legelőkelőbb *a)* és az ezzel correspendeáló *d)* mezőt fenntartották, helyes heraldicai elvek szerint, a főczímernek, Bosznia czímerének, mely a királyság kezdetétől végéig a liliomos korona volt. Hogy mi alapon vették a *b) c)* mezőkbe a lovast, a szívpajzsba a kardos kart, — melyek addig sehol sem fordulnak elő Bosznia czímerében — arra eddigelé semmiféle

positiv adattal nem rendelkezünk, ilyen támasz nélkül pedig hiába való volna minden találgatás. A kik a «Kresztics-dynastia czimerét» keresik mindenáron, több joggal kereshetik a kardos karban, mint a lovas alakban. Ez időben kezdték az uralkodók családjuk ősi czímerét az ország vagy tartomány czímerének szívpajzsában alkalmazni, a mint tette Mátyás király a hollóval, sőt Ulászló a lengyel sassal a magyar czímerben.

Ha igaz volna Nyáry állítása, hogy a kardos kar a hűbériséget jelenti, akkor elfogadható Thallóczy magyarázata, hogy ezt akarja jelenteni itt is.

Ha megbízható volna a fojniczai czímerkönyv, mely a kardos kart Primorje (a bécsi példányban Pomerania et Cumania) tartományának tulajdonítja — és tény, hogy a tengermelléki sírköveken gyakran található e jelvény — akkor, valamint a szívpajzsban, a *b) c)* mezőkben is a fontosabb bosnyák tartományok jelvényeit kereshetnők a szívpajzsban Primorje, a *b) c)* mezőkben pl. Ozora földjének jelvényeit.

De bármennyire igényli még a felvilágosítást a lovas ember és a kardos kar eredete e czímerben, annyi bizonyos, hogy itten legalább előttünk áll egy kétségkívül bosnyák királyi czímer, melyre visszavezethető a később Bosznia czímere gyanánt használatba jött kardos kar, habár félreértésen és tévedésen alapúlt is a használatba hozatal, azon a tévedésen t. i., mely az *a)* mező helyett a szívpajzsban kereste a főczímert. Azt kell mondanunk, hogy a mindent leromboló és felforgató török hódítást követő században már senki sem tudta többé mi volt Bosznia czímere? És midőn e czímert keresték, mi lehetett szembetűnőbb, hitelesebb, mint a kereszténység fővárosában az utolsó bosnyák királyné sírja? Csak az iránt keletkezhetett ingadozás, hogy mi a főczímer a sok mező közt? Ilyen ingadozást látunk is eleintén. A római czímeren alapulhatott a constanzi 1485-iki Grüneberg-féle czímerkönyv czímere is, a vörös *a) d)* mezőkben ezüst liliomos párta, az ezüst *b) c)* mezőkben vörös vitéz arany koronával, a szívpajzs teljes mellőzésével. A bajor államlevéltárnak az előbbivel egy időben készült czímeres gyüjteménye ellenben csak a szívpajzsot, a kardos kart adja, mint Ráma, illetőleg Bosznia czímerét. A XV. század vége felé tehát, midőn Magyarországon még ismerik és használják a királyi pecséteken Bosznia régi koronás czímerét, nyugaton ingadozás kelet-

kezik a római czímer félreértése folytán, és Németországban a kardos kar is kezd Bosznia czímere gyanánt szerepelni. Onnan jön aztán át hozzánk is és végkép meghonosodik a Habsburg-ház alatt.

Innsbruckban egy bástya restaurálása alkalmával 1499-ben 40 czímer közt a kardos kart alkalmazták mint Bosznia czímerét, nyílván a közel müncheni gyüjtemény alapján.

Egy kiewi 1500-iki gyűjteményben Thallóczy adata szerint* egymás mellett szerepel a két czímer: A korona mint Boszniáé, a kardos kar mint Rámáé. Az angol Bodleian Library egy 1500 elejéről való czímeres gyűjteményében pedig Bosznia czímere *a) d)* vörösben arany korona, *b) c)* kékben ezüst szív.

Dürer Albert egy 1515-iki metszetén** a kardos kar Bosznia czímere. Hasonlóképen a Schrot Márton-féle 1551-iki czímerkönyvben. Ellenben a bécsi udvari levéltár 1585-iki czímeres könyvében ismét előfordúl az arany korona (9227. sz.) kék mezőben, mint Bosznia czímere.

A bécsi Grabenen 1693-ban emelt pestis-oszlopon szintén ott látható a kardos kar, mint Ráma czímere.

Azt látjuk tehát, hogy ugyanakkor, mikor nemcsak Magyarországon, hanem Oroszországban és Angliában is ismerik még a bosnyák koronás czímert, Németországban a müncheni czímerkönyv tévedése, a római czímer félreértése folytán elterjed a kardos karnak használata és onnan a német befolyással együtt behatol Magyarországba is, leszorítva a régi koronás czímert, melyet János király használt utoljára. Attól fogva megerősödik a közjogi gyakorlatban a kardos kar, mely mint Ráma czímere, Ferencz József ő felsége 1867-iki koronázásánál is szerepelt.

A reánk maradt emlékekből kimutatható tehát, hogy *a bosnyák királyságnak állandóan, és pedig a magyar királyok által is használt czimere a liliomos korona czimere volt. Hogy azonban ezt egy német czimerkönyv tévedése folytán a XVI. századtól kezdve kiszorította a kardos kar.*

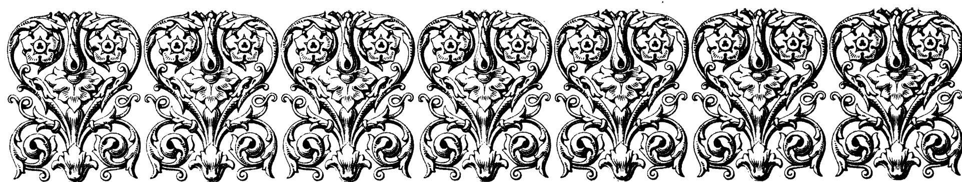
A mi ezen túlmegy, nevezetesen vajjon Boszniában a történelmi bosnyák czímer, vagy a magyar újabb közjogi gyakorlat czímere alkalmaztassék-e, az már nem heraldicai, hanem politikai kérdés.

* Arch. Ért. Új f. I. 37.

** Budapesti Orsz. Képtár.

Ha azonban kiakarjuk békíteni az ellentéteket, ha nem akarjuk elejteni sem Bosznia történelmi czímerét, sem a Habsburg-házbeli magyar királyok háromszázados gyakorlatát és azt sem akarjuk, hogy ő Felségének kétféle czímere legyen, akkor erre szilárd történelmi és heraldicai alapot nyújt épen a római síremlék. Ha az azon látható bosnyák királyi czímer *b) c)* mezőiben a helyzete által úgy is másodrendűnek jelzett, eredetére ismeretlen, reánk nézve minden jelentés nélküli lovas vitézt elejtve, ezen mezőkbe helyezzük az ugyan e síremléken látható szent-szávai herczegi, azaz herczegovinai csíkokat, akkor egészen történelmi alapon és a heraldica elveinek szorosan megfelelő czímert kapunk, mely az elsőrendű mezőkben Bosznia történelmi czímerét, a másodrendűekben az egyetlen czímert, melyet okszerűleg a Herczegovinának tulajdonítani lehet, a szívpajzsban pedig a magyar rámai czímert tünteti fel. A színeket illetőleg önként következik abból, hogy a herczegovinai csíkoknak kék színe ezüstben kitűnik a római emlékről, az arany koronát (mely emlékeinken majd kék, majd vörös mezőben van) vörös mezőbe kell helyezni, a mi mellett a szívpajzsban megtartható a vörös kar aranyban, a mint azt újabban az 1809. és 1836-iki legfelsőbb rendeletek is megerősítették.

IRODALMI MOZGALMAK ÉS NÉPKÖLTÉSZET

RÉGI BOSNYÁK IRODALOM NYOMAI. — A BOGUMIL IRATOK. — A BYZANTIN MONDÁK ÉS REGÉNYEK ÁTDOLGOZÁSA. — POLITIKAI ÉS JOGI IRATOK. — KRÓNIKÁK. — A RAGUZAI BEFOLYÁS. — A GORÁZDAI ÉS MILESEVOI NYOMDÁK. — A GLAGOLIT IRÁS. — VALLÁSOS ÉS TÖRTÉNETI ÍRÓK. — BOSNYÁK HATÁS RAGUZÁRA. — KAČIĆ. — A BOSNYÁK NÉPNYELV ÉS NÉPKÖLTÉSZET MINT A DÉLSZLÁV IRODALMAK REGENERATORA. — A NÉPKÖLTÉSZET. — FRA GRGA MARTICS. — KARANO-TVRTKOVICS. — JUKICS. — BATINICS. — KOVACSEVICS, PETRANOVICS, KOSZANOVICS, JOVANOVICS. — FÖLDRAJZI, TÖRTÉNELMI, ETHNOGRAFIAI IRODALOM. — SAJTÓ.

A BOSNYÁK népnek költői hajlamairól és adományairól tanuskodik a gazdag népköltészet. Hogy e költészet visszavezethető a legrégibb időkre, azt világosan bizonyítják a pogány korra utaló babonás és mythikus elemei. E költészetet a nép és népies énekesek ápolták és tartották fenn szájról szájra, nemzedékről nemzedékre. Eddig legalább semmi bizonyitékunk sincs a nemzeti életnek különben viruló régibb korszabaiból arra nézve, hogy iró emberek, irodalmi férfiak foglalkoztak volna vele, feldolgozták vagy csak fel is jegyezték volna. Ha voltak is ilyen kéziratok, a minek lehetőségét egyátalán nem kell kizárni, a Boszniában uralkodott viszonyok mellett vajmi könnyen pusztúltak el, vagy maradtak rejtekben, annyival inkább, mivel az legalább bátran constatálható, hogy az irástudó emberek és tudós körök figyelmét a népköltészet soha sem volt képes komolyan felkelteni. Ezek, mint mindenütt a középkorban, úgy Boszniában is csaknem kizárólag a papi rendhez tartozván, épen Boszniában szakadatlanúl oly kérdések és érdekek, a heves vallásos harczok által voltak igénybe véve, melyeknek magasáról alig érdemesíthették figyelemre a köznépnek költészetét; sőt valószinü, hogy nemcsak prófánnak és alacsonynak tekintették annyival inkább, minél népszerübb volt, hanem egyenesen

kárhoztatták is, ahol ép életörömével vagy babonás és mythikus elemeivel a vallásos tanok szigorába ütközött. Más országokban legalább korszakonként vallásos béke uralkodik, mely alatt az irodalmi hajlamú egyházi férfiak a muzsák, sőt a népköltészet felé fordúlnak. Boszniában az elkeseredett vallásos harcz soha sem szünt meg, és igy természetes, hogy ha egyes irástudó ember szükségét is érzi, hogy a költészet forrásainál üdüljön, vagy azokból meritsen, inkább fordúl azon idegen irodalmakhoz, melyekből tudományos képzettségét is merítette, semhogy leszálljon a népies költészetnek aknáihoz, a koldusok és műveletlen utczai énekesek dalaihoz.

Igy csak a XVII. században kezd a bosnyák népköltészet irodalmi jelentőségre emelkedni, az irodalomra, és pedig a szomszéd délszláv népek irodalmára is, nevezetes hatást gyakorolni. Addig azonban bosnyák *irodalomnak* nyomait inkább csak a vallásos, jogi és politikai élet terén, és a régibb míveltséggel bíró nemzetek költői műveinek a nemzeti nyelven való feldolgozásában mutathatjuk ki.

Maga a bogumilizmus elterjedése, erőteljes fejlődése, nemzeti vallássá emelkedése daczára a hadak élén gyakorolt külső reakciónak nem képzelhető jelentékeny irodalmi mozgalom nélkül.

Ha a bogumilizmus mindjárt eleitől fogva sikeresebben hóditja meg itten a pogány népet, mint a vele versenyző orthodox egyház, bizonyára része van ebben azon apokryph és «hazug» könyveknek, melyek a szintén szláv bolgároktól származva, magának a népnek nyelvén terjesztve, a népnek költői hajlamaival és mythoszával találkoztak, sőt részben ezeken alapúltak (lásd a 31. lapon). Ezen irodalomnak emlékei bőven maradtak ránk nemcsak ó-bolgár, hanem egyenesen azon nyelven is, melyet jelesen a boszniai törzsek is beszéltek, az ó- és uj-szövetségi apokryphák, a délszláv pogány hagyományokat is felölelő ugynevezett hazug-könyvek, az egyház által elvetett legendák, babonák, jóslatok, szellem- és ördög-idézések.* Ezen irodalomnak legalább azon része, melyen a bogumilismus alapúlt, végre nem is találhatott más menhelyet, mint Boszniát, miután a Nemanják a szerb földről gyökeresen kiirtották e felekezetett. Mig Szerbiában végkép kipusztúl, Bulgáriában csak lappang, Boszniá-

* Számos ilyen régi kéziratot adott ki Daničić, Jagić, Karadžić s mások.

ban hatalommá emelkedik a bogumil hit, sőt nemzeti jelleget ölt, miután védelme összeesik a politikai önállás védelmével az orthodox szerb és a katholikus horvát hódítási törekvésekkel szemben. Most már egyenesen crkva boszanszka, bosnyák egyháznak nevezte magát és a magyar királyok által indított keresztes háborúk alatt, az üldözés és elnyomás napjaiban, a római katholikus clerus tanaival szemben amaz iratok titkos terjesztése nélkül fel sem tarthatta volna magát oly erőben, hogy a nyomás megszünte után mindannyiszor ismét domináló állásra emelkedik. Végre az európai reformátió kezdetei mindenütt Boszniára utalnak, maga a római egyház itt keresi az északi Olasz- és déli Francziaországban, a Rajnán, Angliában, Csehországban keletkező eretnek mozgalmak központját, szellemi vezetését, az «eretnek pápát.» Boszniába menekülnek az e tartományokban üldözöttek, az élénk irodalmi összeköttetés nem szenvedhet kétséget, és Boszniából kapják vallásos irataik egy részét az albigenzek. (Lásd az I. K. 33. lapon.)

Hogy egy ilyen nemzeti, de meszsze kiható egyháznak jelentékeny irodalommal kellett birnia, hogy ez irodalom nem az üldöző egyházak, hanem a nép nyelvével élt, az önként következik. Ép úgy érthető, hogy ez irodalom elpusztúlt, midőn elpusztúlt maga a felekezet és senki sem volt aki védje és fenntartsa, de hárman is voltak, a kik pusztítsák: muhammedánok, orthodoxok, katholikusok.

Mindamellett ismeretés a bolognai egyetemi könyvtár egyszerü rajzokkal diszített pergamencodexe 353 lapon az új szövetséggel, zsoltárokkal és apokryphákkal, 1404-ből *Hrvója* herczegnek ajánlva, kétségtelenül bosnyák bogumil irat;* a Marciana egy szintén XV. századbeli kézirata;** egy *Apokolypsis*, melyet a múlt században fedezett fel Szovics Mátyás orsovai lelkész*** stb.

Hogy ezen vallásos és ájtatos irodalom mellett bizonyos költői irodalom is ápoltatott, arra nézve kétségtelen bizonyítékunk van. A középkori byzantin monda- és regény-irodalom elterjedt volt ez egész Balkánfélszigeten, és behatolt a szláv népek irodalmába is. E mon-

* *Dobrovszky* «Institutiones lingue slavicae» p. XIII. — *Rački*, Starine I, 93. — *Daničić*, Starine III.

** *Rački*, Starine I, 99.

*** *Dobrovszky*, u. o.

dák egyes motivumai felismerhetők a bosnyák népköltészetben is. Az Alexander regény, az Akir-monda, a trójai háború, «Stefanit és Ichnilat» fennmaradt középkori szerb forditásokban. Ezen kéziratok közül a *Boszniában* keletkezett és kizárólag ottan elterjedt ugynevezett «bosnyák cyrillicá»-ban vagy *bukviczában* maradt fenn egy példánya az *Akir-mondának* 1520-ból, és egy ennél is régibb példánya az *Alexander-regénynek.* (A hg. Lobkovitz-féle raudnitzi könyvtárban, 116 lapon, kiadta *Jagić*, Starine III. K.) Ezek tehát Boszniából származnak, habár a szomszédos dalmát területen őriztettek meg.*

Kétségkivül bosnyák eredetü a trójai háborúról szóló monda 1468-iki glagolit kéziratban, melyben latin, görög és magyar szavak is fordúlnak elő. (Jagić, Arch. f. slav. Litt. II, 24.)

A politikai és jogi irodalomnak töredékei a bosnyák uralkodók okmányaiban nagy számmal maradtak ránk; a latin szövegüek mellett birunk szláv szövegüeket is. Ha irodalmi értékkel nem is birnak, nevezetesek mint nyelvemlékek. A szláv népek régi irodalmában az egyház befolyása által csaknem mindenütt az ó-szláv nyelv uralkodik a népnyelv teljes leszoritásával. Ez okmányok bizonyítják, hogy Boszniában a nép nyelvén irtak és itten az ó-szláv egyházi nyelv nem képezett válaszfalat a nép és az irodalom közt, a mi különben kitünik a fennmaradt bukvicza-kéziratokból is és nyilván a bogumil befolyásnak köszönhető. Történeti és nyelvészeti fontosságukon kivül ez okmányok nevezetesek azért is, mivel az intézményeket és jogszokásokat világítják meg. — A legrégibb Kulin bánnak 1189-iki okmánya.

Azt látjuk belőlük, hogy Boszniában eltérőleg Szerbiától, Bulgáriától, eleitől fogva nyugati szellem, olasz és magyar intézmények és jogszokások befolyása uralkodott.

Felemlítendő e politikai és jogi okmányok kapcsán, hogy az egykorú események krónikás feljegyzésre is találtak. Ide tartozik némileg a bosnyák királyság végnapjainak egyik főfontosságú forrása, a bosnyák hadjáratot a szultán kiséretében követő bosnyák renegát osztroviczai Konstantinovics Mihály, később jajczai kapitány naplója. (Közölve Saffarik által a belgrádi Glasnik XVIII. kötetében.) Raguzai történészek

* A bukvicza-kéziratokról: Novakavić «Istorija knjízevnosti» 167—169. — Slov. Naucny» IV. 225.

említik «Hrvója herczeg chronologiáját», melyet bizonyos *Emanuel irt* volna. Ennek azonban más nyoma nem maradt.

Utalnunk kell végre azon középkori síriratokra, melyeknek némelyike azon egyszerű fenséget leheli, mely a költészetnek legnemesebb virága, és itten egy élet-halál harczot küzdő puritán egyháznak hatása alatt keletkezhetett.

E nyomok és töredékek azt bizonyítják tehát, hogy meg volt minden feltétel egy nagy irodalmi lendületre ugyanakkor, midőn a szomszédos Raguzában az olasz renaissance hatása alatt csakugyan virágzó irodalom keletkezett, Boszniára nézve azonban bekövetkezett a nagy katasztropha, a nemzeti élet teljes összeroskadása.

Mindazonáltal az összeroskadt Boszniára sem maradt hatás nélkül a raguzai fejlődés, mig viszont Bosznia fontos tényezőként szerepelt e fejlődésben.

A görög-római eredetü Raguza olaszszá vált a többi tengerparti várossal együtt. A mögötte fekvő szláv területből azonban folyton szívott fel szláv elemeket és azon monopolium, melyet nevezetesen Boszniában mint ez ország szállítója, vevője és bankárja folytonosan gyakorolt, nagy mértékben járult hozzá, hogy Raguza végre ép ugy volt szláv mint olasz város. A legelőkelőbb patricius-családok egyes tagjai állandóan, nemzedékeken át a bosnyák bányavárosokban tartózkodtak, hogy vezessék házuk ottani üzleteit. Igy az olasz renaissance magával ragadva Raguzát, egyuttal szláv művelődést és irodalmi lendületet is teremtett, melyhez hasonló akkorában Olaszországon kivül csak déli Francziaországban, Castiliában és Hunyadi Mátyás udvarán létezett. Az Olaszországgal való szellemi kapcsolaton kivűl hozzájárúlt e lendülethez, hogy Konstantinápoly bukása után több nevezetes ottani tudós egyenesen Raguzában telepedett meg, mint Chalkandylos, Laskaris, stb. A patricius ifjak ezektől és az olasz főiskolákban tanulják a klasszikus irodalom és a költészet iránti lelkesedést, és valamint két nyelvet használnak a köz- és magán-életben, egyszerre két nyelven, olaszul és szlávul kezdenek irni is. Szláv versekben fordítja le Vetranić Euripidest olaszból, Zlatarić Sophoclest az eredetiből, Hektorović Ovid, mások Vergil, Tibull, Catull, Prrperz, Martial iratait, Marulić Petrarcát, Soltanović Tassót, stb. *Marulićról*, a ki egyszerre irt szláv, olasz és latin nyel-

ven, a legnagyobb bámulattal nyilatkozik Ariosto és «az isteninek» nevezi. Őt tekintik a raguzai szláv irodalom megalapítójának (1450. 1524.) Szláv nyelven vallásos költeményeket és drámákat irt, melyek közül «Szent Judith» nyomtatásban is megjelent Velenczében 1521-ben és utóbb több ujabb kiadásban. *Siska Menčetićtől* (1457—1501.) a ki olaszul Sigismondo Menze név alatt irt, negyedfélszáznál több szerelmi dal maradt fenn szláv nyelven, provencei izlésben. Kor- és vetélytársa volt *Držić,* utódjuk *Lucić,* (1480—1540.) ki «Robinja» (rabnő) czimü drámájában már a török igában élő szláv szomszédoktól veszi tárgyát, kiknek sorsa iránt is a legnagyobb részvéttel van, kérve Istent, hogy segítsen rajtuk. Az idegen földről átültetett költészet tehát csakhamar nemzeti motivumokat és nemsokára nemzeti formákat is keres; mind a kettőt pedig főképen Boszniában keresik és találják a raguzai költők, a kik mindinkább elhagyják a tengermelléki nyelvjárást is, hogy a tisztább és hangzatosabb bosnyák nyelvjárásban irjanak. Már *Vetranić*-nál (1482—1576.) egészen a népies halotti énekek modorában siratja Sára Izsákot.

«Szürke sólyom, szép madár
Mért hasitod anyád szivét?» — —

Hektorović (1486—1572) egyenesen népdalokat vesz fel a halászatról irt költeményébe (Velencze 1569.) A szomszédos szláv tartományok történetéből merített motivumok mindsűrübbek lesznek, miután a szintén raguzai (később mint benczés apát Bácsmegyébe került) *Urbini* megirja e történetet: Storia sul regno degli Slavi (Pesaro 1601.) Nem követhetjük itten tovább a mind szélesebben fejlődő raguzai irodalmat, mely bennünket csakis Boszniával való kölcsönhatásában érdekelhet. De e tekintetben nevezetes *Palmotić* (1606—1657) a ki egyenesen *Boszniába* fordúl, hogy az olasz elemek által megrontott raguzai szláv nyelvet megtisztítsa és költészetét népies szellemmel felfrissitse. A bosnyák népdalokból és mondákból merített szláv mythosz bőven szerepel *Christiádájában* (Róma 1670, Pesten 1835.)

Ez az irodalmi fejlődés Raguzában, valamint egyfelől csakhamar Boszniában kereste a tiszta nyelvet és a népiesebb tartalmat, viszont nem maradhatott hatás nélkül Boszniára. A nemzeti állam és cultura

teljes összeroskadásában is tovább él a nemzeti irodalomnak legalább egy szerény ága az egyházban, mely aztán ujra kihajt és virúl kedvezőbb viszonyok közt.

A nyugati míveltség azon stádiumában, melyben Boszniát közvetlen a nagy katastropha előtt találjuk, nem szenvedhet kétséget, hogy az olasz renaissance hatása nem állott volna meg Raguzában, hanem az ottanihoz hasonló irodalmat teremtett volna Boszniában is. Fájdalom ugyanakkor, midőn Raguzában beáll a lendület, Bosznia már halálos harczát vívja. Mindamellett elég erős volt már a mívelődés fejlődése, hogy a török hódítást is tulélik a *gorázdai* és *milesevoi* könyvnyomdák; az előbbiből még 1529-ben, az utóbbiból 1544-ben kerül ki szláv misemondó könyv. Az orthodox egyházból azonban csakhamar kiszorúl a nemzeti nyelv. A magas clerus a phanarból jön, a püspökök görögök, a nép nyelvét nem is értik. Az alsóbb papság szellemi táplálékát pedig a gorázdai és milesevoi nyomdák megszünte után, a XVI. század végétől fogva a legujabb időkig kizárólag Oroszországból kerülő orosz könyvek képezik. A bosznìai Ferenczrendü barátok érdeme, hogy a nemzeti irodalom már-már elhaló mécsesét végkép elaludni nem engedik.

Boszniában ugyanis a nemzeti nyelv jelentékeny állást foglalt el a katholikus egyházban is, sőt bizonyos mértékben egyházi nyelvvé vált. A nemzeti bogumil egyház elleni küzdelem érdekében tette a szentszék nyilván e fontos engedményt. A IX. századtól fogva kimutatható, hogy a római katkolikus egyház a mai Boszniában, valamint Dalmácziában és Horvátországban is, türte a latin mellett a szláv nyelvet is. Később átalán elterjedt itten a nép nyelvének egyházi használata és pedig a glagolita írással, mely által a katholikusok az orthodoxoktól kölönböztetik meg magukat, a kik a Bulgáriában keletkezett ó-szláv nyelvet használják a cyrillicza írással. A glagolicza eredete homályos. Egy XIII. századbeli glagolit kézirat már akkor ősréginek tekinti ez irást. A homályos egyházi hagyomány szent Jeromos idejéből, a VI. századból származtatja. Egyes szláv philologok szerint ez lett volna Cyrill és Methód irása, melyet csak később corrumpált volna a keleti egyház görög befolyás alatt az általa használt cyrilliczává. A XIV. században Prágáig terjedt el használata a római katholikus szlávok közt. Boszniában világi czélokra is

használták, a bukvicza, a cyrillica és a latin irásmód mellett. Miután a szentszék több izben fellépett ellene, IV. Incze pápa 1248-iki bullájával ünnepélyesen megengedi használatát. 1483-ból való a legrégibb glagolita misemondó-könyv, valószinüleg Velenczében nyomva. Boszniában átalán használta a kath. clerus a latin könyvek mellett. Ezen könyvek és átalán a r. kath. szláv liturgia szemben a keleti egyházak által használt ó-szláv nyelvvel, inkább a nép nyelvéhez alkalmazkodtak és csak a XVIII. században keletkezik oly mozgalom, mely a kath. glagolita könyveket is az ó-szláv nyelvben akarja átdolgozni.

A nép nyelvének ezen használata a kath. egyházi szolgálatban is, a bosnyák kath. clerus összefüggése a raguzai püspökséggel, mely alá egy része ma is tartozik, a raguzai irodalomnak bosnyák népies forrásokhoz folyamodása végre magában Boszniában is valóságos irodalmi mozgalmat keltett: *Divkovics Mátyás* bosnyák Ferencz-rendü barát, († 1631.) nyomtatásban is kiadta szent Katalinról irt verses legendáját és egyéb költeményeit, és őt követték társai *Matjevics, Poszilovics, Bandulevics, Glavinics, Ancsics* és mások, leginkább vallásos és ájtatos iratokkal.

Később nyilván Urbini hatása alatt és latin nyelven, bizonyos történelmi irodalom is keletkezik Boszniában, és noha ennek termékei eleintén egészen jelentéktelen és minden kritikát nélkülöző krónikák és monographiák, *Lasztrics Fülöp* a kelet-boszniai Ocsevijéből, (1700—1783,) ugyanazon Ferencz-rendü barát, ki *Philippus ab Ochievia* név alatt oly becses adatokkal járúlt a jezsuita *Farlati* munkájához, «Epitome vetustatum Bosnensis provinciae» czimü önálló munkájával oly érdeket költ, hogy az nemsokára második kiadásban is megjelenik (Ancona, 1776.) Sokkal felületesebb: Narentinus Prudentius, De regno Bosniae eiusque interitu, Venetiis, 1784.

Még szembeszökőbbé válik azonban a kölcsönhatás Raguza és Bosznia közt *Kačič-Miočič András* fellépésével. (1690—1760.) Dalmata családból származva a szent Ferencziek rendjébe lépett, Pesten végezte tanulmányait és mint pápai legatus hosszasan tartózkodott Boszniában, ahol utazásai közben mindenütt kutatta a régi emlékeket és kéziratokat, tanulmányozta a nép szokásait, szellemét, de mindenek fölött gazdag költészetét. E tanulmányait és az azokon

alapuló költeményeit «Razgonor ugodni naroda slovinskoga» (A szláv nép kellemes vigasza) czime alatt foglalta össze és kiadta Velenczében, 1756. Azóta tizenhárom kiadást ért e kötet, elébb Velenczében és Anconában, majd Raguzában, ahol az ottani hanyatló irodalomnak még egy utosó fellendülést adott, azután Zárában, Bécsben, legujabban Zágrábban. A népszerü tartalom mellett már egészen népies a hang is, a nyelv a bosnyák-herczegócz hangzatos romlatlan nyelven tisztúlt. *Kačić* maga csak két költeményéről mondja, hogy egyenesen a nép szájáról vette: a *Musztaj* basáról és a *Hunyadi Jánosról* («Janko Szibinján» szebeni János) szólókról. Valószinü azonban, hogy gyüjteményében több is a valóságos népdal, és annyi bizonyos, hogy a kötetnek számos darabja annyira eltalálta a népnek hangját, hogy nehezen különböztethető meg a népdaltól, és szerte elterjedt a nép közt is. Kačić költészete meszsze ható volt. Az olasz Abbate Fortis «Viaggio in Dalmatia» (Velencze, 1771.) czimü művében figyelmeztette rá az európai közönséget és az ő fordításai nyomán mentek át Kačić egyes költeményei és egyéb dél-szláv népdalok először a franczia, angol és német irodalomba. De legnagyobb hatása Kačićnak az volt, hogy hasonló törekvésekre buzditott a többi dél-szláv irodalmakban és ezáltal ezeknek regenerálására, vagy egyenesen ujjászületésére hatott. Látni fogjuk, hogy Boszniában máig is virágzik iskolája, és ha a raguzai irodalom véghanyatlását nem is tudta feltartóztatni, a szerb és a horvát irodalom ujjászületése egyenesen annak köszönhető, hogy szerb és horvát irók és költők az ő példáját követve, a bosnyák népköltészetből meritettek nemcsak gazdag anyagot, hanem az irodalmukban addig használt nyelvnek elejtésével a Boszniában használt tiszta, romlatlan, hangzatos nyelvjárást fogadták el irodalmi nyelvüknek, mely így emelkedett a szerbek, valamint a horvátok irodalmi nyelvévé. Mindenekelőtt Szlavoniában találkozunk ilyen törekvéssel, ahol a bosnyák származásu Matija *Relkovics* (1732—1798,) visszatérve a porosz fogságból, melybe a hétéves háború alatt esett volt, megirja «Satir ili divi csovik» (A sztyr vagy a vad ember, Drezda 1761.) czimű verses iratát, melyben honának s a külföldnek állapotait hasonlítja gúnyosan össze, majd Aesop meséit és egyéb tankönyvek közt egy «illyr» szótárt és nyelvtant is, mig a szintén szlavoniai Ferencz-rendü barát Matijo Péter *Katancsics*

(1750—1825) Pesten, 1831-ben adja ki bibliai-forditását, mint maga mondja: «szláv-illyr-bosnyák nyelvjárásban.» Hasonló nyelven irta társa Grgur *Csevaparics* «Josip sin Jakova patiarche» (József, Jakab patriarka fia) czimü drámáját, mely Pesten 1820-ban jelent meg.

Sokkal nyomatékosabb volt a csakovai születésü Dositheus *Obradovics* fellépése (1729—1881.) melylyel valósággal a mai szerb irodalom kezdődik.

Midőn Szerbia 1718-ban, habár csak két évtizedre is felszabadúlt a török uralom alól, a hosszas szellemi pangás után először keletkezett megint a szerbek közt némi irodalmi mozgalom. A metropoliták kezdtek iskolákat állítani Belgrádban, majd Karlóczán és Ujvidéken. A meghivott tanárok és velük együtt a könyvek is azonban Oroszországból, Kiewből kerültek. Ezeknek hatása alatt lassanként oly szerb irodalmi nyelv keletkezett, mely az orosz egyházi és a szerb népnyelvnek volt keveréke, alig érthető a köznépre nézve, melynek nyelvét viszont az irástudók mint irodalmi mívelésre alkalmatlant lenézték. *Obradovics,* a ki mint pap bejárta az egész európai Keletet és Kis-Ázsiának egy részét is tudomány- és kalandvágytól űzve, már első utja alkalmával, miután Cattaroban tanulmányozta a herczegovinai és montenegrói tiszta nyelvet, megkisérlette egyházi iratoknak átültetését a nép nyelvére. Később mint nevelő egy havasalföldi család fiai mellett Lipcsébe kerülve, itten kiadta «Életét és kalandjait» (1783), mely művét számos más népies irata követte, miután bejárta még Angliát, Oroszországot, Olaszországot, és végre 1807-ben Belgrádban telepedett meg mint Karagyorgyevics gyermekeinek nevelője. Ha nyelve nem is ment még az orosz befolyástól, de közeledik a nép nyelvéhez. Ez azonban elég volt arra, hogy a pópák elégessék könyveit, melyek ennélfogva felette ritkák is lettek. Mindazonáltal kezdett utánzókra találni. De csak *Vuk Stefanovics Karadzsicsnak* (1787—1864.) sikerült győzelemre vezetni az új irányt.

Herczegovinai családból származva, a Drina partján, tőszomszédságában született azon hosnyák-herczegócz népnek, mely hála annak a körülménynek, hogy tényleg nemzeti, habár muhammedánná vált aristokratia uralma alatt élt, ép tisztaságában őrizte meg nyelvét, holott Szerbiában az irodalom eloroszosodott, a népnyelv pedig orosz, török, magyar, német, oláh elemekkel többé-kevésbé vegyült. *Vuk Stefano-*

vics maga sohasem járt bosnyák földön, de gyermekkorától fogva bosnyák és herczegócz énekesek szájáról tanúlta el az ottani népköltészet legszebb gyöngyeit, melyeket később megbizottjai által is gyüjtetett és bőven vett fel szerb népköltészeti gyüjteményébe. Mint autodidacta, a ki iskolába sohasem járt, ment maradt az akkori orosz-szerb iskolázás befolyásától is. Miután Karagyorgye alatt mint irnok, tanitó és községi biró szolgált, 1813-ban Bécsben, a hova az ujra győzelmes törökök elől menekült, egy czikket irt Szerbia bukásáról, mely az akkori irodalmi nyelvtől eltérő eredeti tősgyökeres nyelvezete által a legnagyobb feltünést okozta. A tudós bécsi szláv censor, *Kopitár* által buzdítva, már 1814-ben kiadta első népköltészeti gyüjteményét, mely, miután Vuk ismételve beutazta Dalmácziát, Raguzát és Montenegrót, ahol újra számos, főkép herczegovinai dalt gyüjtött, lassankint hat kötetre szaporodott. Ezen gyüjteményeit követték szótára, nyelvtana, példabeszédei s történelmi és ethnographiai iratai. Míg müvei Európaszerte a legnagyobb elismerésre találtak, népdalai a legfontosabb európai nyelvekre lefordíttattak, hazájában, ahol Obradovics iratai daczára fentartotta magát az orosz iskola, valóságos árulásnak tekintették nyelvét és főkép új helyes irását, osztrák ügynöknek szidták és már az egyetlen jot betü miatt is a katholicismusra hajlással vádolták. Midőn megkezdte az «Uj szövetségnek», tehát egyházi iratnak tiszta, népies nyelvre való fordítását, ujúlt erővel tört ki a vihar, összes iratai kitiltattak Szerbiából és a tilalomnak 1860-ban történt megszünte után is egész 1864-ig kizárva maradtak a népiskolákból. Oroszországban is, főleg Hilferding, a leghevesebben támadták meg, és maga hosszasan számkivetve volt Szerbiából.

Az 1827-ben alakított pesti, (most ujvidéki) «*Matica Srbska*», a szerbek első tudós társasága, ellensége a nagyobb szabású törekvéseknek és uttörésnek, mint minden tudós társaság, ha korlátolt szellemü tekintélyek és a tudományt és irodalmat czélszerüen üző középszerüségek uralma alá jut, alapítói *Tököly* Száva és *Hadzsics* J. vezetése alatt szintén elkeseredett üldözést intézett Vuk ujjításai ellen, melyek azonban még is utat törtek maguknak.

Végre, miután már *Raguza* példájára Szlavonia és Szerbia is mindinkább a bosnyák-herczegovinai népnyelv tiszta forrásaiból ujjí-

tották fel irodalmi nyelvüket, illetőleg elfogadták e nyelvjárást irodalmi nyelvül, 1836-ban a horvátok is követték őket, annyival könynyebben, mivel a tulajdonképi horvát, «kajkavina» nyelvjárásnak alig volt irodalma.

Még ezen «kajkavina» nyelvjárásban inditotta volt meg 1834-ben *Ljudevit Gaj* (1809—1872,) a későbbi «illyr» mozgalom hires szellemi vezetője, «Novine Horvatzke» czimü politikai lapját «Danica Horvatska, Slavonzka i Dalmatinzka» czimü szépirodalmi melléklettel. Már 1835-ben új helyesirást kezdett és a bosnyák nyelvjárásban irt czikkeket is vett fel.

Látván azonban, hogy nagy czéljait, az összes délszláv fajok egyesítését horvát vezetés alatt, nem mozdíthatja elő oly nyelven, melyet 700,000 embernél többen alig beszélnek, 1836-ban lapját új czimmel, «Illirske narodne novine» és «Danica ilirska», ő is a bosnyák nyelvjárásban kezdte irni, melyet a horvátok általán innen fogva irodalmi nyelvül fogadtak el. Az illyrismus, a szerb, bosnyák, horvát stb. rokon bár, de történelmi fejlődésük által külön nemzetekké vált fajok politikai egyesitése illusió maradt ugyan, de eltekintve a külön, cyrill és latin irásmódtól, közössé vált legalább valamennyiüknek irodalmi nyelve, a bosnyák-herczegócz «stokavstina», mely a raguzai irodalomban már korán leszorította volt az ez által eleintén használt dalmatiai «csakavstina» nyelvjárást, *Relkovics* és *Katancsics* által a múlt század második felétől fogva behozatott Szlavoniába, a jelen században pedig *Obradovics* és *Vuk Karadzsics* müködése által a szerbek, *Gaj* által a horvátok irodalmi nyelvévé emelkedett és időközben Montenegróban is a költő fejedelem II. Péter Petrovics Nyegus által irodalmi fejlődésre jutott.

A bosnyák-herczegovinai nyelvjárás ezen diadalát hangzatosságán és minden idegen elemtől menten megőrzött tisztaságán kivül a mint láttuk jórészt gazdag és megragadó népköltészetének köszönhette. E költészet számos gyöngyével találkozott már az olvasó e kötetben.

Szükséges azonban, hogy még egy közelebbi, áttekintő pillantást vessünk a bosnyák népszellem e legnemesebb nyilvánulására.

Abban, a mi *Karadzsics* és mások gyüjteményei után ma már az egész művelt világban ismerve és elismerve van a «*szerb népköltészet*» közös neve alatt, jelentékeny része van a bosnyák-herczegócz

népnek. A rigó-mezei ütközetről szóló rhapszodiák ugyan, a szerb állam tragikus bukásáról énekelve, kétségkivül a szerbeknek képezik nemzeti kincsét, habár itt is, valamint a Kraljevics Markóról szóló mondakörben, része lesz a tőszomszédos herczegócz énekeseknek, sőt egyes irodalom-történészek — mint az orosz Pipyn, — épen Boszniában és Herczegovinában keresik a szerb eposz valódi szülőföldjét. A bosnyák nemzeti korszaknak, királyainak s hőseinek ép úgy csak gyér nyomát találjuk a bosnyák népköltészetben, mint a szerbben Dusán czárét és általán a Nemanjidákét. Ugy látszik a török vész, a nemzeti bukás rettentő tragédiája elmosta ez emlékeket, és noha nem szenved kétséget, hogy a népköltészet kifejlődése sokkal régibb, és egyes elemei egyenesen a pogány korra és pogány fogalmakra, szokásokra vezetnek vissza, úgylátszik, hogy a régi dalok tartalmát felszivták a törökök ellen küzdő hősökről szólók, a régi hősök pedig lassan-lassan feledésbe mentek azok mellett, a kik inkább érdekelték a török igában élő népet, mivel ez iga ellen küzdöttek. Igy karolhatták fel herczegovinai énekesek is a szerb állam bukását, Kraljevics Markó tetteit, a rigó-mezei ütközetet, melyben különben bosnyák sereg is részt vett, és mely a régi Herczegovina tőszomszédjában folyt le. Egészben kevés az, a mi az ez eseményeken túl visszamenő történelmi reminiscentia az eddig ismert népdalokban fennmaradt. De egy XVI. századbeli utazó, a ki császári követséggel utazott Bosznián át Konstantinápolyba,* felemlíti, hogy sokat énekelnek Boszniában nemzeti hősökről, egyebek közt Radoslav Pavlovicsról s másokról. A Hunyadiakról s átalán a magyar felsőbbségről szóló reminiscentiákkal már gyakrabban találkozunk, és a mondák, melyek kétségkivül versekben is énekeltetnek, bőven emlékeznek meg a bosnyák állam végnapjairól és bukásáról, Tomasevics István királyról, Jajcza bukásáról. A Herczegovina első és utolsó herczege, István, máig egyik legkedveltebb alakja a népdaloknak és a mondák bőven emlékeznek meg Szandalj Hranicsról s egykorú más történelmi férfiakról is.

Mindazonáltal a népköltészet természetesen ott van elemében, ahol nem szervezett seregek élén álló uralkodók és vezérek, hanem magukból az egyszerü népből fellépő vagy legalább azzal élő és

**Kuripesics*, Wegreise k. k. Majestät Botschaft nach Konstantinopel. 1531.

sűrün érintkező hősöknek mintegy egyéni erejükkel véghezvitt tetteit énekelheti. Innen van, hogy a mythikus királyfi, Marko Kraljevics, noha maga nem uralkodott, a legnagyobb uralkodóknál is nagyobb tért foglal el az egész délszláv, szerb, bosnyák, sőt bolgár népköltészetben és a történelmi jelentőségü alakoknál sokkal inkább ünnepeltetnek a hajduk és junakok, a kik a maguk erejében bizva egymagukra, vagy kevés számú társukkal vették fel a harczot az erdős bérczek vadonaiban a török hatalom ellen, a hatóságok által rablóknak, de a nép által nemzeti hősöknek tekintve. A szerb népköltészeti gyüjtemények e fajta legtöbb és legszebb darabjai Boszniából és a Herczegovinából erednek. Ha ujabb ilyen hős ragadta meg a népnek képzeletét, reá alkalmazták a régi dalokat, vagy csináltak róla ujakat a régiek felhasználásával és igy kerültek egyes dalok külön-külön variansokban más-más vidékre, más-más hősre alkalmazva. Ez az eleven fejlődés, melyben a régi anyag ujra s ujra feldolgoztatik ujabb eseményekben és ujabb tartalommal, nem szünt meg ma sem. Vajjon hanyatlott-e a gazdag őserő, melyből e költészet fakad? — nehéz volna eldönteni. Nem szenved kétséget, hogy az ujabb énekek szélesebben, laposabban folynak, pongyolábbak, mint a régiek. Minthogy azonban minden feltünőbb esemény azonnal megtalálja énekesét, és a tömeges produkczió nem teremthet csupa remeket, hihető, hogy a látszólagos hanyatlás csak arra vezethető vissza, hogy a mindennapi produkcziót megrostálja az idő, az új dalok gyengéje gyorsan feledésbe merül, java folyton javúl, és ezért múlja felül annyira az ujnak tömegét a régi.

Feltehető, hogy a hősdalok e szakadatlan virágzása meg nem fog szünni, mig gyökeresen megváltozott culturviszonyok meg nem fosztják termő talajától, a természet szabadságában folyó kalandos élettől. És ha Bosznia és a Herczegovina felülmúlja épen a hősdalokban a szomszédos fajrokon népeket, ez bizonyára annak is tulajdonítható, hogy itten legkevésbé volt korlátozva ez a kalandos élet. Ki lehetne mutatni, hogy mind e népeknél minél előhaladottabb a cultura, régibb az állami és közigazgatási rend, annyival inkább tüntek el a hősdalok, átengedék a tért szerelmi és tréfás daloknak. Bácskában és Szerémségben már kihalt a vitézi ének, magában Szerbiában is legalább forrásai apadtak el, mig Boszniában és a Herczegovinában ép

úgy mint a fekete hegyekben máig is bőven folynak. De kimutatható itt is, hogy a népes városokban a szerelmi és enyelgő, a hegyek közt a vitézi ének van túlsúlyban.

Legszembeszökőbb vonása e hősdaloknak, hogy a legegyszerűbb, legtermészetesebb eszközökkel fel képesek emelkedni a magasztosnak, a tragikus pathosznak hatásáig. Komoly, de természetes, keresetlen méltóság vonúl rajtuk át. A természetes érzület elfogulatlanságával emlitenek néha helyzeteket, melyeket a kényesebb izlés eltakar vagy körülir, de sohasem keresik a trágárságot a romló izlés és a tulérett irodalmak módjára önmagáért, sőt ép, egészséges érzékiségükkel, déli forró temperamentumokkal, elfogulatlan egyenességükkel erős szemérem és kifejlett tisztességérzet egyesül. Aljas durvasággal nem találkozunk soha. Ép úgy találkozunk a gyülölet és a harcz hevében a természeti lények naiv kegyetlenségével, melyektől visszariad a civilizált érzület: a mit magánál hord a leölt ellenfél, az a győztes jogos tulajdona, és ép úgy magától értetődik megcsonkitása is, ha a győztes szemében gyülöletet vagy megvetést érdemel. Az ilyenek elől a költő nem képes visszaborzadni. De a barbar erő ezen vonásai mellett is nemes felfogás, nagylelkü érzület, a lelkületnek természetes előkelősége, bizonyos lovagias szellem nyilvánúl. Az ellenfelek mielőtt összecsapnának élethalálharczra, gyakran az őszinte becsülés és bizonyos bajtársi rokonszenv meleg, kedélyes hangján szólnak egymáshoz és loyalis módon egyezkednek a harcznak feltételei iránt, melyeket megszegni a legnagyobb gyalázat. Férfias erő, nyilt bátorság, a halál megvetése, a gyengék és üldözöttek megmentése a legnagyobb erény, a gyávaság, az árulás a legnagyobb aljasság. Az álnok, vagy hatalmával visszaélő ellenséget azonban ravasz csellel megejteni, helyes és dicséretes dolog. Jellemző vonása egyébiránt mind e vitézi énekeknek a nyugodt objectivitás, melyekkel a dalnok az eseményeknek mindig plasztikus, történelmi előadására szoritkozik. Rokonszenve kétségkivül nyilvánúl az egyik fél mellett, de ép oly tartózkodó ennek dicsőitésében, mint a másiknak letételében. Az események, a küzdő felek tettei mutatják, melyik a különb. Az ellenfelek szidják, sőt gyalázzák egymást, de nem a költő. Ez objectiv pártatlanság még magasabb fokot ér el a muhammedán dalokban, a mi nyilván a muhammedán elemnek uralkodó állásából magyarázható.

De ezen vitézi énekeken kivül gazdag a bosnyák népköltészet szerelmi s enyelgő dalokban is, melyek főkép a nagyobb városokban otthonosak. Megható gyöngédség, forró szenvedély, vig derültség, elmés gúny által válnak ki. Tartalmuk maga az élet. Ritka költészetben egyesül ennyire a hangulat bensősége, az érzelmek közvetlensége a leggazdagabb szinpompával.

A pogány korra utaló babonás és mythikus elemek, melyek e költészet ősrégiségét bizonyítják, nagy szerepet játszanak úgy a vitézi énekekben, mint a szerelmi és enyelgő dalokban. A röpülő szárnyas lóval, sárkánynyal, három fejü emberrel, varázs-mondással és fogással, a grabonczással és varázslóval szerte találkozunk.

A legnagyobb szerepet azonban a «*vila*» játssza, az erdős bérczek női tündére. Az egyik magasan a felhők közt lakik, aranyból, gyöngyből épült palotájában, a másik a tónak kristályában. De rendszerint a bérczek tetőin tartózkodnak, ahol arany napsugárba öltözködve, csillagokkal ékitve, halvány holdsugárból élve, tánczolják a kólót, csábitják az eltévedt ifjút. Szivtelen lények, kik legfelebb érzéki szerelemre képesek, és szeszély szerint osztják kegyüket, haragjukat, mely mindig a legvadabb kegyetlenségig megy. Erejük csodás, varázshatalmú, de az igaz hősre nem legyőzhetetlen, mert ők sem halhatatlanok. A testvéri szövetség szokását ők is ismerik és szentül megtartják. Az ilyen szövetség vagy egyszerü vonzalomból, vagy úgy keletkezik, hogy a vesztét érző ellenfél testvériséget ajánl a győztesnek, s ha ez elfogadja, akkor mindkettőre nézve szent a frigy. Igy Radivojla vila legyőzve Marko Kraljevics által, testvériséget ajánl neki, és aztán meg is védi más vilák ellen. Inti egyik útján, hogy fel ne zavarja a tónak vizét, nehogy felébreszsze a vizi vilát, a ki vámot vesz minden utason: ki szedi szemeit. De Marko nem vigyáz, a vizi vila felébred, kigyókkal felkantározza a szarvast, melyen lovagolva veszi üldözőbe a vakmerőt, a kit vesztétől csak szövetséges testvére, Radivojla vila ment meg.
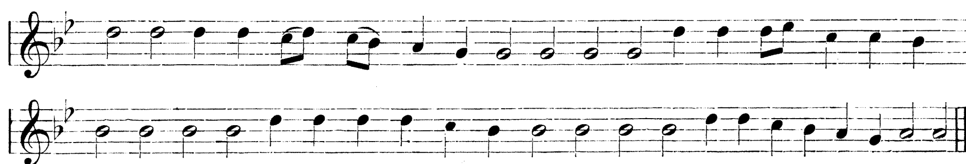
A vilát a planina bánjának mondja a dal. Uralmát féltékenyen megvédi nemcsak az ember, hanem a sas ellen is, kinek szárnyait összetöri, ha birodalmába hatol engedelme nélkül. De beavatkozik az emberek lakóhelyeibe is, a várakat, városokat nem engedi felépíteni, a mit nappal emelnek a kőmivesek, lerontja éjjel, mig kiengesz-

telő áldozatúl az építő úr legkedvesebb lányát vagy feleségét nem falazza be az épületbe. Jóindulatában azonban pártolja a szeretőket, csókjaival elámítja a gonosz ellenséget, magához veszi a rosz szülők gyermekeit, mint például az egyszeri asszony tizedik lányát, melyre születésekor azt mondta a fiura vágyó anya, hogy vinné el az ördög.
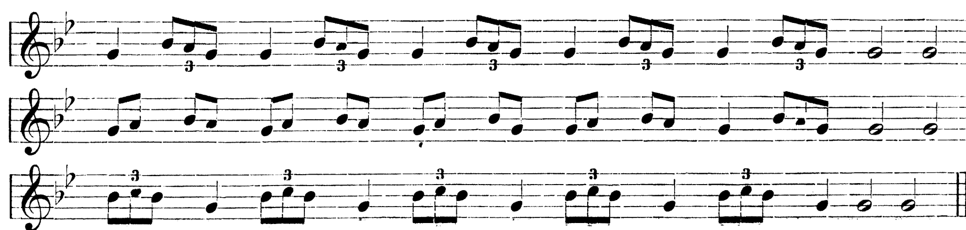
Nyilván pogány eredetüek az esőt kérő énekek «dodo le doda» ismétlővel, melyeket a szárazság idején a lányok énekelnek vezetve a «dodola» által, ki közönséges ruháiból kivetkőztetve fűzfalombok, vizivirágok és sással van borítva, és kit minden ház előtt vizzel öntöznek.

A verselést illetőleg a vitézi énekek rendszerint tiz szótagú sorokból állnak, metszéssel a negyedik szótag után, trochaikus vagy daktylikus eséssel, a mondat nyugpontjával minden sor, de főleg minden második sor után. Az énekes itt megpihen, emlékezve a folytatásra vagy azt kigondolva, és csak a hangszer szól tovább egyszerü accordjaival. Nagyobb a változatosság a szerelmi és tréfás énekekben: hat, nyolcz, tizenkét tagú sorok, melyek néha valóságos strófákká alakúlnak, egyes szavakból vagy csak felkiáltásokból is álló ismétlőkkel.
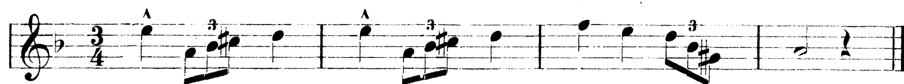
Az előadás egyhangú recitativ, a szavalás és az ének közt mozgó, mely a lyrai daloknál is csak kivételesen emelkedik melodiává. Az énekes a tartalomhoz és szavakhoz alkalmazkodik inkább, mint hangjegyekhez. Ezekkel kifejezve például ilyenformán megy az ének:
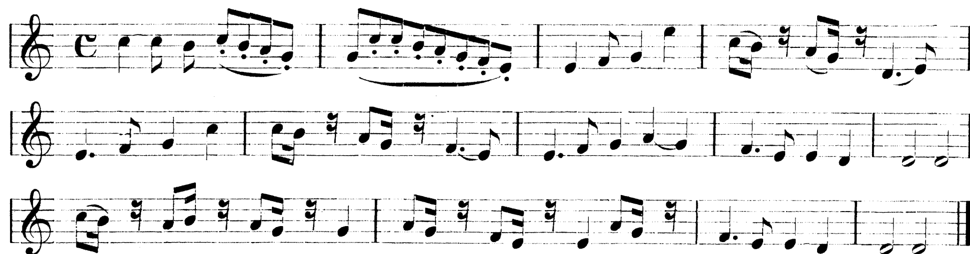

a mit az egy húru guzla igy kisér:

egyik lyrai melódia igy szól:

másik:

Miután *Vuk Stepan Karadzsics* felvette volt gyüjteményeibe a bosnyák-herczegócz népköltészetnek is jelentékeny részét, más gyüjtők egész sora követte példáját. Mindenekelőtt említendő a szerajevói születésü *Sima Milutinovics Szarajlija* (1791—1847.) Családja a pestis elől menekülve, az ifju Sima előbb Belgrádban, majd Szegeden, Karlóczán és Zimonyban nevekedett. 1813-ban visszatért Boszniába, és miután részt vett az 1814-iki szerbiai összeesküvésben, a török fogságból megszökve, hosszasan élt egy guerilla-banda körében. Később mint kertész-legény Viddinben, majd orosz kegydíjnak élvezetében Besszarábiában. Onnan Lipcsébe ment, ahol akkoriban élénken érdeklődtek a szerb népköltészet iránt, és itt adta ki első költeményeit: «Szerbijanka» (1826), «Zorica» (1827.) Lipcséből Csetinyébe ment, ahol öt évig nevelte a későbbi fejedelmet II. Pétert, ápolva költői hajlamait, megirta Montenegró történetét és számos népdalt gyüjtött. Utolsó éveit Belgrádban élte, és itt irta meg az 1813—15-iki szerb felkelés történetét is. Montenegrói és herczegovinai népköltészeti gyüjteményei: «Pevanija crnogorska i hercegovacska» 1833-ban Bécsben, 1837-ben Lipcsében jelentek meg. 1858-ban Eszéken jelent meg bosnyák-herczegócz népköltészeti gyüjtemény gyüjtve a banjalukai *Ivan Franjo Jukics,* és *Ljubomir Hercegorac* által. Ez utóbbi név álneve a már említett bosnyák Ferenczrendü barát *Fra Grgo Marticsnak,* a ki Nenad Poznanovics, Radovan és más nevek alatt is irt, és kiről, mint Bosznia legjelentékenyebb élő költőjéről még szólnunk kell. Három fontos gyüjteményt adott ki *Boguljub Petranovics:* «Srpske narodne pjesme iz Bosne i Herce-

govine», Belgrad 1867, (régibb epikai költemények,) melyet egy második kötet követett 1870-ben szintén epikai költeményekkel és «Srpske narodne pjesme iz Bosne», Serajevo, 1867, lyrai dalokkal. Szintén Belgrádban (1873.) jelent meg *Koszta Risztics* gyüjteménye: «Srpske narodne pjesme pakupljene po Bosni». Bosnyák népmeséket djakovári bosnyák papnövendékek adtak ki; «Bosanske nar. pripoviedke», Sziszek, 1870.

Karöltve e népköltészeti gyüjteményekkel ujabb irodalmi mozgalom is indúlt meg Boszniában. A legjelentékenyebb költő *Fra Grgo Martics*, volt szerajevói kath. plebános. Tulajdonképen *Kačić* iskolája elevenedett benne fel ujra: népies tartalommal népköltészeti elemeket és hangot egyesit, úgy, hogy művei a mű- és népköltészet közt állnak.

Legjelentékenyebb művei: «Osvetnici» (a bosszuállók) 3 részben: «Obrenov», «Luka Vukalovics és a grahovoi csata» és «A török-montenegrói harcz», melyek 1861., 1862. és 1866-ban jelentek meg; és az osztrák-magyar okkupácziót dicsőitő hősköltemény.

Pavel Karano-Tvrtkovics a boszniai Tvrtkovics-Brdoból való orthodox felekezetű lelkész 1840-ben Belgrádban kiadta egy nevezetes gyüjteményét a délszláv és különösen bosnyák okmányoknak: «Srpski spomenici ili stare risovulje, diplome, povelje i snošenia bosanski, srbski, hercegovački, dalmatinski i dubrovački kraljeva, careva, banova.» Legelső gyüjteménye ez a bosnyák uralkodók okmányainak és pedig Kulin bán 1189-iki okmányától fogva 1463-ig, oly mű, mely egészen uj korszakot nyitott meg a bosnyák történetirásra nézve, annak jellemét alaposan megváltoztatta és egyuttal először tárta ki a középkori Bosznia beléletének is képét. Ezen az alapon dolgoztak aztán *Miklosics* és a bosnyák történelem más kutatói.

Ivan Franjo Jukics «*Bosanski Prijatelj*» (Bosznia barátja,) czimű gyüjteményes munkájában 1850., 1853. és 1861-ben adta ki történelmi és szépirodalmi dolgozatait, köztük számos népmesét, és Slavoljub Bosnjak név alatt megirta Bosznia földrajzát és történelmét (Zemljopis i povjestnica Bosne, Zágráb 1851.)

Jukics már a Karano-Tvrtkovics által felkutatott gazdag anyag alapján dolgozott és ezért bosnyák történelme, noha szükre van szabva, meszsze fölötte áll minden addigi hasonló kisérletnek.

Érdemes történelmi munka a szintén Ferencz rendü barát Fra M. V. Batinics két kötetes műve: «Djelovanje Franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest viekova njihova boravka» (A Ferencz-rendü barátok hatszázados működése Boszniában és a Herczegovinában.) Zágráb, 1881.

Bosznia és a Herczegovina leirását (Opis Bosne i Hercegovine) *Toma Kovacsevics* adta ki Belgrádban 1865, az emlitett *Bogoljub Petranovics* pedig a népszokásokat irta le (Glasnik XXVIII—XXX.,

Szava Koszanovics, a volt szerajevói metropolita érdekes tanulmányokat közölt a bosnyák régiségekről és a bogumilekről (Glasnik XXIX, XXXVII és XXXVIII.)

Gyorgye Jovanovics 1866-ban adta ki Szerajevóban görög eredet után készült «Erkölcs-tanát»; ugyanez évben jelent meg az első szerajevói hirlap: «Bosna», 1869-ben az első naptár, és egy heti lap: «Sarajevski cvjetnik».

Az okkupáczió óta a «Serajevski List» jelenik meg mint hivatalos lap és mellette német nyelven a jelesen szerkesztett «Bosnische Post», török nyelven a «Vatan».

STATISZTIKAI TÁBLÁK

Oversized Foldout- Unable to Scan

A városok kerületi és járási főhelsségének áttekintése (1885 május 1.)

Ország	Kerület	A kerületi és járási főhelyek nevei	Száma: A házaknak	Száma: A lakásoknak	A lakósok közt: Férfi	A lakósok közt: Nő	Vallás szerint: Muhammedánok	Vallás szerint: Keleti ólitüek	Vallás szerint: Róm. katholikusok	Vallás szerint: Izraeliták	Vallás szerint: Egyéb vallásuak	Állapotuk szerint: Nőtlenek és hajadonok	Állapotuk szerint: Házasok	Állapotuk szerint: Özvegyek	Állapotuk szerint: Elváltak	…alkozásuk szerint: […]	…alkozásuk szerint: Jobbágyok	…alkozásuk szerint: Ház vagy járadék tulajdonosok	…alkozásuk szerint: Gyárosok, kereskedők, iparosok	…alkozásuk szerint: Segédmunkások, napszámosok, szolgák	…alkozásuk szerint: Egyéb férfiak 16 éven túl	…alkozásuk szerint: Egyéb nők és gyermekek	Tartózkodásuk szerint: férfiak: Otthon lévők	Tartózkodásuk szerint: férfiak: távollévők: Az országban	Tartózkodásuk szerint: férfiak: távollévők: Ausztr.-Magyar országban	Tartózkodásuk szerint: férfiak: távollévők: Más országokban	Tartózkodásuk szerint: Nők: Otthon tartózkodók	Tartózkodásuk szerint: Nők: távollevők: Az országban	Tartózkodásuk szerint: Nők: távollevők: Ausztr.-Magyar országban	Tartózkodásuk szerint: Nők: távollevők: Más országokban	Állandóan letelepedve: Osztrák-Magyar állampolgárok	Állandóan letelepedve: Idegen államok polgárai	Összesen
BOSZNIA	Szerajevo	Szerajevo	5926	6299	13348	12920	15787	4431	3326	2618	106	14364	9930	1841	133		16	1488	1624	4065	453	17553	13051	186	44	67	12846	61	9	4	2940	206	26268
		Čajnica	300	372	677	650	727	521	57	18	4	722	527	74	4		4	21	161	182	21	898	662	5	—	10	647	—	—	3	62	—	1327
		Foča	1170	1401	2259	2101	3257	1052	45	6	—	2563	1502	290	5	2	143	50	582	166	67	3115	2205	23	5	26	2088	9	4	—	15	—	4360
		Fojnica	404	449	794	768	693	11	845	8	5	837	582	140	3	8	4	2	97	307	38	1038	712	73	8	1	737	27	4	—	64	—	1562
		Rogatica	513	465	1057	956	1776	188	31	16	2	1095	790	120	8	92	15	2	91	286	12	1398	1025	24	2	6	952	4	—	—	28	1	2013
		Visoko	1028	1116	2573	2421	3365	1332	140	147	10	2713	1975	300	6	51	208	16	242	491	34	3550	2495	68	4	6	2391	30	—	—	93	11	4994
		Višegrad	406	411	749	644	899	290	58	145	1	743	564	78	8	52	31	26	130	111	41	946	734	6	2	7	641	—	1	2	58	10	1393
	Banjaluka	Banjaluka	2026	2605	5792	5565	6879	2234	1887	327	30	6049	4527	766	15	21	38	114	1157	1301	112	7935	5658	73	31	30	5519	30	10	6	738	79	11357
		Bos.-Gradiška	810	930	2434	2135	2606	1433	507	23	—	2451	1842	274	2	39	93	155	279	236	126	3197	2354	48	22	10	2120	12	3	—	136	6	4569
		Bos.-Kostajnica	320	279	710	665	597	602	169	7	—	744	560	71	—	08	101	4	87	89	15	952	681	6	23	—	653	—	12	—	185	4	1375
		Dervent	1043	1033	2288	2161	2639	478	1192	128	12	2406	1738	297	8	51	64	6	209	672	104	2950	2268	8	8	4	2159	1	—	1	420	16	4449
		Prijedor	837	995	2488	2258	2716	1866	116	30	18	2475	1935	315	21	68	39	6	299	447	431	3218	2400	43	13	32	2239	18	1	—	112	19	4746
		Prnjavor	323	320	819	760	898	573	97	10	1	851	618	108	2	90	15	8	126	93	56	1061	813	5	—	1	756	4	—	—	18	—	1579
		Tešanj	1317	1127	2979	2828	4476	751	554	26	—	3023	2416	366	2	51	213	40	294	288	51	4075	2948	20	—	11	2817	11	—	—	29	2	5807
	Bihács	Bihač	594	650	1794	1712	2448	420	499	134	5	1823	1456	223	4	30	5	5	205	171	59	2445	1745	28	9	12	1696	3	7	6	461	8	3506
		Cazin	282	288	885	796	1618	41	22	—	—	886	714	81	—	79	1	1	24	16	20	1207	877	8	—	—	793	3	—	—	52	—	1681
		Ključ	58	66	142	104	12	214	18	2	—	113	119	13	1	4	1	—	54	18	4	157	141	1	—	—	104	—	—	—	11	—	246
		Krupa	393	481	1095	1001	1522	523	51	—	—	1073	878	144	1	29	35	5	88	54	37	1440	1065	21	8	1	991	5	5	—	41	—	2096
		Petrovac	447	521	1367	1151	1869	584	63	—	2	1301	1054	162	1	36	99	3	43	109	13	1702	1308	54	1	4	1135	16	—	—	127	—	2518
		Sanskimost	190	349	662	580	694	488	54	6	—	658	514	70	—	77	70	8	70	100	19	858	639	16	4	3	580	—	—	—	83	—	1242
	Dolnja-Tuzla	Dolnja-Tuzla	1577	1902	3679	3510	5171	1072	795	134	17	3868	2860	441	20	28	30	3	353	679	285	5095	3567	92	10	10	3480	25	4	1	526	127	7189
		Bjelina	1689	1644	4086	3721	5491	1765	238	293	20	4155	3179	467	6	41	37	457	591	247	107	5564	4040	26	3	17	3716	5	—	—	341	9	7807
		Brčka	840	928	2232	2049	2354	1269	511	135	12	2349	1636	288	8	19	3	5	387	861	35	2782	2182	23	16	11	2041	—	5	3	371	36	4281
		Gračanica	661	720	1749	1601	2639	601	55	55	—	1707	1435	190	18	11	6	9	141	418	37	2349	1723	17	1	8	1596	5	—	—	13	—	3350
		Gradačac	690	662	1585	1491	2483	360	190	41	2	1650	1229	196	1	5	14	30	126	342	23	2130	1566	11	5	3	1491	—	—	—	50	—	3076
		Kladanj	287	278	764	674	1320	72	24	22	—	776	594	68	—		5	246	49	73	—	991	744	17	—	3	673	1	—	—	28	—	1438
		Maglaj	727	694	1684	1526	2828	176	165	39	2	1628	1384	192	6	2	132	141	71	110	28	2221	1654	24	2	4	1512	11	3	—	161	—	3210
		Srebrenica	313	326	747	708	883	532	31	9	—	797	568	90	—	[illegible]	—	1	71	225	45	993	734	7	3	3	705	2	1	—	56	7	1455
		Vlasenica	413	411	1015	942	1394	488	36	38	1	1104	734	108	11	[illegible]	31	6	58	159	37	1392	1000	10	—	5	934	1	7	—	48	—	1957
		Zvornik	817	874	1559	1471	2011	770	103	138	8	1586	1194	239	11	[illegible]	6	248	249	370	32	2055	1484	55	2	18	1451	17	2	1	126	4	3030
	Travnik	Travnik	1232	1541	2889	3044	3042	559	1889	425	18	2929	2437	556	11	[illegible]	31	464	455	537	112	4118	2747	114	9	19	3030	9	1	4	428	12	5933
		Bugojno	226	189	499	433	195	316	399	22	—	513	369	48	2	3	2	8	105	108	24	625	480	15	3	1	433	—	—	—	36	—	932
		Glamoč	139	140	386	345	373	283	73	—	2	397	293	41	—	8	1	—	30	107	8	504	355	30	—	1	342	3	—	—	21	—	731
		Jajce	681	754	1963	1743	1669	325	1681	16	15	1923	1496	283	4	8	241	12	262	279	44	2504	1905	46	3	9	1736	7	—	—	34	2	3706
		Livno	822	889	2300	2235	2018	840	1674	3	—	2491	1694	349	1	6	2	—	208	862	87	3095	2113	142	17	28	2176	50	8	1	62	—	4535
		Prozor	175	209	502	445	800	20	127	—	—	482	409	55	1		22	53	19	16	19	645	489	13	—	—	445	—	—	—	46	—	947
		Zenica	581	699	1652	1421	2146	338	461	120	8	1627	1264	182	—	9	1	20	126	359	83	2110	1602	37	7	6	1410	6	4	1	302	4	3073
		Žepče	368	395	967	913	1407	48	344	81	—	985	789	104	2	8	—	280	100	104	39	1265	921	34	5	7	912	1	—	—	134	1	1880
		Županjac	291	339	960	792	1051	139	562	—	—	970	678	102	2	5	17	177	62	201	29	1155	890	68	1	1	772	19	—	1	54	—	1752
HERCZEGOVINA	Mosztar	Mosztar	1975	2714	6442	6223	6825	3369	2359	98	14	7035	4556	1051	23	0	48	1161	324	1322	296	8370	6225	120	16	81	6177	41	3	2	564	24	12665
		Bilek	115	129	234	185	212	138	60	5	4	251	161	7	—	7	12	2	45	13	37	265	224	5	4	1	178	—	5	2	58	4	419
		Gacko	144	189	429	328	464	244	44	5	—	425	294	38	—	2	9	1	58	67	48	468	423	4	—	2	326	—	—	2	38	-	757
		Konjica	296	363	820	700	1162	150	200	7	1	823	605	88	4	8	6	143	83	103	50	1019	776	30	1	13	688	9	—	3	65	4	1520
		Ljubinje	219	235	490	493	533	393	57	—	—	555	346	82	—	7	70	51	45	63	27	659	479	7	—	4	492	1	—	—	54	10	983
		Ljubuški	656	764	1835	1629	2555	181	726	—	2	1926	1333	205	—	2	105	—	83	40	31	2426	1820	15	—	—	1627	1	1	—	73	—	3464
		Nevesinje	310	267	593	534	779	288	53	7	—	632	429	66	—	6	30	2	68	68	36	789	559	22	2	10	528	6	—	—	42	13	1127
		Stolac	854	1051	1685	1712	2181	826	382	6	2	1855	1243	294	5	6	38	54	276	264	105	2338	1565	60	10	50	1675	24	7	6	70	8	3397
		Trebinje	468	543	843	816	849	495	309	4	2	933	603	123	—	8	37	5	152	109	46	1155	789	35	3	16	810	6	—	—	317	19	1659

A városok lakossága szám szerinti sorrendben

Város	Lakosság
Szerajevo	26268
Mostar	12665
Banjaluka	11357
Bjelina	7807
D.-Tuzla	7189
Travnik	5933
Tešanj	5807
Visoko	4994
Prijedor	4746
Gradiška	4569
Livno	4535
Dervent	4449
Foča	4360
Brčka	4281
Jajce	3706
Bihač	3506
Ljubuški	3464
Stolac	3397
Gračanica	3350
Maglaj	3210
Gradačac	3076
Zenica	3073
Zvornik	3030
Petrovac	2518
Krupa	2096
Rogatica	2013
Vlasenica	1957
Žepče	1880
Županjac	1752
Ćazin	1681
Trebinje	1659
Prnjavor	1579
Fojnica	1562
Konjica	1520
Srebrenica	1455
Kladanj	1438
Višegrad	1393
Kostajnica	1375
Ćajnica	1327
Sanskimost	1242
Nevesinje	1127
Ljubinje	983
Prozor	947
Bugojno	932
Gacko	757
Glamač	731
Bilek	419
Ključ	246

SZÜLETÉS ÉS HALÁLOZÁS.

	Születések						Halálozások					
	Muham-medánok	Óhitü keletiek	Katholi-kusok	Izraeliták	Egyéb fele-kezetüek	Összesen	Muham-medánok	Óhitü keletiek	Katholi-kusok	Izraeliták	Egyéb fele-kezetüek	Összesen
Az 1885 május 1-től szept. 30-ikig 5 havi időszakban	3925	5931	3659	84	6	**13605**	2611	3005	1783	32	1	**7432**
Az 1885. IV. évnegyedben	2622	4109	2855	56	1	**9643**	1874	2263	1566	23	0	**5726**
Az 1886. I. évnegyedben	4255	6744	3647	70	1	**14717**	3475	3857	2336	15	0	**9683**
Az 1886. II. évnegyedben	3658	6084	3001	64	4	**12811**	2944	3390	1969	10	0	**8313**
14 havi összegesítés... ...	14460	22868	13162	274	12	**50776**	10904	12515	7654	80	1	**31154**

Lélekszám 1885 május 1-től 1.355,713 és pedig:
Muhammedánok: 492,710; Gör. keletiek: 571,250: Katholikusok: 265,788; Izraeliták 5805; Egyéb felekezetüek 538.

	A születések meghaladják az elhalálozásokat					
	Muhammedánoknál	A görög keletieknél	Katholikusoknál	Izraelitáknál	Egyéb felek.	Összesen
Az 1885 május 1-től szeptember 30-ikig 5 havi időszakban ...	1314	2926	1876	52	5	6173
Az 1885. IV. évnegyedben ...	748	1846	1289	33	1	3917
Az 1886. I. évnegyedben... ...	780	2887	1311	55	1	5034
Az 1886. II. évnegyedben ...	714	2694	1032	54	4	4498
14 havi összegesítés	3556	10353	5508	194	11	19622

	Természetes szaporodás %-okban				
	Muhammedánoknál	A görög keletieknél	Katholikusoknál	Izraelitáknál	Összesen
Az 1885. IV. évnegyedben ...	0·61	1·29	1·94	2·27	1·17
Az 1886. I. évnegyedben... ...	0·63	2·02	1·97	3·72	1·50
Az 1886. II. évnegyedben ...	0·58	1·89	1·55	3·72	1·34
Átlag egy évben	2·43	6·93	7·28	12·95	5·35

BOSZNIA ÉS A HERCZEGOVINA
ISKOLÁZÁSI STATISZTIKÁJA.

A) *Átalános elemi iskolák.*

1885 végeig fennállott	86	általános elemi iskola.
Az 1885/86. iskola évben felállíttatott	22	« « «
Jelenleg tehát fennáll	108	« « «
Az 1885-ben fennállott 86 iskolát látogatta ...	6244	iskolás gyermek.
Az előbbi évben volt	3344	« «
1885. végeig az iskolalátogatás gyarapodott ...	2900	iskolás gyermekkel.
%-okban kifejezve e gyarapodás	87 %-nak	felel meg.
A 6244 iskolás gyermek közül 86 iskolánál egy iskolára esik	73	gyermek.

A 6244 iskolalátogató *felekezetek* szerint felosztva	Muhammedán.	Keleti óhitü.	Katholikus.	Izraelita.	Egyéb felekez.
volt *1885 végével*	1178	2707	2111	239	9
Az előbbi évben	426	1655	1064	192	7
Gyarapodás 1885-ben tehát ...	752	1052	1047	47	2
	Összesen 2900				
Vagyis százalékokban	176	63½	94½	24 %	28 %
A 6244 iskolalátogató %-szerint volt	19 %	44 %	34 %	3 %	

B) *Felekezeti népiskolák.*

(A muhammedán iskolák kivételével.)

Az országban levők száma	71
melyeket látogat	4437 gyermek.
Az iskolás gyermekek felekezetek szerint:	
keleti óhitü	2698
katholikus	1566
izraelita	162
egyéb felekezetü	11
Összesen	4437

Az országban fennáll tehát jelenleg:

A) Átalános népiskola	108
B) Felekezeti népiskola (a muhammedán iskolák kivételével)	71
Összesen	179

KÖZLEKEDÉSI ESZKÖZÖK.

	Kilométer
*I. Vasutak.**	
A Boszna-Vasút (Brood-Szerajevo)	268
Banjaluka-Doberlin	103
Mosztár-Metkovics	43
Doboj-Sziminhán	67
Mosztár-Ráma (építés alatt) cca.	50
II. Kőutak 1886 végével.	
Állami utak cca	1874
Járási utak «	1590
Építés alatt	787

* A banjaluka-doberlini vasút kivételével az occupatio alatt épültek.

JEGYZET

A KÖZÉPKORI SÍRFELIRATOKHOZ

JEGYZET A KÖZÉPKORI SÍRFELIRATOKHOZ

Az első kötetben közlött középkori sírfeliratok eredeti szövegébe az ismételt másolás, valamint a szedés alatt is hibák kerültek, miért is azokat itten lehetőleg kijavitva a megfelelő forditásokkal együtt ujra lenyomatom.

Ismételnem kell, hogy ez avúlt nyelvben, avúlt irásban, részben eredetileg is homályosan fogalmazott és tán hiányosan is írt XII.—XV. századbeli sírfeliratok annyira meg vannak viselve az idő fogától is, hogy pontos elolvasásról alig, inkább csak olvasási és értelmezési kisérletekről lehet szó. Például szolgálhat a 109. lapon közlött töredék, mely az eredetinek pontos másában le van rajzolva, a mi mint legfelebb paleographiai és philologiai érdekű részlet természetesen nem volt következetesen alkalmazható oly munkánál, mely először kisértvén meg egy egész ország multjának és jelenének teljes képét nyujtani, nem bocsájtkozhatik oly apró különlegességekbe, melyek természetszerűleg a specialisták szűkebb körébe esnek. Most, miután itten közölve vannak ez eddig alig, részben épen nem ismert emlékek, alakjuk és helyük pontosan le van irva, a specialistára nézve nem is lesz nehéz akár az eredeti feliratok, akár lenyomatok és fényképek után az itt közlött szövegeket esetleg tovább is rectificálni. A bosnyák középkor gyér emlékei közt történelmi és még inkább culturai fontosságuk így is szembeszökő és ez indított közlésükre, úgy a mint ime közölhetem:

A 67-ik lapon:

«Va ime otca i sina i sv. duha. Ovdi leži Viganj Milošević koji je služio bana Stjepana i kralja Tvrtka i kralja Dabišu i kral-

jicu Grubu i kralja Ostoja. U to se vrieme Ostoja svadi s Hercegom i Vidošom(?) podje na Ugre. Ostoje u to vrieme uzme mene Vignja dok dospjeh i legoh na svoju zemlju».

(Az atyának, fiúnak és Szentléleknek nevében. Itt nyugszik Milosevics Viganj, a ki István bánnak és Tvrtko királynak és Dabissa királynak és Gruba királynénak és Osztoja királynak szolgált. Ebben az időben összeütközött Osztoja király a herczeggel, és Vidossal Magyarországba ment. Osztoja magához vett ez időben engem Vigánjt, míg rám ért (időm elérkezett) és földembe feküdtem).

A 97-ik lapon.

«Ovaj je spomenik kneza Radoje velikoga kneza bosanskoga a vojvoda mu bi sin njegov Radjimir, s božijom pomoću i svojih vjernih i sinom Nikolom i inom pomoću a ne sam ...»

(Ez az emléke Radoje fejedelemnek, a bosnyák nagy fejedelemnek; vajdája volt fia Radjimír, Isten segítségével és hiveivel és Nikola fiával és más segítségével, nem pedig egyedül . . .)

A 98-ik lapon:

Va ime otca i sina i sv. duha amin. Ovdje leži knez Batić milosti Božijom i slavnoga gospodina kralja Tvrtka knez nad bosanskim Visokim. Na svome zemljištu plemenitomu razbolje se na Dubokom i k njemu lječnik dodje. Ovaj spomenik postavi gospodja Vukosava, koja mu živu službaše vjerno i mrtvu mu posluži».

(Az atyának, fiunak és Szentléleknek nevében, Amen. Itt fekszik Batics fejedelem, Istennek és a dicső Tvrtko király urnak kegyelméből a bosnyák Viszoko nagy fejedelme. Nemes birtokán megbetegedett Dubokoban, és hozzá jött az orvos. Ez emléket emelte Vukoszava asszony, a ki híven szolgálta életében és halálában).

A 109-ik lapon:

«Sije grob Pavlovicsa Ivana».

(Ez a sírja Pavlovics Ivánnak).

A 114-ik lapon:

«Ovdje leži knez Radoslav Vlatković. U to vrieme najbolji muž u Dubravama bijah».

(Itt fekszik Radoslav Vlatkovics. Ez időben a legjobb férfi voltam Dubravában.)

A 235-ik lapon:

«Va ime otca i sina i sv. duha. Ovdi leži Vlatko Vladjević koji neimaše otca, ni mater, ni sina, ni brata niti i jednog čovjeka, osim

greha (?) Obidje mnoge zemlje a kod kućje pogibe. I na njega usiječe kamen njegov vojvoda Miotoš i družina s Božijom pomoću i kneza Pavla milošću, koji pohrani Vlatka, spomenuv Boga».

(Az atyának, fiúnak és Szentléleknek nevében. Itt nyugszik Vlatko Vladjevics. Nem volt sem atyja, sem anyja, sem fia, sem testvére, sem senkije csak bűne. (Tán bogumil felfogás szerint felesége) Bejárt sok országot, meghalt itthon. Rá e követ faragta vajdája Miotos és hívei (szövetkezete). Isten segedelmével és Pál fejedelem kegyelmével, a ki Vlatkót eltemette Istent említve).

A 236-ik lapon:

«Va ime otca i sina i sv. duha. Ovdje leži vojvoda Miotoš sa svojim sinom Stjepkom, svome gospodinu Vlatku Vladjeviću, kod nogu koji mu posluži živu i mrtva pobilježi Božijom pomoću i kneza Pavla milošću. A i pokopavajte se ovdi na plemenu tome i na pravi vojvodah Miotos koliko očete. Od moje ruke na zemlji ćija je ona, od mene niko ne bio mrtav ni kriv ubit».

(Az atyának, fiúnak és Szentléleknek nevében. Itt nyugszik Miotos vajda Stjepko nevű fiával, urának Vlatko Vladjevicsnek lábainál, a kit életében híven szolgált, halála után sírt emelt neki, Isten segedelmével és Pál fejedelem kegyelmével. És temetkezzetek itten erre a nemzetségre, Miotos vajda jobbján, a mennyien akartok. Az én kezemtől a földön, akárkié legyen, tőlem meg nem halt senki, sem bűnösen meg nem öletett).

Ugyanott:

«Ovdje leži Grubaća vojvode Miotosa poštena i u to...»

(Itt nyugszik Grubacsa, a Miotos vajda hű (neje?) és itt . . . .)

A 237-ik lapon:

«Va ime otca i sina i sv. duha. Ovdi leži dobri vojvoda od dobroga doma Obrenovića sin. U to doba nebijah se omrazio zlu ni dobru i kogod me poznavaše svako me žaljaše. Htjedoh biti dobar junak, ali mi smrt to prekrati. Otidoh od otca veoma pečalna i podjoh inoj družini običnim mojim novim putem. Rano odoh na onaj svet».

(Az atyának, fiúnak és Szentléleknek nevében. Itt fekszik a jó vajda, fia a jó Obrenovics háznak. Ebben a korban még nem gyűlöltettem meg magamat sem a jók, sem a gonoszok által. A ki ismert, mindenki sajnált. Jó vitéz akartam lenni, de megrövidített benne a halál. Eltávoztam igen szomorú atyámtól és új szövetkezethez mentem közönséges új utamon. Korán jutottam a túlvilágra).

Ugyanott:

«...i pogibe na bitkama despotovim, a ovaj biljeg Mahmuta Bran-

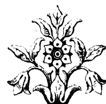
kovića na svojoj baštini na Petrovu-polju nebi osobena ruka, kaja ga snese i napisa».

(... és elesett a despota csatáiban, Mahmut Brankovics ez emlékét pedig tulajdon birtokán a Petrovo-mezőn nem a saját keze volt, a melyik idehozta és irta).

A 238-ik lapon:

«A ovo je biljeg poštenoga viteza vojvode Radivoja Ovodaiča. Dok sam bio, pošteno sam i glasovito živio, a legoh na tudjoj zemlji i biljeg mi je taj na baštini».

(Ez pedig emléke a becsületes vitéznek, Radivoj Ovodaics vajdának. A meddig voltam becsületesen éltem és dicsően. Idegen földbe feküdtem és ez az én emlékem birtokomon).

IRODALOM

TÖRTÉNELMIEK

Polybius, Strabo, id. *Plinius,* ifj. *Plinius, Appianus, Claudius Ptolomaeus, Dio Cassius.*

Itinerarium Antonini, Tabula Peutingeriana.

Ravennatis anonymi cosmographia. (Berolini, 1860.)

Procopius. De bello Gothico. (Maltreti, Scriptores rerum italicorum, I.)

Constantin Porphyrogenitus. De Administrando Imperio.

Kosmas bolgár presbyter egyháztörténeti iratai (Hilferding orosz művében a szerbekről és bolgárokról.)

Presbyteri Diocleatis. Regnum Slavorum (*Lucius,* de Regno Dalmatiae.)

Johan. de Thurocz. Chronica Hungarorum. (Augsburg, 1488.)

Leonclavius. Annal. Sultanorum. (Frankfurt, 1588.)

Leonclavius. Hist. Musulm. (Frankfurt, 1591.)

Ostroviczai Konstantinovics Mihály török históriája Bosznia meghódításáról, (belgrádi Glasnik, XVIII. k.)

Hahuval Ghazavati Boszna (Bosznia meghóditása, törökül) Stambul, a hedzsra 1154. évében.

Razzi. La storia di Raugia. (Lucca, 1595.)

Bertelli. Vite degl' Imperatori dei Turchi. (Vicenza, 1599.)

Orbini. Il regno de gli Slavi hoggi corottamente detti Schiavoni. (Pesaro, 1601.)

Lunari. Copioso ristretto degli annali di Ragusa. (Venezia, 1605.)

Istvánfi. Historiarum de rebus Hung. (Köln, 1622.)

Montalbano. Rerum Turcicarum Commentarius. (Turci Imperii Status. Elzevir. 1630.)

Garzoni. Historia della republica di Venezia. (Venezia, 1660.)

Lucius. De Regno Dalmatiae et Croatiae. (Amstelodami, 1666.)

Lucius. Memorie istoriche di Tragurio. (Venetia, 1674.)

Ciaconi. Vitae et Regestae Pontificium Romanorum et S. R. S. Cardinalium ab Augustino Oldoino recognitae. (Roma, 1677.)

Benoist. Histoire des Albigeois. (Páris, 1691.)

Bonfinius. Rerum Hungaricarum. (Lipcse, 1711.)

Longinus. Hist. Polonicae. (Lipcse, 1712.)

Ritter. Bossna captiva sive regnum et interitus Stephani ultimi Bossnae regis. (Tyrnaviae, 1712.)

Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien. (Nürnberg, 1718.)

Lenfant. Histoire de la guerre des Hussites et du concile de Bâsle. (Amsterd., 1731.)

Kantemir. Gesch. d. Osm. Reiches. (Hamburg, 1745.)

Caroli du Fresne-Ducange. Illyricum vetus et novum. (Posonii, 1766.)

Bomman. Storia civile ed ecclesiastica della Dalmazia, Croatia e Bosnia. (Venetiis, 1775.)

Philippus ab Ochijevia. Epitome Bosnensis provinciae. (Ancona, 1776.)

Narentinus Prudentius. De regno Bosniae eiusque interitu. (Venetiis 1784.)

Kerselich. De Regn. Dalm., Croat., Slav. (Zágráb.)

Schimeck. Politische Geschichte des Königreiches Bosnien und Rama. (Wien, 1787.)

Raič. Istorija raznych Slavenskich narodov, najpače že Bolgar, Chorvatov i Serbov. (Bécs, 1794—1795. II. kiad. Pest, 1823.)

Pejacsevich. Historia Serviae. (Colociae, 1799.)

Engel. Geschichte von Serwien und Bosnien. (Halle, 1801.)

Gebhardi. Geschichte der Königreiche Dalmatien, Croatien, Slavonien, Rascien, Bosnien, Rama und Ragusa. (Wien, 1805.)

Engel. Geschichte des Freystaates Ragusa. (Wien, 1807.)

Engel. Geschichte des ungarischen Reiches. (Wien, 1813—1814.)

Katona. Hist. crit. regn. Hungariae. (Pest, 1779—1817.)

D. Davidović. Dějanija k istorii serbsk. naroda. (Bécs, 1821.)

Omer Effendi. The War in Bosnia. (A török eredetiből angolúl kiadta az «Oriental Translation Fund.» (London, 1830.)

Hammer. Geschichte des Osmanischen Reiches. (Pest, 1827—1835.)

G. Catalinich. Storia della Dalmazia. (Zara, 1834—1835.)

Vidaković. Istorija sloveno-serbsk. naroda. (Belgrad, 1833—37.)

Wessenberg. Die grossen Kirchenversammlungen des 15. und 16. Jahrh. (Constanz, 1840.)

Galleria di Ragusei illustri. (Ragusa, 1841.)

L. Ranke. Die serbische Revolution. (Berlin, 1844.)

Geschichte des Illyrismus gegen die Magyaren. (Leipzig, 1849.)

Fra P. Bakula. Breve compendio sacrostorico sull'Erzegovina. (Raguza, 1853.)

Majkov. Istorija serbskago jazyka po pamjatnikam pisannym kirilliceju, v sojazi s istorieju naroda. (Moszkva, 1856.)

A. Hilferding. Pisma ob istorii Serbov i Bolgar (Moszkva. 1855—1859.)

Grigorovič. O Serbii v. jeja otnošenijach k sošednym državam, preimuš čestveno v XIV i XV stol. (Kazan, 1859.)

Ginzel. Geschichte der Slavenapostel Cyrill und Method. (Wien, 1861.)

Fra P. Bakula. I martiri nella missione francescana in Erzegovina. (Roma, 1862.)

Zinkeisen. Gesch. d. osm. Reiches. (Hamburg, 1840—1863.)

Pamučni. Gisne Ali-Pasi Rizvanbegavitza. (Szt.-Pétervár, 1863.)

Fra P. Bakula. Herzegovina za 19 godinah vezirovaniah Ali-Pasi. (Bécs, 1863.)

Prospetto cronologico della storia civile ed ecclesiastica della Dalmazia. (Zara, 1863.)

Salamon. Az első Zrinyiek. (Pest, 1865.)

Petranovič. Bogomili crkva bosanska i Krscani. (Zara, 1867.)

Rački. Bogomili i Patareni. (Rad. jugosl. Akad. VII., VIII., X.) Zágráb, 1869.

Golubinskij. Kratkij očerk istorii pravoslavnych cerkvej bolgarskoj, serbskoj i rumynskoj. (Moszkva, 1871.)

Lago. Memorie sulla Dalmazia. (Venezia, 1869.)

Joannis de Segovia. Historia gestorum generalis synodi Basiliensis. (Monumenta concil. gen. seculi decimi quinti. Concilium Baseliensis. (Vindobonae, 1857—1873.)

Aeg. Carlerius. Liber de Legationibus. (Mon. concil.)

Joannis de Turonis. Regestum. (Monumenta concil. gen. seculi decimi quinti. etc.)

Ebendorfer. Diarium. (Monumenta concil. etc.)

J. Crnčić. Popa Dukljanina Letopis. (Porto Ré, 1874)

C. J. Jiriček. Dejiny Bulharského naroda. (Prága, 1875.)

Kritobulos. II. Mehemet. Ford. Szabó K. (Mon. Hung. XXII. (Budapest, 1875.)

Ali Suavi. A propos de l'Herzégowina. (Paris, 1875.)

Grandin. L'insurrection de l'Herzégowine. (Paris, 1876.)

Vasziljevszky. Byzancz történetéből (oroszúl), Slavjanszky Sbornik III. (Szt.-Pétervár, 1877.)

Ranke. Die Osmanen. (Leipzig, 1877.)

Zippel. Die römische Herrschaft in Illyrien. (Leipzig, 1877.)

Kállay. A szerbek története. (Budapest, 1877.)

Jireček. Istoria Bolgar. (Odessa, 1878.)

Veselicki-Bozidarodić. Bosnisch-herzegovinische Frage. (Wien, 1878.)

Helfert. Bosnisches. (Wien, 1879.)

Ranke. Serbien und die Türken. (Leipzig, 1879.)

Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch die k. k. Truppen. (Wien, 1879.)

Batinics. Djelovanje Franjevana u Bosni i Hercegovini za prvih šest viekova njihova boravka. (Zágráb, 1881.)

Klaić. Poviest Bosne do propasti Kraljevstva. (Zágráb 1882.)

Der Aufstand in der Herzegovina, Süd-Bosnien, und Süd-Dalmatien. (Wien, 1883.)

St. Bošković. La mission du peuple serbe. (Paris 1886.)

Huber. Ludvig I. und die ungarischen Vasallenländer. (Arch. f. östr. Gesch. LXVI.)

Schwandtner J. G. Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini..cum praefatione M. Belii. (Viennae, 1766—68.)

Menckenius. Scriptores rerum germanicarum. (Lipsiae, 1728.)

Karano Tvrtkovics. Srpski spomenici ili stare risovulje, diplome, povelje i snošenia bosanski, srbski, hercegovački, dalmatinski i dubrovački kraljeva, careva, banova. (Belgrad, 1840.)

Fejér. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. (Buda, 1829—1844.)
Endlicher. Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. (Sangalli, 1849.)
J. Kukuljević-Sakcinski. Arkiv za povjestnicu jugoslavensku (Zágráb, 1851.)
Corpus Script. Hist. Byzantinae. (Bonn, 1828—1855.)
Miklosich. Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii etc. (Bécs, 1858.)
Pucić. Spomenici srpski od. g. 1395—1423. (Beograd, 1858.)
Theiner. Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. (Romae, 1859.)
Šafařík. Acta archivi veneti, spectantia ad historiam Serborum et reliquorum Slavorum meridionalium (Belgrad, 1860.)
Pucić. Spomenici srpski iz dubrovačke arkive. (Beograd, 1862.)
Kukuljević. Jura Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. (Zágráb, 1862—63.)
Kukuljević. Monumenta historica Slavorum meridionalium. (Zágráb, 1863.)
Makušev. Monumenta historica Slavorum meridionalium. (Varsó, 1864.)
Rački. Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka. (Zágráb, 1865.)
Makušev. Ital Archivy i chranjaščiesja v nich materialy dlja slavjansk istorii. (St.-Petersburg, 1870—71.)
Ljubić. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. (Zagrabiae, 1868.)
Müller. Fragmenta historicorum graecorum. (Parisiis, 1870.)
Mommsen. Corpus Inscriptionum latinarum, III. (Berlin, 1873.)
Tkalčić Joh. Bapt. Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis. 1873.
Kukuljević. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. (Zagrabiae, 1874.)
Theiner. Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam Illustrantia. (Romae, 1863. Zágráb, 1875.)
Rački. Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia. (Zagrabiae, 1877.)
Wenzel Gusztáv. Árpádkori új okmánytár 12 kötetben (a magy. tud. Akademia monumentái közt.) Pest, 1860—1878.
Wenzel Gusztáv. Magyar Történelmi Tár (II. k. okmányi kalászat, IV. k. budai regesták az Anjouk korából, XIV., XXIV. és XXV. k. Marino Sanuto világkrónikájából.) Budapest.
Monumenta Ragusina. (Zágráb, 1879—1882.)
Fraknói és Károlyi. Magyar Országgyűlési Emlékek. I.—IV. k. (Budapest, 1874—85.)
Magyar Történelmi Emlékek (Monumenta Hungariae Historica.) I. oszt. Okmánytárak, II. oszt. Irók, III. oszt. Országgyűlési Emlékek, IV. oszt. Diplomácziai Emlékek. (Budapest, 1857—86.)

ORSZÁG- ÉS NÉPRAJZIAK

Kuripesics. Wegreise k. k. Majestät Botschaft nach Konstantinopel. (Wien, 1531.)
Domenici Marci Negri Veneti. Geographiae commentatorium libri XI. (Basiliae, 1557.)
Nicolay. Navigations et peregrinations orientales. (Lyon, 1568.)
Volterra. Geographia. (Lyon, 1599.)
Des Hayes. Voyage de Levant, fait par le commandement du roy en l'année 1621 par le Sieur D. C. (Paris. 1632.)
Brown. Relation des plusieurs voyages, faits en Hongrie, Servíe, Bulgarie etc. (Paris, 1684.)
Spicilegium observationum historico geographicum de Bosniae Regno. (Lugd. Bat. 1737.)
Farlatus. Illyricum sacrum. (Venetia. 1769.)
Abbate Fortis. Viaggio in Dalmazia. (Venezia, 1774.)
Lourich. Osservazioni sopra diversi pezzi del Viaggio del signor Fortis. (Venezia, 1776.)
Hadzsi Chalfa. Rumeli und Bosna. Übers von Hammer. (Wien, 1812.)
Svear. Ogledalo Ilirije. (Zágráb, 1839—42.)
M. Mazuranić. Pogled u Bosnu ili kratak put u onu krajum učinjen 1839—42 po jednom do moroden. (Zágráb, 1842.)

Seljan. Zemlopis pokrajinah ilirskih. (Zágráb, 1843.)
Robert. Les Slaves de Turquie. (Paris, 1844.)
Gardener Wilkinson. Dalmatia and Montenegro. (London, 1848.)
Ami Boué. La Turquie d' Europe. (Paris, 1848.)
Jukić. Pregled turskog carstva v Europi. (Zágráb, 1850.)
H. Deprez. Les peuples de l'Autriche et de la Turquie. (Paris, 1850.)
Slavoljub Bosnjak (Jukić). Zemljopis i povjestnica Bosne. (Zágráb, 1851.)
J. G. Kohl. Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro. (Dresden, 1851.)
Ami Boué. Recueil d'Itinéraires. (Vienne, 1854.)
A. Hilferding. Bosnija, Gercegowina i Staraja Serbija. (St. Petersburg, 1856.)
Hilferding. Les Slaves occidentaux. (Paris, 1858.)
Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff 1496—99, ed. Groote. (Köln, 1860.)
Jukić. Bosanski Prijatelj. (Zágr., 1850, 1853, 1861.)
Paton. Researches on the Danube and the Adriatic. (Lipcse, 1861.)
Sestak und Leherb. Militaerische Beschreibung des Paschalik Herzegovina. (Wien, 1862.)
Jagić. Jihoslované, obraz historicko-statisticky. (Prága, 1864.)
Schematismus almae missionariae provinciae Bosnae Argentinae. (Buda, 1864.)
Ubicini. Les Serbes de Turquie, études historiques, statistiques et politiques sur la Princi pauté de Serbie, le Montenegro et les pays Serbes adjacents. (Paris, 1864.)
Toma Kovacsevics. Opis Bosne i Hercegovine. (Belgrad, 1865.)
Schematismus Dioecesios Rachusinae, 1866.
Thömmel. Beschreibung des Vilayet Bosnien und Herzegovina. (Bécs, 1867.)
N. Makušev. Zadunajskie i Adriatičeskie Slavjane. (St. Petersburg, 1867.)
Roskiević. Studien über Bosnien und die Herzegovina. (Lipcse, 1868.)
Kratki zemljopis o Bosni. (Szerajevo, 1869.)
Maurer. Reise durch Bosnien. (Berlin, 1870.)
Boszna Vilayetinum Szal nameszi. Török hivatalos évkönyv a hedzsra 1280-ik évéből. (Szerajevo, 1872.)
Fra Petrus Bakula. Schematismus topographico-historicus custodiae provincialis et vicariatus Apostolici in Hercegovina. (Spalato, 1867. Mosztár, 1873.)
Evaryst de Saint-Marie. L' Herzegowine. (Paris, 1875.)
Creagh J. Over the borders of christendom and Eslamiah, a journey through Hungary, Slavonia, Servia, Bosnia, Hercegowina, Dalmatia and Montenegro, to the North of Albania in summer of 1875. (London, 1875.)
Thomson G. L' Herzegovina. Géographie. Histoire politique et militaire des populations revoltées. Moeurs et légendes. Insurrection actuelle. La question d' Orient. La politique des puissances européennes. (Paris, 1875.)
Cegani G. L'Erzegowina (Venezia, 1875.)
Mathoni. Razgloka i hipsometrija slavonskoga naroda. (Zágráb, 1875.)
Cerny. Herzegovina zeme a lid. (Prága, 1875.)
Iryarte. La Bosnie et l'Herzegovine pendant l'insurrection. (Páris, 1875.)
Elbinger dr. Studien über Bosnien und die Hercegowina. (Freund, 1876.)
Kinkel Prof. G. Die christlichen Unterthanen der Türkei in Bosnien und der Hercegovina. (Basel, 1876.)
Forsyth W. The Slavonic Provinces south. of the Danube. (London, 1876.)
F. Crousse. La Péninsule gréco-slave. Son passé, son présent et son avenir. (Bruxelles, 1876.)
Meylem. A travers l'Herzegovine. (Paris, 1876.)
Sterneck. Geogr. Verhältnisse, Communicationen und das Reisen in Bosnien, Herzegovına und Montenegro. (Wien, 1877.)
Evans. Trough Bosnia and the Herzegowina on foot, during the insurrection. (London, 1877.)
Mackenzie and Irby. Travels in the slavonic provinces of Turkey. (London, 1877.)
Blau. Reisen in Bosnien und der Herzegowina. (Berlin, 1877.)
Ruthner. Un viaggio a Maria Stella, convento dei Trappisti in Bosnia. (Venezia, 1877.)
Luksič. Neueste Beschreibung und vollständiges Ortslexicon von Bosnien und der Herzegovina. (Prag, 1878.)
Ruffer E. Land und Leute von Bosnien und der Hercegovina. (Prag, 1878.)
Gaj V. Balkan divan. Viesti, misli a probe o zemlji i narodu na vlostu Bosni i Hercegovini. (Zágráb,, 1878.)
Buchelen. Bosnien und seine volkswirthschaftliche Bedeutung. (Wien, 1879.)

Echelles K. Postier des. Die Productionverhältnisse in Bosnien und der Hercegowina. (Wien, 1879.)

Schweiger-Lerchenfeld. Bosnien in Wort und Bild. (Wien, 1879.)

Gyurkovics v. Bosnien und die Nebenländer. (Wien, 1879.)

Radics Die Organisation der gr. or. Particularkirchen. (Prag, 1879.)

Jireček. Handelsstrassen und Bergwerke in Serbien und Bosnien während des Mittelalters. (Prag, 1879.)

Ortschafts-Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Herzegovina. (Sarajevo, 1880.)

Erhebungen und Vorstudien über den Metallbergbau in Bosnien. (Wien, 1880.)

Marbeau E. d. La Bosnie depuis l'occupation austro-hongroise. (Paris, 1880.)

Mojsisovics, Tietze und Bittner. Grundlinien der Geologie von Bosnien und von Herzegovina. (Wien, 1880.)

Strausz. Bosnyák föld és népe. (Budapest, 1881.)

Jettel. Die wissenschaftliche Erforschung Bosniens. (Wien, 1881.)

Hoernes. Alterthümer der Herzegowina. (Wien, 1882.)

Strausz. Bosnien, Land und Leute. (Wien, 1882.)

Dehn. Deutschland u. der Orient. (München, 1884.)

Krauss. Das Mundschaftsrecht des Mannes über die Ehefrau bei den Slaven. (Wien, 1886.)

Ortschafts und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Herzegovina. (Wien, 1886.)

INTÉZMÉNYEK, JOGSZOKÁSOK, STB.

Tomko. Indicia vetustatis et nobilitatis familiae Marciae vulgo Marnavitzae Nissensis. (Romae, 1632.)

Weltzl. Verzeichniss der Münzen und Medaillensammlung. (Wien, 1844.)

Palma. Heraldicae regni Hung. specimen.

Rupp Jac. Numi Hungariae hactenus cogniti. Periodus Arpadiana (Budae 1841.) Periodus mixta. (Budae, 1846.)

Érdy. A boszna és szerb régi érmek. (Pest, 1858.)

Bogišić. Pravni običaji u Slovene. (Zágráb, 1867.)

Loi constitutive des Vilayets. (Constantinople, 1868.)

Köhne. Blätter für Münz-, Siegel- und Wappen-Kunde. (Berlin, 1868.)

Query. Droit Musulman. (Paris, 1871.)

Nicolaides. Legislation ottomane. (Constantinople, 1873.)

Bogišić. Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slavena. (Zágráb, 1874.)

Ljubić. Opis Jugoslavenskih Novaca. (Zágráb, 1875.)

Sammlung der für Bosnien und die Herzegovina erlassenen Gesetze. (Wien, 1880.)

Zur Orientirung über den gegenwärtigen Stand der bosnischen Verwaltung. (Wien, 1881.)

Provisorisches Wehrgesetz für Bosnien. (Wien, 1881.)

Gesetzgebung für Bosnien und die Herzegovina. (Wien, 1883.)

Familienrecht und Erbrecht der Muhammedaner. (Wien, 1883.)

Nyáry. Heraldika. (Budapest, 1886.)

IRODALMIAK

Kačić-Miosič. Razgonor ugodni naroda slovinskoga. (Velencze, 1756.)

Relkovics. Satir ili divi csovik. (Drezda, 1761.)

Rajić. Istorija raznik slavenskih narodov. (Bécs, 1794.)

Appendini. Notizie stroico critiche sulle antichita, storia e letteratura dei Ragusei. (Raguza, 1802—1803.)

Dobrovsky. Glagolitica. (Prága, 1807.)

Dobrovsky. Institutiones linguae Slavicae dialecti veteris. (Bécs, 1822.)

Milutinovics Szarajlija. Szerbijanka. (Lipcse, 1826.)

Milutinovics Szarajlija. Zorica. (Lipcse, 1827.)

Wila. Serbische Volkslieder und Heldenmährchen. (Leipz. 1828.)

Kopitar. Glagolita Clozianus. (Bécs, 1836.)

Milutinovics Szarajlija. Pevanija crnogorska i hercegovacska. (Bécs, 1833. Lipcse, 1837.)

Fr. Miklosich. Radices linguae slovenicae veteris dialecti. (Lipcse, 1845.)

Šafařik. Památky dřevniho pismenictvi Jihoslovanu. (Prága, 1831.)

Fr. Miklosich Monumenta linguae palaeoslov. e codice Suprasliensi. (Lipcse, 1851.)

Kapper. Gesänge der Serben. (Leipzig, 1852.)

Šafařik. Památky hlaholského pisemnictvi.(Prága, 1853.)

Talvj. Volkslieder der Serben. (Lipcse, 1853.)

Kukuljević. Stari pjesnici hrvatski XV—XVI. vieka. (Zágráb, 1856—58.)

Šafařik. Ueber den Ursprung und die Heimat des Glagolitismus. (Prag, 1858.)

Fr. Miklosich. Kleinere Schriften. (Wien, 1857.)

Berčić. Chrestomathia linguae vetero-slovenscae charactere glagolitico. (Prága, 1859.)

Miklosich. Zum Glagolita Clozianus. (Wien, 1860.)

Daničić. Rječnik iz knjizevnih starina srpskih. (Belgrád, 1863—64.)

Grgo Martics. Osvetnici. (Zágráb, 1861, 1862, 1866.)

Srbske narodne pjesme iz Hercegovine. (Bécs, 1866.)

Petranovics.. Srpske narodne pjesme iz Bosne. (Serajevo, 1867.)

Makušev. Izlědovanija ob istoričeskich pamjatnikach i bytopisateljach Dubrovnika. (St.-Petersburg, 1867.)

Bogišić. Slovenski Muzeum. (Ujvidék, 1867.)

Miklosich. Beiträge zur Kenntniss der slavischen Volkspoesie. (Wien, 1870.)

Bosanske nar. pripoviedke. (Sziszek, 1870.)

Pavić. Istorija dubrovačke drame. (Zágráb, 1871.)

Koszta Risztics. Srpske narodne pjesme pakupljene po Bosni. (Belgrad, 1873.)

Daničić. Istorija oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika. (Belgrad, 1874.)

Pavić. Narodne pjesme o boju na Kosovu. (Zágráb, 1877.)

Bogisics. Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa. (Belgrad, Glasnik, 1878.)

Pypina i Spasoviča. Istorija slavjanskich Literatur. (St. Peterburg, 1879—1880.)

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATO

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

C.

D.

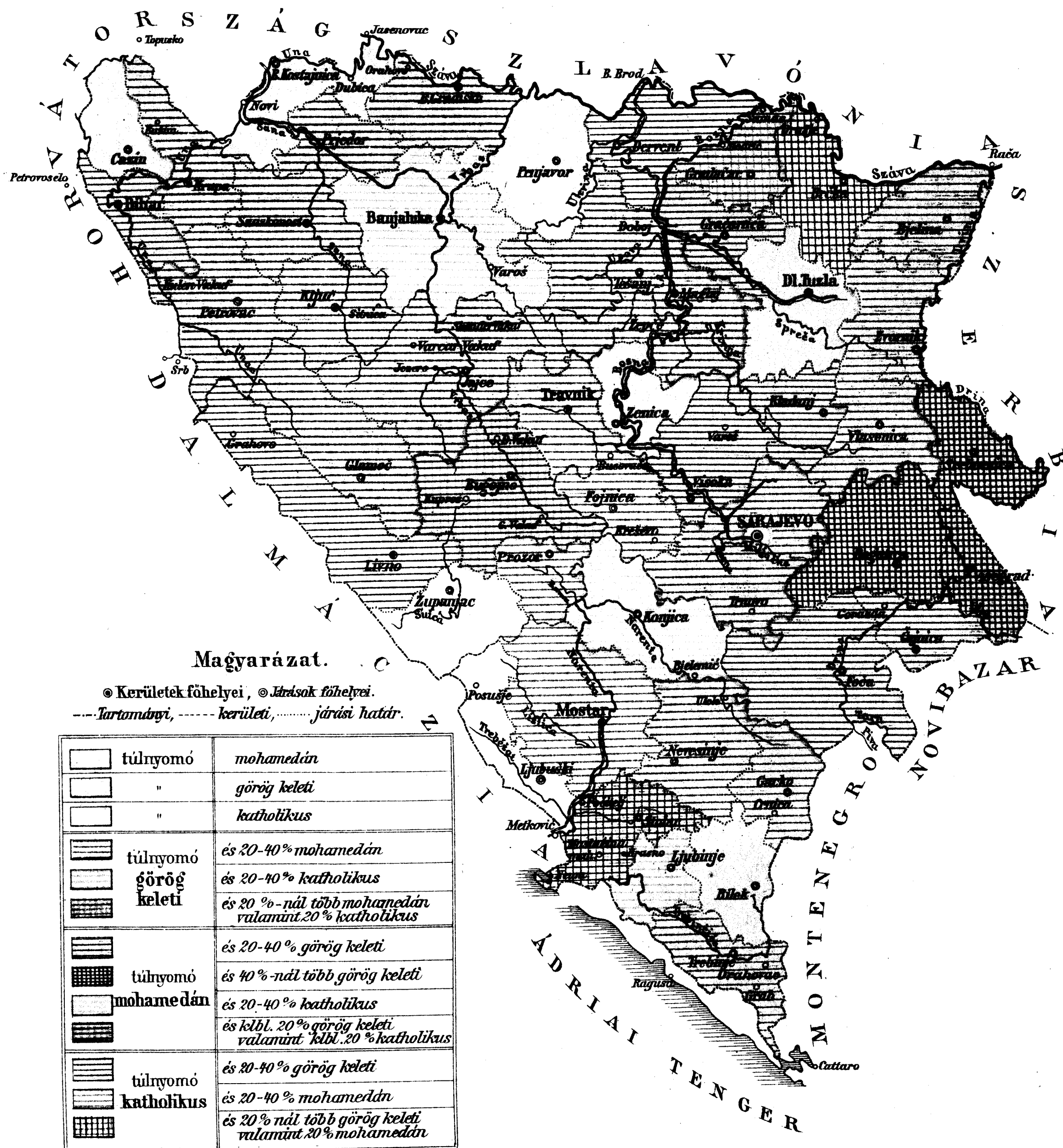
L.

S.

Z.

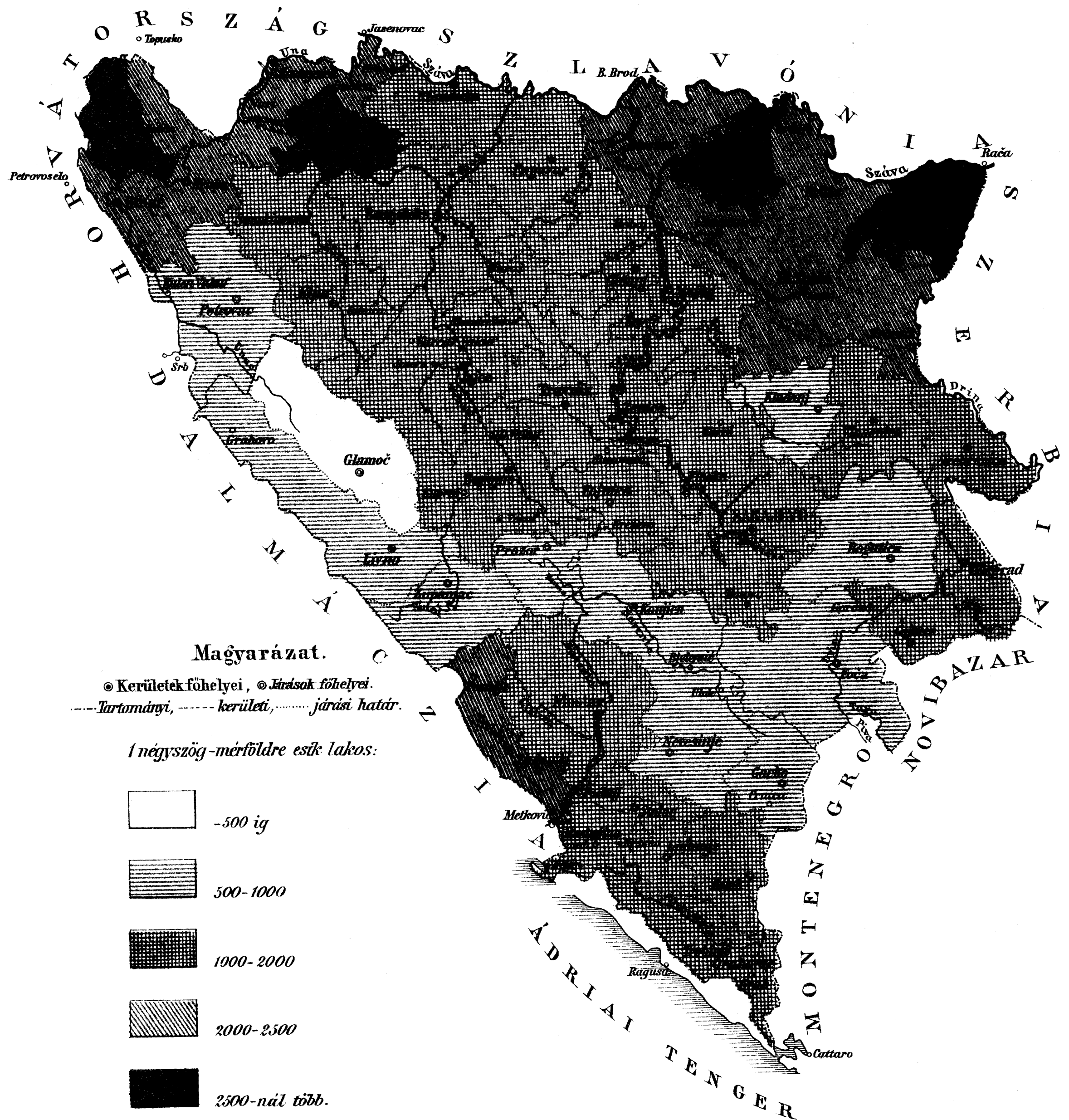

A VALLÁSFELEKEZETEK ELOSZLÁSA
Bosznia és a Herczegovina összes járásaiban.

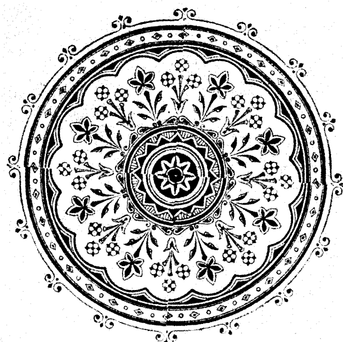

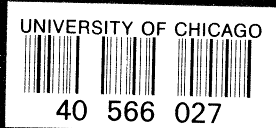
Metsz. és nyom. Posner K. L. és fiá térképészeti intézetében Budapesten.

Bosznia és a Herczegovina NÉPESSÉGÉNEK SŰRŰSÉGE négyszögmérföldenként.

Metsz. és nyom. Posner K. L. és fia térképészeti intézetében Budapesten.

UNIVERSITY OF CHICAGO
40 566 027